

Angelusz Róbert,
Tardos Róbert

Hálózatok, stílusok, struktúrák

ELTE
Angelusz Róbert
Társadalomtudományi
Szakkollégium
2012

X 229.394

Angelusz Róbert – Tardos Róbert

Hálózatok, stílusok, struktúrák

második, szerkesztett kiadás

ANGELUSZ RÓBERT
TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKKOLLÉGIUM

ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium
Budapest, 2012

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001146725

Kiadja az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium

©Angelusz Róbert örökösei, Tardos Róbert

©ELTE Társadalomtudományi Kar

ISBN 978-963-284-262-2

Szerkesztette: Bezsenyi Tamás, Fellner Zita, Horzsa Gergely

Borítóterv: Balla Csöngé

A szerkesztésben segítséget nyújtott, az előkészítő munkálatokban részt vett:

Angyal Emese, Arnold Mária, Ábrán Ágota, Bacsák Dániel, Bozsó Júlia,

Brecsok Anna, Ember Kata, Gerő Márton, Horváth Anna, Kiefer Péter,

Király Emma, Krámer Lili, Petényi Mirkó, Péter Balázs, Sárkány András,

Somi Gábor, Szeitl Blanka, Szekeres Bertold, Terplán Győző, Wessely Anna

X 229394

Az eredeti változat készült az ELTE Szociológiai Intézetében és
a Magyar Közvéleménykutató Intézetben, a Ts-3/2 kutatási beszámolók
részeként.

Az eredeti munka megjelenése: 1991.

A kötet kiadását a Nemzeti Tehetség Program NTP-SZKOLL-11 számú
pályázata támogatta.

ELŐSZÓ AZ ÚJ KIADÁSHOZ

Az ELTE Angelusz Róbert Társadalomtudományi Szakkollégium tagjaiként feladatunknak tartjuk, hogy ápoljuk névadónk tudományos örökségét és a tudományos diskurzushoz hozzájáruljunk a hozzá kapcsolódó munkák továbbgondolásával, kiadjuk az általa írt dolgozatokat, amelyek egyetemi jegyzetként vagy kutatási beszámolóként jelentek meg. A megmaradt anyagok gondozásával, szerkesztésével most arra szorítkozunk, hogy minőségi tartalmi és formai követelmények alapján újra kiadjuk Tardos Róberttel közösen írt *Hálózatok, stílusok, struktúrák* című írását.

2011-ben szakkollégiumunk azért is döntött Angelusz Róbert nevének felvétele mellett, mert már korábban is készítettünk az ő tudományos munkásságát továbbgondoló, hálózatkutató, kommunikációelméleti elemzéseket. Jelen kiadás így egy korábban induló szakkollégiumi törekvéshez kapcsolódik, amelynek első nagy lépése a *Nyilvánosság elemzésétől a választáskutatásig: Tanulmányok Angelusz Róbert emlékére* címmel kiadott tanulmánykötetünk.

Jelen könyv ennek a törekvésnek a második terméke. Választásunk azért erre a munkára esett, mert Angelusz Róbert munkásságához szakkollégiumunk részéről az egyik legerősebb kapcsolódást a hálózat kutatás jelenti: kutatóműhelyeink között a kezdetek óta szerepelnek hálózatelemzési és szociometriai kurzusok, évkönyvünkben rendre felbukkannak hálózatelemzéssel foglalkozó, a módszert alkalmazó dolgozatok.

1987-ben a TÁRKI és a Magyar Közvéleménykutató Intézet együttműködésében háromezres mintán készítették kutatást *Miliók* néven, amelyre ebben a kötetben, mint elméleti keretre, kulturális-kommunikációs, illetve kulturális-interakciós rétegződésvizsgálatként hivatkoznak a szerzők. Ez a kutatás al-

kalmazta a legszéleskörűbben a hálózatelemzés módszereit a nyolcvanas évek végének Magyarországon, és így a későbbi kutatások hasznos alapanyagává vált.

A tudománytörténeti jelentőség mellett a kötet szakirodalmi jelentőséggel is bír. A szerzők kutatási tervükben egy kifejezetten tudásszociológiai szempontú rétegződésmódel konstruálását célozzák meg, és valóban, jelen kötet módszerein, megközelítésein, vizsgálati kérdésein keresztül a későbbi kutatásokra is jelentős hatást gyakorolt, gyakorol még ma is.

A *Hálózatok, stílusok, struktúrák* az évek folyamán egyre kevésbé vált hozzáférhetővé. Ma néhány nem túl jó minőségű könyvtári példányon kívül sehol sem fellelhető, miközben a magyarországi hálózatkutatás és miliő alapú struktúrakutatás egyik alapkövérről van szó. Az pedig, hogy a kötet ilyen nehezen elérhető, mindenképp megnehezíti az oktatásban és kutatásban való felhasználását, bár az interakciós-kulturális rétegződésvizsgálat sok eredményét a szerzők később is publikálták. A kutatásnak azonban vannak olyan módszertani megoldásai és eredményei, amelyről hasonló részletességgel máshonnan nem tájékozódhatnánk. Reméljük, a kötet újraserkesztett kiadásával hozzájárulunk ahhoz, hogy névadónk tudományos eredményei elérhetővé váljanak a hallgatók és a hálózatelemzéssel foglalkozó kutatók számára is.

A szerkesztők

TARTALOM

Előszó az új kiadáshoz	5
Előjáróban a kötetről	10
I. Kulturális-interakciós rétegződés	13
1. Gazdasági-társadalmi és kulturális-kommunikációs pozíciók	13
2. Társadalmi hálózatok	18
3. Tudásstílusok mint a kulturális-kommunikációs rétegződés alapelemei	26
4. A tudásstílusok összetevők szerinti felbontása – kulturális metszetek	29
5. Függő változók, háttérváltozók és a változók rendszere	33
Irodalomjegyzék	43
II. A kapcsolathálózatok mint kontextusok	47
1. A kontextuális probléma fogalmi kereteinek körvonalazása	50
2. A network- és kontextuális elemzés összekapcsolása	52
3. Kulturális szerveződések kontextuális értelmezése	58
4. Kontextuális hatásmechanizmusok és működési feltételek	67
Irodalomjegyzék	75
III. A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága	77
Irodalomjegyzék	96
Függelék	97

IV. A „gyenge kötések” ereje és gyengesége	101
1. Kutatási előzmények	101
2. A változók operacionalizálásáról	104
3. A gyenge és erős kötésű kapcsolatok társadalmi eloszlása	108
4. A kapcsolati erőforrások átválthatósága	114
Irodalomjegyzék	120
Függelék	122
V. A személyes kapcsolathálózat mint véleményformáló kontextus ...	127
Irodalomjegyzék	138
VI. Tudásstílusok és kommunikatív habitusok	139
1. Elméleti keretek	139
2. A tudásstílusok társadalmi eloszlása a nyolcvanas évek Magyarországon	141
3. Kommunikációs habitusok – egy kísérleti tipológia	156
Irodalomjegyzék	159
VII. Társadalmi-politikai identitás és konfliktustudat	161
1. Ideológiai-politikai azonosulási orientációk	162
2. Orientációs szerveződések, ideológiai blokkok	171
3. Társadalmi konfliktusészlelés és azonosulás	179
4. Rövid kitérő a „válaszolói hatás” néhány formájának szerepéről	185
5. Konfliktus és integráltság – az ideológiai tagoltság metszete	187
Irodalomjegyzék	191
Függelék	192
VIII. Kapcsolathálózati minták, tudásstílusok és gondolkodásmódok az egyetemi hallgatók körében	197
1. A vizsgálatról	197
2. Az egyetemi hallgatók szociális jellegzetességei	200
3. Társadalmi-társas kapcsolathálózatok az egyetemi hallgatók körében	202
4. A tudásstílusok eloszlásának jellegzetességei a diákok körében ..	210
5. Szociális attitűdök, társadalmi-politikai beállítódások	219

6. Összefoglalás. Az egyetemi hallgatók stratifikációs, kulturális sajátosságai	237
Irodalomjegyzék	240

IX. Politikai és kulturális választóvonalak a parlamenti pártok szavazótáborában	241
1. A pártok választóinak társadalmi háttéréről	243
2. A pártok választóinak politikai-ideológiai attitűdjei	246
3. Pártokon belüli választóvonalak: választói „magok” és „gyűrűk”	258
4. Jellegzetességek a pártok választóinak tudásstílusában, kulturális mintáiban	265
5. Összegzés: a pártok szavazótáborának strukturális közelsége-távolsága	274
Irodalomjegyzék	280
Függelék	280

A korábban publikált tanulmányok eredeti megjelenési helyei	287
---	-----

ELŐJÁRÓBAN A KÖTETRŐL

Az itt közölt írások 1986 és 1991 között készültek. A kötet válogatást ad azokból az előtanulmányokból, részanyagokból, amelyek az ELTE Szociológiai Intézete és a Magyar Közvéleménykutató Intézet közös vállalkozásában, a TS-3 középtávú kutatási irány keretében beindított kulturális-interakciós rétegződésvizsgálat feldolgozása során születtek. A tanulmányok többségének empirikus bázisát az 1987 tavaszán és 1988 tavaszán két lépcsőben, mintegy 3000 fős országos reprezentatív mintán lefolyt felvétel képezte, amely a TÁRKI lebonyolításában került sorra (a vizsgálat objektív háttérváltozói – a minta paneljellegével összefüggésben – a kutatássorozat 1986-os alapfelvételéből származnak). A kötet két olyan tanulmányt is tartalmaz, amely a törzsvizsgálat egy-egy speciális elágazásaként jött létre. A TS-4 kutatási irány megbízása alapján kedvező lehetőség adódott arra, hogy a vizsgálati koncepció alappilléreit képező tudásstílus-tipológiát és kapcsolathálózati megközelítést egy markáns szubkulturális jegyeket felmutató társadalmi csoportra, az egyetemi hallgatókra is alkalmazzuk. A másik elágazást az az 1990-es parlamenti választással kapcsolatos vizsgálat jelentette, amely során a vizsgálati alapmintából egy 1000 fős reprezentatív al minta megkérdezésére is sor került, lehetővé téve a politikai kultúra és a kulturális stílusjegyek bizonyos összefüggéseinek közvetlen megragadását.

Az első két tanulmány a vizsgálat konceptuális kereteit és alapvető megközelítésmódjait vázolja fel. A bevezető anyag, a tulajdonképpeni alapkonceptió a kapcsolathálózati elgondolás és a hipotetikus tudásstílusok elméleti-fogalmi kereteinek körvonalazásával és operacionalizálásával foglalkozik. A második elméleti anyag az individuális szinten túlmenő elemzési lehetőségeket – a kapcsolathálózati megközelítést kiegészítve – egy másik oldalról, a kontextuális

elemzés felől vázolja fel. Mindkét elméleti tanulmány olyan specifikus hipotéziseket is megfogalmaz, amelyek többségének ellenőrzésére a szisztematikus, monografikus feldolgozás ad majd lehetőséget.

A harmadik, negyedik és ötödik tanulmány a hálózati megközelítés egy-egy metszetével foglalkozik. A harmadik tanulmány áttekintést ad azokról a legfontosabb tendenciákról, amelyek a magyar társadalom kapcsolathálózati sajátosságairól a vizsgálat alapján kibontakoznak. A hálózatok szerepét egy sajátos nézőpontból, a kötések „erős” vagy „gyenge” jellege felől elemzi a kötet negyedik anyaga, olyan speciális témakörökre alkalmazva, mint az elért személyes jövedelem vagy a betöltött állás minősége. A következő tanulmány pedig azt a kérdést vizsgálja, melyek azok a témakörök, kommunikációs csomópontok, amelyekben a kapcsolathálózatok kontextuális, környezeti szerepe effektíven érvényesül.

A vizsgálat másik elméleti alappillérevel, a tudásstílusok szerveződésével és társadalmi eloszlásával a válogatás hatodik tanulmánya foglalkozik. A tudásstílusok empirikus komponenseinek részletes leírása mellett az anyag bemutatja a kognitív-instrumentális, kapcsolatteremtő-önprezentációs és uralmi-reprezentatív tudásstílusoknak a magyar társadalomban való jellegzetes sűrűsödési zónáit.

A kutatás által felölelt ideológiai mező komponensei közül emel ki két olyan tényezőt a hetedik tanulmány, amelyek a legfontosabb függő változók részeit képezik. A dolgozat a társadalmi-politikai identitás- és konfliktustudat kapcsán vet fényt a nyolcvanas évek közgondolkodásbeli mozgásainak bizonyos kognitív hátterére. A már említett két elágazással, a diákság kulturális-ideológiai jellegzetességeivel és a parlamenti pártok szavazótáborának politikai, kulturális sajátosságaival és stílusjegyeivel a kötet nyolcadik és kilencedik tanulmánya foglalkozik.

A válogatásban közölt tanulmányok többsége különböző folyóiratokban, kötetekben már megjelent; lelőhelyüket a kötet végén mellékeljük. (Az anyagokat – néhány kisebb jelentőségű stilisztikai változtatásból és a redundáns részekről való megtisztításoktól eltekintve – lényegében változatlan formában közöljük.) Reméljük, hogy az anyagoknak a kötetben való egybegyűjtése közelebbi betekintést nyújt az olvasó számára a kutatássorozaton végigvonuló szemléletmódról.

1991. április

I. KULTURÁLIS-INTERAKCIÓS RÉTEGZŐDÉS

(KUTATÁSI TERVEZET)

1. GAZDASÁGI-TÁRSADALMI ÉS KULTURÁLIS-KOMMUNIKÁCIÓS POZÍCIÓK

A hazai tudásszociológiai kutatások a nézetrendszerek, mentalitások, értékrendek, hétköznapi ideológiák, ha nem is mindig éles körvonalú, de jellegzetesen elkülönülő alakzataira hívták fel a figyelmet. E kutatások rendszeresen választ kerestek arra a kérdésre, hogy a tudati szerveződések milyen csoportalakzatokhoz, a független változók milyen rendszeréhez köthetőek. A tudásszociológiai, illetve véleményvizsgálatok általános tapasztalata szerint azonban az esetek többségében alkalmazott – voltaképpen nem kulturális, illetve tudásszociológiai elemzésre kimunkált – rétegződésmoделlekkel a vélemények, gondolkodásmódok különbségeit csak nagyon kis mértékben lehet magyarázni. (Sőt, összehasonlítva a korábbi eredményekkel, az a benyomás is megfogalmazható, hogy a rétegződési csoportosítások „diszkriminatív ereje” az elmúlt időszakban még csökkent is.) Már önmagában ezek a tapasztalatok is aktuálissá teszik egy kifejezetten tudásszociológiai szempontú rétegződésmoделl konstruálását.

Az eddigi eredmények másfelől számos ponton arra utaltak, hogy a *tudati-kulturális jelenségeket és a gazdasági-társadalmi helyzeteket meghatározó tényezők együttese nem esik egybe*. Hasonló gazdasági státuszban lévő emberek nézetrendszerei, ideológiai viszonylag élesen elkülönülhetnek, miközben viszonylag eltérő pozíciókhoz hasonló értékek, mentalitások kapcsolódhatnak. A nézetek hasonlósága, közössége mögött interakciós kapcsolatok, hasonló

kommunikációs csatornák igénybevétele, az ezeken alapuló nézetek közeledése, a kulturális minták, tapasztalatok, élmények közössége áll. Mélyreható társadalmi változások, nagysodrású mobilitási folyamatok lazítják a kapcsolatrendszerek merev hierarchikus kötöttségét, nyitottabb szociometrikus alakzatokat hoznak létre, *megnövelve az interakciós-kommunikációs szerkezetek relatív önállóságát, súlyát a gazdasági-pozicionális szerkezetekhez képest*. A társas-kommunikációs helyzet a gondolkodásmódok, viselkedésminták, normák kialakításában a gazdasági helyzethez képest viszonylag önálló jelentőségre tesz szert.

A gazdasági és a tudati-kulturális pozíciók viszonylagos különválását más oldalról magyarázza a gazdasági és a kulturális közegben végbemenő változások eltérő ritmusa, sokszor jelentős időbeli aszinkronitása. Az átalakulások irányába mutató újszerű gazdasági helyzeteket tartósan kísérhetnek a régi helyzeteknek megfelelő, tradicionális nézetrendszerek, gondolkodásmódok, ami egyben azt is jelenti, hogy hasonló minták jelentősen különböző gazdasági pozíciókhoz kapcsolódhatnak. A kulturális minták és a gazdasági pozíciók inkongruenciája elsősorban idődimenzióban, történeti vetületben válik nyilvánvalóvá.

A társadalom szereplőinek interakciós közelség-távolságát a fentiek értelmében a pozicionális közelség-távolság csak potenciálisan határozza meg. A tényleges kommunikációs kapcsolatok feltételezik az interakciók bizonyos sűrűségét, ennek megfelelően a térbeli közelséget és a résztvevő felek gondolkodásának, élményvilágának bizonyos időbeli szinkronitását. Jóllehet e területi kötöttség szerepe – az intenzívebb mobilitási folyamatokkal, új közlekedési, kommunikációs eszközökkel – történetileg viszonylag csökken, változatlanul léteznek olyan térbelileg elkülönülő egységek, amelyek között elenyészőek az interakciós kapcsolatok, és így a társadalmi helyzet hasonlósága ellenére sem jönnek létre köztük közösen kialakított, élő kulturális minták. (Statikus társadalmi alakzatoknál bizonyos fokig más a helyzet, mert az életkörülmények hasonlósága változatlan feltételek mellett hosszabb távon – interakció hiányában is – a kulturális minták, reagálásmódok egységesülését eredményezi.) Másfelől, *térbelileg*, illetve szervezetenként összerendezett emberek interakciói átmetszik a rétegződési határvonalakat és forrásává válnak terület-, illetve szervezetspecifikus „szubkultúrák” kialakulásának.

Jelentős változásokon áteső, dinamikus társadalmakban hasonló szerephez jut bizonyos tekintetben az idődimenzió. Ilyen körülmények között a különböző generációk élményvilága élesebben elhatárolódik egymástól, mint

az „eseménytől mentesebb” tradicionális társadalmakban. Felerősíti ennek a mozzanatnak a jelentőségét, hogy számos olyan intézmény jön létre – óvoda, iskolarendszer, katonaság, sportegyesületek –, amelyek tagsága életkor-specifikusan szerveződik, azaz az interakciók többsége a hasonló életkorúak közt zajlik. A nagyszervezetek, közhivatalok, munkahelyek különböző korcsoportokat foglalnak magukba, de tendencia van rá, hogy a beosztások, jövedelmi státuszok az életkorral erősen összekapcsolódjanak, és ez itt is az életkor-specifikus kommunikáció irányába hat. Az életmód, életstílus-összetevők, mint a szabadidő mennyisége és felhasználása pedig a családi életciklus szakaszaival kapcsolódik szorosan össze, ami az életkor, a generációk különböző szubkulturális hatását erősíti. (Az a tény, hogy az életkor, a „fiatalság-idősség” könnyen felismerhető, világosan kódolható kulturális szignál, önmagában is interakciós, csoportidentifikációs forrás.)

A gazdasági-társadalmi és a kulturális-kommunikációs pozíciók elkülönülésének további forrása, hogy történetileg az osztályhelyzet, illetve az iskolai végzettség változó szorossággal függ össze és modern viszonyok közt – a rendi tagoltsághoz képest – bizonyos fokig szét is válhatnak egymástól. Az iskolák különböző szintjei és típusai többé-kevésbé jellegzetes ismereteket, társas mintákat, témákat, viszonylag homogén nyelvet, stílust közvetítenek. E „nyelvi közösségek” különböző foglalkozású, esetleg hierarchikusan különböző pozíciójú emberek közt is megteremthetik az interakció természetes közegét. Mindezeket felerősíti, hogy a fokozatok különbségei a társadalom értékelési hierarchizációs mechanizmusain keresztül szimbolikus jelentőséget is kapnak.

Az iskolázottságtól nem függetlenül, de részben azt is keresztezve, rajzolódhatnak ki azok a hasonló *érdeklődési irányok* által jellemezhető csoportok, amelyekben a szabadidő-felhasználás, az ízlés, a témairányultság közössége közvetlen interakciós alapot képez. A hasonló érdeklődés, időtöltés vagy nézetek alapján képződő egyesületek, klubok, társaságok, szervezetek tagsága szintén olyan interakciós csoportot képez, amely átmetszi a pozicionális csoportok határait.

Az érdeklődési irányok horizontális tagolódása mellett – különböző társadalmakban eltérő mértékben – kialakulnak különböző klasszifikációs mechanizmusok által vertikálisan tagolt életstílus-csoportok is. Az erős kulturális tagoltság viszonyai között az intézmények széles körében figyelhető meg az életstílus-fokozatok szerinti merev elkülönülés, társadalmi távolságtartás. (Ez közvetlenül is megnyilvánul olyan térbeli határtartásokban, mint például a közlekedés, a vendéglátás, a szabadidős létesítmények exkluzívabb és „töme-

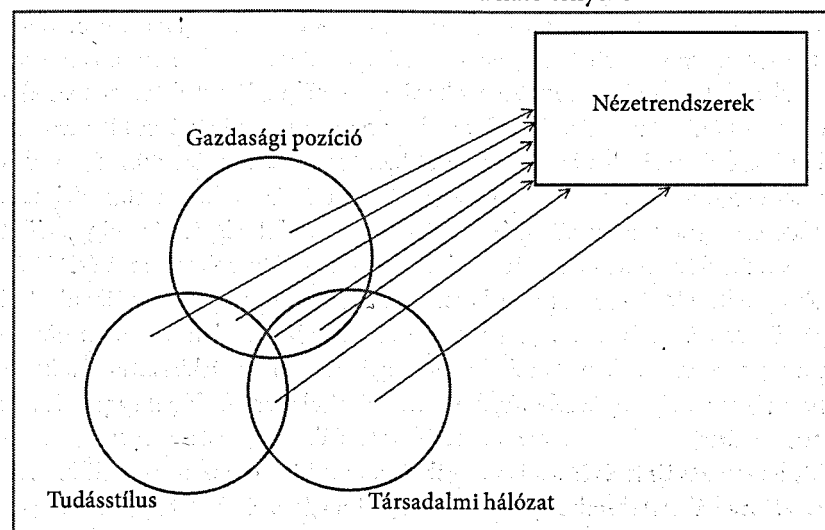
gesebb” szinterei vagy szellemi téren az elitkultúra és a tömegkultúra kettéválása.) Átalakuló nem-statisztikus társadalmakban ez a fajta rétegződés nem feltétlenül esik egybe a gazdasági-társadalmi hierarchiával.

A kommunikációs kapcsolatok kialakulásának esélyeit jelentősen befolyásolja, hogy mennyire különülnek el, határolódnak el, differenciálódnak *szférákká* a különböző szükségletek kielégítését szolgáló társadalmi intézmény- és tevékenységrendszerek. A szférák viszonylagos önállóságának, saját problémadefinícióinak, reagálási logikájának létrejöttével egy-egy szférán belül a réteghatárokat bizonyos fokig áthidaló kommunikációs pályák jönnek létre. (Gondolhatunk akár a műszaki és humán megközelítések eltérő sajátosságaira, akár olyan konkrét példára, hogy esetenként egy kórházi igazgató orvos kapcsolatrendszerében, interakciós viszonyaiban nagyobb szerepet tölthetnek be hierarchikusan lejjebb elhelyezkedő orvosok, mint például gazdasági vezetők, gyárigazgatók.)

Saját kutatásaink és a szociológiai irodalom tapasztalatai alapján feltételezzük, hogy a nézetrendszereket, mentalitásmódokat meghatározó csoportok három alaptényező: 1. a gazdasági pozíciók 2. a tudások, kulturális készségek, jártasságok stílusa, irányultsága és 3. a társas-társadalmi miliő, a kapcsolatok hálózata alapján írhatóak le. Egy társadalom rétegződési viszonyai – illetve közelebbről tudásszociológiai rétegzettség – szempontjából nagymértékben jellemző, hogy milyen ennek a három tényezőtípusnak a kölcsönviszonya, milyen mértékű az egymásba fonódottságuk, illetve különválásuk, s hogy a különböző nézetrendszerek, ezen belül tartalomspecifikus szemléletmódok, beállítódások meghatározásában milyen arányban jutnak szerephez. Kiinduló feltevésünk az, hogy a mai magyar társadalomban a gondolkodásmódok kialakulása a gazdasági pozíciók mellett a (fenti értelemben vett) tudásstílusoknak és a társadalmi miliőknak, a társas-társadalmi hálózatoknak („networköknek”) viszonylag önálló, közvetlen szerepük van. Feltevésünk szerint az utóbbiak viszonylag szorosan összefonódnak, és együttesen erősebben határozzák meg a nézetrendszereket, mint a más – így a gazdasági alapú – csoportosítások. A kulturális-kommunikációs rétegződés felvázolásakor e két tényezőcsoportnak alapvető konstitutív szerepet tulajdonítunk.

E tényezőcsoportról elképzelésünket sémászerűen az 1. ábrán jelezzük.

1. ábra: A nézetrendszerek kialakulására ható tényezők

A kulturális-kommunikációs rétegződés felfogásunk szerint mindenekelőtt abban tér el a különböző típusú, egyenlőtlenségen alapuló rétegződésmodellektől, hogy olyan interakciós-, illetve mentalitáscsoportokon alapul, amelyek nem ragadhatóak meg csupán a több-kevesebb jelleg dimenziójában; az ilyen típusú tagolódásban az azonosság-másság legalább ilyen szerepet játszik. A vertikális dimenzió mellett viszonylag jelentős a horizontális dimenzió rétegződési szerepe. A kulturális-kommunikációs értelemben vett társadalmi makrocsoportok a látens-effektív dimenzió szerint – már csak az interakciós közösség alapján is – inkább az „effektív” csoportok közé sorolhatók.

2. TÁRSADALMI HÁLÓZATOK

Az emberek társadalmi helyzete azoknak a személyes kapcsolatoknak a hálózatán keresztül is megközelíthető, amelyek a mindennapi életben bizonyos jelentőséggel bíró érintkezéseken alapulnak. E kapcsolatok a bennük résztvevők számára egyaránt jelenthetnek bizonyos erőforrást (összeköttetést, védelmet), és társas terepet kommunikációs, affiliációs igényeik kielégítésére. Egy ember ilyen értelemben vett társas-társadalmi helyzete e kapcsolatok természetétől, sűrűségétől, kölcsönösségétől, a kötelekeket hordozó csoportok mibenlététől függ. E kontaktusoknak ugyanakkor nemcsak a közvetlen személyes milió szempontjából van jelentőségük, hanem egyben „hidakat”, közvetítő utakat is képeznek további csoportok, tágabb társadalmi alakzatok felé. Így például az ismerősök ismerősei – mint meghosszabbított szálak – már nem teljesen „idegenek”, hanem az ismerősökön keresztül viszonylag könnyen megközelíthetőek.

A társas hálózatokra irányuló szociológiai megközelítések hagyományosan a mikrocsoportokat célozták meg, de már Moreno, a szociometria „atyja” is felhívta a figyelmet a nagyobb társadalmi alakzatok „szociometrikus” elemzésében rejlő lehetőségekre. A társadalom egészének teljes körű felvétele természetesen lehetetlen – bármennyire is gazdagítaná az ismereteinket a társadalmi csoportalakzatokról –, a mintavételre alapuló megközelítés pedig lényeges konstrukciós problémákat vet fel. A nehézségek főként azzal kapcsolatosak, hogy a reprezentatív survey-felvételek az organikus személyes kapcsolatokat csak egy-egy – egymástól elkülönülő – ponton ragadják meg. Az elmúlt évtizedben nagymértékben fellendülő „social network” orientációjú kutatások egyik megközelítési iránya ugyanakkor komoly erőfeszítéseket tett a szóban forgó problémák áthidalására. E módszer megfelelő alkalmazásával magunk is kísérletet kívánunk tenni olyan látens makrocsoportok kirajzolására, amelyek-

nek tagjai potenciálisan interakcióban vannak egymással.¹ Olyan csoportokra gondolunk, amelyekben belül – noha a közvetlen személyes ismeretség már csak a csoport mérete miatt sem lehet jellemző – hasonló jellegű kontaktusaik alapján a csoporttagoknak nagyobb az esélyük az egymással való interakciókra, mint más csoportok tagjaival. Természetesen a szóban forgó „makronetwork” megközelítés is feltételezi a közvetlen kapcsolathálózat, a „mikronetwork” bizonyos szintű feltárását. A feladat az, hogy a hagyományos kiscsoportos megközelítés egyes intenzív módszereit úgy kapcsoljuk össze a makroszociológiai vizsgálatok reprezentatív felvételi lehetőségeivel, hogy a személyes környezet csoportosajátosságainak számbavételével az atomisztikus mintaelemeket egy organikus viszonylatrendszerhez közelíthessük. A reprezentatív mintákból kiindulva ennek érdekében egyénenként körüljárjuk a releváns személyes kapcsolatok meghatározott együttesét, s ennek során a megkérdezettek közvetlen networkjébe tartozók alapvető társadalmi-demográfiai ismérveit (például a foglalkozását, lakóhelyét, korát, nemét) is felmérjük a megkérdezettek közlése alapján. Így nemcsak a személyes, „egocentrikus” hálózatokról jutunk reprezentatív érvényű adatokhoz, hanem abban a vonatkozásban is, hogy a fenti ismérvek alapján milyen státuszú emberek vannak egymással közvetlen interakciós kapcsolatban, tehát a populáció mely szegmentumai sűrűsödnek társadalmi makrocsoportokká. Az így kirajzolódó alakzatok, interakciós csoportok alkothatják a kulturális-kommunikációs rétegződés egyik alkotóelemét.

A fent említett társadalmi-demográfiai ismérvek közül induljunk ki a foglalkozás példájából. A közölt közeli (baráti) kapcsolatokat figyelembe véve megtudhatjuk egy bizonyos foglalkozási csoportnak a spontán választásukban (tulajdonképpen a társas presztízs dimenziójában) megnyilvánuló „ázsioját”. Itt is két ismérvet veszünk figyelembe: 1. minél több választást kap számára-

¹ E kutatási tervzetben az elméleti megközelítés alapvonalainak leírása mellett a tervezett empirikus módszerek közül a kutatás alappillért képező survey-jellegű felvételre koncentrálunk. Emellett számos további módszer alkalmazását is tervezzük – a tartalomelemzéstől a szociometriáig, vagy dokumentumok, statisztikai trendek elemzéséig. Ezek körvonalainak részletesebb kidolgozása ezután következő tervezet(ek) feladata, amelyben nagymértékben számíthatunk a vizsgálathoz kapcsolódó további kutatók munkájára, elképzeléseire. Nem térünk ki ezúttal részletesebben a survey-felvétel számos technikai részletére sem. Annyi azonban már világosnak látszik, hogy a reprezentatív alpminta mellett egy nagyobb értelmiségi és egy sor speciálisan megválasztott alpminta kialakítására lesz szükség.

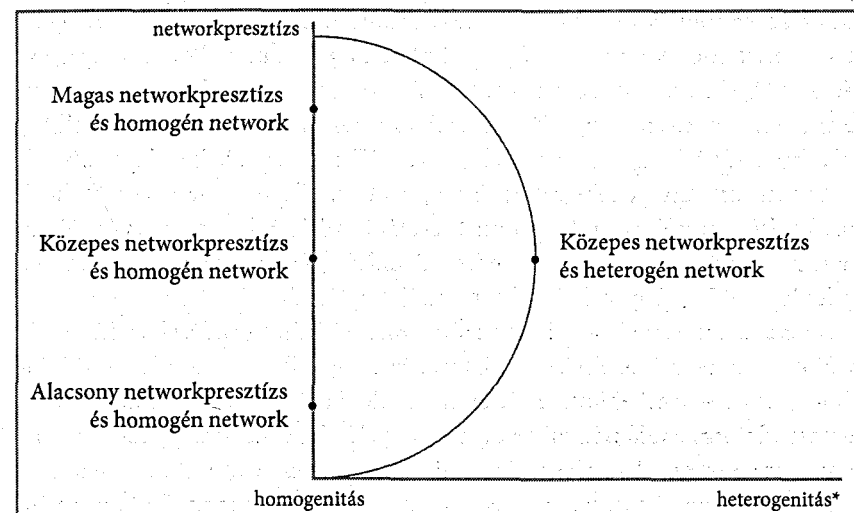
nyához viszonyítva egy adott csoport, és 2. ezek közt minél több választást kap olyan csoportoktól, amelyek maguk is erősen „keresettek”, annál feljebb sorolható a szóban forgó vertikális dimenzió. Az adott eredményből kiindulva a személyekre vonatkozóan egy lépéssel tovább is mehetünk: a minta valamennyi tagjának hierarchikus makronetwork-pozíciója megállapítható az egyes személyekkel közelebbi kapcsolatban lévő emberek jellemző (általános) „csoportértéke” alapján.²

A fenti gondolatmenet egyik implikációja, hogy az egyes (foglalkozási) csoportok „keresettségében” létezik egy társadalmi konszenzuson alapuló hierarchikus dimenzió. Más szavakkal: feltételezzük, hogy az egyes rétegek, csoportok értékelési rangsoraiban egy meghatározott korreláció áll fenn – annak ellenére, hogy alapelképzelésünkben következően számottevő eltérésekkel is számolunk az egyes preferencia-sorrendekben. Az empirikus eljárás egyik kiinduló lépéseként a fentieknek megfelelően ellenőrizni kell, hogy valóban létezik-e a feltételezett rangsorhasonlóság (a korreláció egy meghatározott foka) a különböző társadalmi-demográfiai, illetve kulturális csoportok között.

Az így szerzett információk arra is lehetőséget adnak, hogy a homogenitás-heterogenitás szempontjából is értékeljük a személyes kapcsolatokat. Ehhez azt kell figyelembe venni, hogy az egyes személyek megfigyelt kapcsolataik közt milyen arányban fordulnak elő a „közeli” és a „távoli” kontaktusok. Homogénnek tekinthetjük azokat a kapcsolathálózatokat, amelyek hasonló makronetwork-értékű kontaktusokon alapulnak, heterogénnek pedig azokat, ahol igen különböző ársíjú csoportok tagjaival állnak fenn személyes kapcsolatok.³

A networkhierarchia és a homogenitás–heterogenitás dimenziópárja a networkrétegződés „vertikális” és „horizontális” dimenziójaként is felfogható. E tengelyek alapján felvázolható az egyének és csoportjaik networkpozíciója (lásd a 2. ábrát).

2. ábra: A networkhierarchia és a homogenitás-heterogenitás dimenziói

* A „térkép” feltételezett félkör-jellegű alakzata abból adódik, hogy a két dimenzió elfoglalt hely nem független egymástól: a legmagasabb társas presztízspozíció csak igen mérsékelt heterogenitással járhat, hiszen az előforduló „alacsonyabb” kapcsolatok „lerontanák” a vertikális dimenzió elfoglalt helyet. Hasonlóképpen a legalacsonyabb presztízsszint is csak nagyfokú homogenitás mellett képzelhető el. A gyakorlatban a tényleges helyek a félkörön belül rajzolódhatnak ki; a körív extrém pozíciókat jelöl.

A sémán – pusztán az egyes lehetséges típusok jellegének érzékeltetése végett – néhány extrém pozíciót tüntettünk fel. Így például a magas networkpresztízs és homogenitás véglet egyfajta „exkluzív” pozícióra utal; viszont az alacsony társas presztízs és a homogenitás együttes érvényre jutása „periférikus” networkpozíciót jelez. Megkülönböztetett jelentősége lehet a nagyfokú társas heterogenitással párosuló közepes presztízspozíciónak: itt olyan „közvetítő” szerepet tételezünk fel, amely igen különböző szociális helyzetű csoportokat köt egybe. A „közepes networkpresztízs és homogenitás” pozíciója a középszinten a saját csoportra korlátozódó, kifelé zárt társas helyzetet jelöl. A gyakorlatban az egyes sűrűsödési pontok bizonyára a leírt extrém típusok között lesznek. A pontok egy-egy – a fenti értelemben vett – networkcsoportot jelölnek; amelyek valószínűsíthetően potenciális interakciós csoportot képeznek. Azt, hogy egy-egy

² Később még részletesebben szólnunk róla, hogy a fentiek mellett olyan további tényezők is, mint az ismertség-nevesség, illetve a tömegkommunikációs szereplés is érvényesülnek az egyéni kapcsolatértékek hierarchiájának megállapításakor.

³ A homogenitás-heterogenitás megállapításakor is azokból az értékekből indulunk ki, amelyek az egyes csoportok „választottsága” és az őket választók rangsorhelye alapján adódnak.

ilyen mezőn belül valóban egy-egy interakciós csoport helyezkedik-e el, még egy további lépésben ellenőrizni kell.⁴

Az egyes networkcsoportok valóságú körvonalazása az alapul szolgáló mikronetwork-csoportok viszonylag részletes, a releváns miliőket megragadó leírását igényli. Az összes kapcsolat feltárása – még ha egy behatóbb esettanulmányról lenne is szó – egy adott vizsgálat keretei közt nem képzelhető el. Így kulcsfontosságú, hogy valóban a releváns miliőket és azon belül a legfontosabb kapcsolatokat vegyük tekintetbe. A tervezett vizsgálatban az alábbi miliőtípusokat kívánjuk figyelembe venni: 1. családi miliő; 2. baráti-ismerősi miliő; 3. munkahelyi miliő; 4. egyéb szervezeti miliő. (Valamennyi miliő esetében a jelenleg meglévő kapcsolódásokat vesszük figyelembe.)

A családi-rokonsági miliőt és a baráti-ismerősi miliőt az adott körökön belül legfontosabbnak minősülő három-három személyes kapcsolaton keresztül kívánjuk leírni. A fenti személyek jellemzésénél a korábban említett társadalmi-demográfiai ismérveken kívül a neveltség figyelembe vételére is gondolunk.⁵

A munkahelyi miliőt két oldalról, mindkét esetben közvetett módon kívánjuk megközelíteni. Egyrészt munkahely-miliőtípusokat hozunk létre az alapján, hogy az egyes munkahely-típusokban dolgozó csoportok jellemző presztízs-pontszáma alapján maguk a munkahelyek hogyan helyezkednek el a munkahelyek networkpresztízs-hierarchiájában. Feljebb foglalnak helyet például azok a vállalatok, amelyek olyan – például kvalifikált – dolgozókat foglalkoztatnak nagy arányban, akik minden bizonnyal feljebb fognak elhelyezkedni az egyes

⁴ A szóban forgó ellenőrző lépés során meg kell vizsgálni, hogy 1. az egy típusba sorolódó személyek interakciói tényleg sűrűbbek-e, mint a két dimenzió alapján az adott mezőn kívül elhelyezkedők; 2. az egy mezőbe tartozók valóban egy (vagy esetleg több) alcsoportot alkotnak-e. Az utóbbit úgy dönthetjük el, hogy egy újabb szempontból vesszük figyelembe a kapcsolatválasztásokról rendelkezésre álló információkat: így ellenőrizhetjük, hogy különböző csoportok (egymással való) interakciói a várható valószínűségnél valóban gyakoribbak-e. Ha az egyes mezőkön belüli csoportok közt a szóban forgó interakciós érték magas, ténylegesen interakciós csoportokról beszélhetünk.

Emellett mód van arra, hogy a csoportválasztások kölcsönösségei, vagy „viszonylagos egyirányúságát” – tehát a csoportválasztások és a választottság egybeesését vagy különbözőségét – is figyelembe vegyük, és ezzel bizonyos „rendhagyó” (például erősen felfelé választó, bár kevéssé választott) csoportokra is felfigyelhessünk.

⁵ Ez részben azt a feladatot jelöli ki, hogy megfelelő indikátorokkal közelítsük meg a „híresség” különböző – országos, helyi, szakmai – szintjeit, másrészt megfelelően tudjuk súlyozni az egyes szintek viszonylagos jelentőségét, valamint magának a „neveltségnek” a szerepét a személyes miliő networkpresztízsében.

foglalkozási csoportoknak (az előzőekben leírt módon adódó, választottsági) networkpresztízs-hierarchiájában. Ugyanakkor feltételezzük, hogy a beosztások szerint is különböző networkpresztízs-szintet képviselő munkahelyi miliőtípusok különülnek el, ezért ezt a mozzanatot is figyelembe vesszük a munkahelyi miliő egészében való leírásakor. Az előbbiekhöz hasonlóan e tekintetben is az egyes beosztásokhoz tartozó átlagos networkpresztízs-pontszámból indulunk ki. A fenti két alapmozzanatot –munkahely-jelleg és beosztásszint – azonos súllyal kívánjuk figyelembe venni a munkahelyi miliő networkpresztízs-értékének megállapításakor.⁶

Az (egyéb) szervezeti miliő esetében a kiindulópont a mintatagok szervezeti tagsága és pozíciója, hasonlóan a munkahelyhez. Valamennyi említett tagságot figyelembe vesszük egy kidolgozandó szervezettipológia (egyesület, társaság stb.) alapján. Az egyes szervezetek networkpresztízs-értékét a munkahelyhez hasonlóan kapjuk meg (ugyanakkor a nagyobb számú szervezeti tagságot a szóban forgó értéket emelő tényezőként vesszük figyelembe).

A négy miliőtípus hierarchikus networkpresztízs-szerepének kijelölésekor deduktív és induktív megközelítéssel is kísérletezni kívánunk. A deduktív kiinduláskor a négy miliőt először azonos súllyal vesszük figyelembe (a négy miliő induló értékeit bizonyos módon normálva), majd különböző – még mindig deduktív – súlyozások szerint adódó eredményeket is mérlegelhetünk. Az induktív kiindulópontú súlyozásnál az egyes miliők relatív súlyát egy „kritériumváltozóként” tekintett függőváltozó-csoport felől kívánjuk meghatározni.⁷ Ennek alapján azokhoz a miliőtípusokhoz rendelünk nagyobb súlyt, amelyeknek komolyabb a diszkriminatív ereje a „kritériumváltozók” magyarázatában.

Visszatulva az előzőekben leírt kétdimenziós (networkpresztízs-hierarchia és homogenitás-heterogenitás) sémára, a hierarchikus dimenzió szerint az egyéni értékek megállapítása tehát a négy miliő együttes – deduktív vagy induktív módon súlyozott – figyelembevételével történik. A heterogenitás-homogenitást pedig a négy miliőtípus valamennyi személyes kapcsolatának networkpresztízs-értéke alapján számítjuk ki (minden egyes – személyes vagy

⁶ A fenti két mozzanat mellett felmerül egy további tényező: a munkahelyi vezetőkhöz fűződő viszony, továbbá a másodállás számbavétele is. (Az empirikus eredmények dönthetnek ennek szükségességéről.)

⁷ Természetesen e kritériumváltozókat csak e műszerek kialakítására használjuk, s amikor végül modellünket a függő változók meghatározásán „vizsgáztatjuk”, ezek közt már nem vehetjük figyelembe őket.

szervezeti – kapcsolat jellemző presztízsértékét figyelembe véve, ezek szórása alapján).

A további elemzésnek arra kell irányulnia, hogy összetételüket tekintve kézfoghatóak legyenek az egyes interakciós csoportok, így például olyan típusú eredmények adódhatnak, hogy a „humánértelmiségek”, a „fiatal humánértelmiségek” vagy a „városi humánértelmiségek” – és folytathatnánk a sort – alkotnak egy-egy interakciós csoportot.

A fenti modell alapján nemcsak az egyes interakciós csoportok rajzolódhatnak ki, hanem e csoportok egymáshoz viszonyított helyei, tulajdonképpen a „networkök networkje” is. A csoportközi hálózatok „térképe” az egyes csoportok közötti kommunikációs kapcsolódásokat, közelséget-távolságot jelzi egy, az interakciós társadalmi távolságokat leképező többdimenziós térben. (Ilyen értelemben az interakciós közelség nemcsak közvetlen kapcsolaton, hanem hasonló csoportokhoz való kapcsolódáson is alapul.)

Az eddigiek során elsősorban azt a vonatkozást állítottuk előtérbe, hogy a mikronetworkokból kiindulva hogyan juthatunk el makronetwork alakzatok, látens interakciós csoportok felé. Nyilvánvaló azonban, hogy az egyes mikroalakzatok morfológiai jellemzői közvetlenül is hathatnak a nézetekre, beállítódásokra. Ez alapot ad olyan problémák vizsgálatára, mint hogy a személyes környezet kapcsolatminősége, illetve (a kapcsolatok egymást átfedő, illetve egymástól különváló jellegéből adódó) nyitottsága-zártsága hogyan befolyásolja az egyes nézetek tartalmát, koherenciáját vagy például egyes jelenségekkel kapcsolatban a tolerancia fokát. Végső elemzésünkben így a mikronetwork, illetve a makronetwork-pozíció valószínűleg egy-egy többértékű kategoriális változó lesz.

Az eddigiekben eltekintettünk a kapcsolatok különféle minőségi jegyeitől, így intenzitásuktól is. Az intenzitás alapján leegyszerűsítve „erős” és „gyenge” kötésekről” beszélhetünk. E megkülönböztetésnek lényeges történeti vonatkozása van: a totális jellegű, a teljes személyiséget átfogó „erős kötésekkel” szemben a modernizáció folyamatával párhuzamosan fokozatosan előtérbe kerülnek a személyiségnek csak részvonatkozásait magába foglaló, speciális funkciók alapján létrejövő „gyenge kötések”. E megkülönböztetés csak tendenciajellegű: voltaképpen két önálló dimenzióról beszélhetünk az „erős” és a „gyenge” kötésekről szólva, így a kapcsolataik jellege alapján kirajzolódhatnak olyan típusok, akiket egyszerre jellemez az erős és a gyenge kötésű kapcsolatok gazdagsága

vagy szegénysége, s persze olyanok is, ahol az erős vagy a gyenge kötésű kapcsolatok a dominánsak.

Az erős és a gyenge kötés közti megkülönböztetésben két dimenzió bevonása: az interakció gyakorisága és a személyes kapcsolat jellege látszik lényegesnek. Erős kötésről sűrű interakció és a személyiséget nem csak eszközszerűen involváló, gyenge kötésről (a valamilyen relevanciával bíró kontaktusokon belül) ritka érintkezés és funkcionális jellegű kapcsolatok esetén beszélhetünk. E dimenziók alapján lehetséges egy közbülső típus elkülönítése is a két tiszta típussal szemben, amely a funkcionális jellegű, de sűrű interakcióra alapuló kapcsolatokból adódik (a munkahelyi kapcsolatok jelentős része például ebbe a típusba tartozhat).

Kutatásunk egyik feladata a networkkapcsolatok minőségi jellemzőinek (a gyakoriság mellett az intimitások vagy a kölcsönös támogatás meglétén keresztüli) megragadása⁸, majd ezen az alapon azoknak az összefüggéseknek a vizsgálata, amelyek a különböző kapcsolatjelleg-típusok (erős, gyenge kötés) és a mentalitásjegyek között (például a gondolkodási nyitottság-zártság, előítéletesség), másfelől a csoportidentitás tekintetében feltehetően fennállnak. Másfelől a kötések ezen morfológiai vonásai feltehetően a makronetworkok szerveződésében is közrejátszanak. Így például szerepük lehet az olyan irányultságok kialakításában, mint amilyenek – a mertoni terminológiával – a „lokális”, illetve „kozmpolita”, vagy közelebbi, hazai példát véve a „népi” és „urbánus” jellegű csoportalakzatokat jellemzi. Az absztrakció további szintjére lépve, kézenfekvőnek látszik a hálózatmorfológiai jegyek és az olyan tágabb alakzatok közötti párhuzam, mint a „Gemeinschaft”, illetve a „Gesellschaft” típusú társadalmi szerveződések.

⁸ A gyenge kötésű kapcsolatok, a tágabb személyes ismeretségi körök jellegét az előzőekben ismertetett módok mellett más technikákkal is közelíteni próbáljuk. Így a foglalkozások viszonylag széles körét felölelő lista alapján kívánjuk megkülönböztetni ezeknek a gyenge kötéseknek a kiterjedését, homogenitását-heterogenitását, nyitottságát-zártságát. (Ilyen alapon például olyan személyek különíthetők el, akiknek ismeretségi köre társadalmilag szűk körű vagy ellenkezőleg, igen sokrétű.)

3. TUDÁSTÍLUSOK MINT A KULTURÁLIS-KOMMUNIKÁCIÓS RÉTEGZÖDÉS ALAPELEMEI

Feltételezzük, hogy a kulturális-kommunikációs rétegződés másik alapvető összetevője a *funkcióik, irányultságuk szerint* eltérő tudástílusok. Az adott értelemben vett tudástílusok meghatározott tudásfajtákon alapulnak, azokat rendszerbe szervezik; az idetartozó tudásfajtákat más tudásfajtákkal szemben kiemelik, mintegy megszabva az egyes elemek helyiértékét.

Kiindulópontként a tudásfajták három „stílusrendjét” különböztethetjük meg, amelyeknek – illetve ezek kombinációinak – birtoklása a kulturális-kommunikációs rétegződésben eltérő pozíciókat határoz meg. Feltetésünk szerint a tudásfajták e háromféle stílusának súlya, kombinációinak előfordulása különböző társadalmi-történeti viszonyok közt jelentősen eltérő (jóllehet az alapelemek minden társadalomban megtalálhatók). E tudástílusokat az általuk hangsúlyozott jellegzetes *produktumok* alapján a következőképp jelölhetjük meg: 1. kognitív-instrumentális tudás; 2. a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás; 3. szimbolikus-reprezentációs tudás.⁹

A *kognitív-instrumentális tudás* produktuma bármely tárgyas természetű *dolog, mű*, akár fizikai, akár szellemi tevékenységen alapul. Éppúgy beletartozik például egy ház tervrajza, a felépített ház, mint egy ebéd, egy szakszerű ügyintézés vagy egy felfedezés. A *kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás* produktuma a *hatás*, a megteremtett személyes befolyás, a személyes vonzás megnövekedése a társas mezőben. Forrásai olyan, a társas mezőben magasra értékelt egyéni készségek lehetnek, mint a humor, eredetiség, szuggesztív beszédképesség – mindazok a jártasságok, amelyek szórakoztatásra, hatáskeltésre alkalmasak. A *szimbolikus-reprezentatív tudás* eredménye a *társadalmi helyzet* kifejezése, a sajátos érdekek, értékek „kódexszerű” kifejezése, érvényesítése, az identitás, a *határ-megkülönböztetés* kimunkálása, fenntartása. Elsősorban a társadalmi helyzetspecifikus szimbólumok, ideológiák, csoporthagyományok, ceremóniák, szerepek ismeretén, megfelelő helyzetekben, kontextusok-

ban való használatán és az ezeknek megfelelő viselkedésmódok, stílusok, eljárások elsajátításán, betartásán alapul.

Mindhárom tudástílusban megkülönböztethetünk egy statikusabb – mintafenntartó, őrző, inkább a reprodukción alapuló – és egy dinamikusabb – új formákat kialakító, átrendező – változatot. A kognitív-instrumentális típuson belül lényegében a rutin és az innovatív tevékenységek, a kapcsolatteremtő-önprezentációs típuson belül a saját csoporton belüli és a csoportokat átívelő, új csoportok felé nyitó kommunikációs formák, a szimbolikus-reprezentatív típuson belül a hagyományőrző és az ideológiateremtő formák kettősségéről beszélhetünk ezen az alapon.

A tudás e három típusának *kifejlesztésében, elsajátításában* egyaránt szerepe van az egyéni adottságoknak, rátermettségnek (közülük különösen a kapcsolatteremtő-önprezentációs készség tételezi ezt fel), de mindegyikre áll az is, hogy birtoklásuk döntő mértékben felerősödhet a *különböző tudásközvetítő-szocializációs intézmények* által. A kognitív-instrumentális tudás elvileg mindekelőtt az iskolában és a különböző munkatevékenységek során sajátítható el. A kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás kialakulásában döntő szerepet a kortárs csoportok, társaságok játszanak. Emellett talán ennek a tudástílusnak a formálódásában a legnagyobb a család jelentősége (amely nyilvánvalóan mindhárom vonatkozásban részt vesz az alapkészségek kialakításában). A szimbolikus-reprezentatív tudáson belül viszonylag sok olyan elem van, amelynek átadása kevéssé intézményesül. Az idetartozó készségek, ismeretek zömével közvetlenül, személyes formában azokban a csoportokban, körökben sajátíthatók el, amelyek a specifikus szimbólumokat kialakítják, fenntartják.

A tömegkommunikációs eszközök – egészükben – valamennyi tudástípus elsajátításához nyújtanak bizonyos adalékokat. A televízióra önmagában is jellemző ez a tartalmi sokféleség, de térhódítása – a szórakoztató, a „smalltalk” jellegű interakcióknak témát adó népszerű műsorok, illetve az aktualitások, a szenzációk hangsúlyozásával – a kapcsolatteremtő-kommunikatív kultúraelemek irányába hat. Visszaemlítve a társadalmi hálózattal kapcsolatban leírtakra, a különböző tömegkommunikációs intézmények szellemi, „virtuális” networkökként is felfoghatóak, amelyekre bizonyos helyzetekben téma- és gondolkodási közösségek épülhetnek.

Történeti koronként, társadalmanként változó, hogy az egyes tudásközvetítő-szocializációs intézményekben mely tudástípusok kerülnek előtérbe. Például, ha az iskola alapfunkciója a kognitív-instrumentális tudáshoz fűződik

⁹ Nem állítjuk, hogy tipológiánk tárgyilag teljes, azaz hogy kimeríti az emberi tudás-készlet teljességét. Így például az önismeret – bár kapcsolódik az általunk megkülönböztetett típusok egyikéhez, másikához – önálló tudástípusként is számításba jöhetne. (Angelusz Róbert jegyzetei alapján ezt nem kívánta számításba venni.)

is, igen nagy arányban közvetíthet a másik két típushoz tartozó ismereteket, s meghatározott korokban, társadalmakban az utóbbiak túlsúlyra juthatnak. Másrészt a háromfajta tudástípus, kultúraelem súlya, kombinációik előfordulása határozottan összefügg egy-egy társadalom szellemi életével, növekedési potenciáljával, fejlődési fázisaival.

A fentiekkel kapcsolatos, hogy egy-egy jártasságtípus az adott közegben domináns tudásstílus sajátosságaihoz igazodik. Példát említve, az idegen nyelv tudása egyaránt elképzelhető mindhárom tudásstílus elemeként: a kognitív-instrumentális stílus esetében (például idegen nyelvű forrásanyagokhoz való hozzáférést tekintve) eszköszerepet játszhat egy mű létrehozásában; a kapcsolatteremtő-önprezentációs stílus esetében a nyelv konverzációs értéke jut jelentőséghez; a szimbolikus-reprezentatív stílus esetében pedig az elkülönülést-megkülönböztetést szolgálhatja (mint egyes korokban a latin vagy a francia nyelvtudás).

A tudásstílusok produktumaik átválthatósága, „jutalmazási” mechanizmusai felől is megkülönböztethetők. A fent említettek közül az elsőtől a harmadik tudástípus felé haladva többre jutalomrendszer rajzolódik ki. A kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás közvetlenül értékesül népszerűség, siker, befolyás, a szimbolikus-reprezentatív tudás a pozíciók, cselekvési hatáskörök, tekintély formájában. Az anyagi eszközök, a pénz valamennyi tudástípus ellenértéké-ként szerepet játszhat, de tendenciaszerűen a kognitív-instrumentális tudástípus jutalmazásában a legnagyobb a viszonylagos súlya, mivel vele szemben a többi tudástípus produktuma már ellenértékét is önmagában hordja.¹⁰ (Ez még akkor is így van, ha sok esetben az utóbbiak pénzbeli jutalmazása abszolút mértékben meghaladja az előbbiét.)

Részen a tudásközvetítő-szocializációs intézmények sajátosságaiból, részben a „beváltás” és a jutalmazás eltérő mechanizmusaiából adódik, hogy az egyes tudástípusok megszerzésére irányuló befektetések megtérülésének kockázata és hozama különböző. Társadalmanként és társadalmi státuszszintenként is eltérőek a megtérülés körülményei; összességében azonban úgy tűnik, hogy a kognitív-instrumentális tudás elsajátítása viszonylag intézményesített és így

megközelíthető, „szolid” jutalmazást ígér, ennek reprodukálása ugyanakkor a jártasság rendszeres karbantartását és gyakorlását igényli. A kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás bizonyos – részben hosszabb távon megnyilvánuló – adottságokat feltételez, amely az ilyen irányú „befektetésekbe” jelentős bizonytalansági mozzanatot visz. Jutalma igen nagy lehet, de ennek fenntartása is a készség rendszeres megújítását feltételezi. A szimbolikus-reprezentatív tudás intézményesen csak részben sajátítható el, és ez komoly megtérülési kockázatot von maga után; ha azonban egyszer sikerül érvényre juttatni, jelentős és viszonylag garantált „hozamot” eredményez. (A fenti összefüggések viszonylagosságára utalva ugyanakkor itt is megjegyezzük, hogy egy-egy társadalom kulturális rétegzettségének jellegzetességeit többek közt igen nagy mértékben éppen az határozza meg, hogy mely tudásstílusok dominánsak, s mely tudásfajták részesülnek kisebb vagy nagyobb jutalmazásban.)

4. A TUDÁSTÍLUSOK ÖSSZETEVŐK SZERINTI FELBONTÁSA – KULTURÁLIS METSZETEK

A kulturális rétegződés és a tudásstílusok empirikusan megragadható jelenségeihez közelítünk, amikor a különböző tudásstílusokat a megjelenési formák felől vesszük szemügyre. A különféle egyedi kulturális jelenségeket a következő metszetekben kívánjuk vizsgálni: 1. Tárgyi-környezeti elemek (mindazok a tárgyak, amelyek akár funkcionális, akár szimbolikus eszközüll szolgálnak, de jellegzetes együttesük egy-egy tudásstílust, kulturális kört jellemez). Olyan környezeti elemek tűnnek különösen jelentősnek, mint a lakás minősége, berendezése, díszítőelemei, szabadidős tárgyak, otthoni munkaeszközök. 2. Tevékenységfajták (ezen belül éppen úgy a munkahelyi, mint a munkahelyen kívüli, szabadidős tevékenységek). A munkatevékenységeket aszerint kívánjuk csoportosítani, hogy mennyire fordulnak elő köztük kifejezetten tárgyas-technikai tevékenységek, illetve az alá- és fölérendeltségen, valamint a csak funkciók szerint elkülönült, ennyiben azonos szintű kapcsolatokon alapuló interakciós-kommunikációs tevékenységek. A szabadidős szférában sem csak a szűken vett kulturális tevékenységekre, hanem a különböző készségek, jártasságok – a javítás-szereléstől vagy kézimunkázástól a komolyzene-hall-

¹⁰ A kognitív-instrumentális tudástípus bizonyos válfajai, például az alkotó jellegű munkák ugyancsak magukban hordozhatják belső jutalomként a „munka örömet”, a meglévő munkamegosztási rendszerekben az ilyen fajta tevékenységek azonban kevésbé általánosak (és ezzel összefüggésben a szóban forgó belső jutalmakra való igény is kevésbé egyetemleges, mint a különböző külső jutalmak iránt).

gatásig – birtoklására és gyakorlására gondolunk. 3. Kulturális intézmények. Ez a dimenzió az előbbi metszethez, a tevékenységfajtákhoz áll közel, mégsem azonos vele: azonos intézményekhez különféle tevékenységek tartozhatnak és viszont. Például a művelődési házhoz egyaránt kapcsolódhatnak szakmai hobbi-körök, tanfolyamok, társas összejövetelek és szűkebben vett kulturális tevékenységek; vagy fordítva: egy olyan tevékenység, mint a táncolás, különböző intézményekhez, farsangi bálhoz, diszkóhoz, ünnepélyes és személyesebb formákhoz is kapcsolódhat.¹¹

Operacionális elképzeléseink irányát sematikus formában is jelezzük: az 1. táblázatban megkíséreljük a megjelölt három tudásstílus és a három kulturális metszet kombinációt úgy felvázolni, hogy egy-egy példával jelezzük az adott szempontból feltételezett tartalmi jellegzetességeket. (A táblázat tényleges kitöltése természetesen az empirikus kutatás eredménye lehet. E táblázat kifejezetten szemléltető célt szolgál, és így attól is eltekintünk, hogy a három tudásstílus kapcsán említett statikus-dinamikus dimenzió szerint különbséget tegyünk.)

Feltételezve, hogy empirikusan valóban kirajzolódik a tudásstílusoknak egy ilyen módon vagy hasonlóan rendeződő együttese, annál homogénebb „stílusok” (illetve kulturális csoportok) felé közeledhetünk, minél koherensebbnek mutatkozik a különböző kultúrametszetek szerinti kapcsolódás. Természetesen itt elsősorban *tendenciacsoportokra* gondolunk, amelyben a tudás különböző típusai – különböző arányokban, különböző szinten – minden embert jellemeznek, és sok esetben az egyes tudásstílusok közt is átmenetek, egymásba játszások léteznek. Mégis abból indulunk ki, hogy a tudásstílusok olyan szelekciós elveken alapulnak, amelyek az embereket is meghatározott csoportszerveződések felé orientálják.

¹¹ Természetesen a kulturális intézmények bizonyos típusai networkforrásként is felfoghatók (lásd az előzőekben a szervezeti milióról elmondottakkal). E kettős jelentőség mögött ott áll az a valós összefüggés, hogy a társadalmi hálózatok és a stílus-körök sok ponton összefonódnak, átfedik egymást. (Az operacionalizálás lényeges feladata ugyanakkor annak konkrét kidolgozása, hogyan vonatkoztathatók egyes intézmények, szervezetek részint meghatározott stíluskörökre, részint a különböző társadalmi hálózatokra.)

1. táblázat: Tudásstílusok és kulturális metszetek

	Kognitív-instrumentális stílus	Kapcsolatteremtő-önreprezentációs stílus	Szimbolikus-reprezentatív stílus
Tevékenységgajtók	Sok kötött idő, tárgyas-technikai (szellemi vagy fizikai) munkatevékenységek, tanulás, továbbképzés, olvasás, javító-, szerelő-, kerti munka; szakfolyóiratok, informatív tartalmak intenzív igénybevétele	A közvetlen interakciós tevékenységek nagy súlya a munkában, több kötetlen idő, vendégeskedés, tánc, névnapozás, vicceselés, társasjáték, tanácsadás; szórakoztató tartalmak fogyasztása a tömegkommunikációban	Hierarchikus viszonyon alapuló interakciós munkatevékenységek, sok kötött idő, kötelezettségek, konferenciák, nyilatkozás; a tömegkommunikáció viszonylag kis súlya a tájékoztató-dásban
Intézmények	Könyvtár, tanfolyamok, szabadegyetemek, szakmai egyesületek, gmk	Diszkó, presszó, strand, divatbemutató, író-olvasó találkozó, tánciskola	Kiállítások, múzeumok, opera, premerek, fogadások, ünnepségek
Tárgyi-környezeti elemek	Íróasztal, barkácműhely, varrógép, házi komputer	Lemezjátszó, bár-szekrény, étkezési készletek, fűszerkészlet	Műtárgyak, zongora, stílbútorok, márkás autók, kitüntetéstár, vitrin

Bár kiindulópontunk alapvetően a fenti értelemben vett tudásstílusok megkülönböztetésére épül, nem kételkedünk benne, hogy az egyes tudásstílusok maguk is rendkívül heterogének, mivel a különfajta „művek”, „hatások”, „szereplők” – tehát az egyes tudásfajták produktumai – objektíve és az uralkodó társadalmi értékelési minták szerint is nagymértékben különböznek: az egyes tudásstílusokon belül az értékelttség, elfogadottság szempontjából eltérő fokozatokat, „legitimitási szinteket” különböztethetünk meg. Természetesen e szintek fokozatossága, a ténylegesen létező fokozatok száma, a törésvonalak elhelyezkedése a priori nem megállapítható, hanem empirikusan határozható meg, mégis az elméleti modellezésnél célszerűnek látszik három szint megkülönböztetése.

Ezen az alapon valamennyi tudásstíluson belül egy „felső”, egy „középső” és egy „alsó” szintet különböztetünk meg.¹²

A kulturális rétegződés hagyományos megközelítései a vertikális dimenzióknak tulajdonítottak elsődleges jelentőséget. E hierarchikus tagolódást mi sem tartjuk mellőzhetőnek, bár – a bevezetésben elmondottakkal összefüggésben – feltételezzük, hogy a tradicionálistól a modernebb társadalmi alakzatok felé haladva megnő a horizontális dimenzió tudásszociológiai szerepe. Az empirikus vizsgálat feladata a tudásstílus vertikális és horizontális dimenziója viszonylagos szerepének részletesebb, témánkénti feltárása.

Tervezett vizsgálatunkban a „legitimitási szintek” elkülönítését részben a tudásstílus-csoportokhoz kapcsolódó intézmények és tevékenységek érték-rangsoroltságán (az intézmények és tevékenységek „presztízsének” mérésén keresztül),¹³ részben a networkmegközelítés alapján kialakuló hierarchiák révén kívánjuk megoldani (amikor azt vizsgáljuk, hogy mely tevékenységek, intézmények kapcsolódnak „fenti” és „lenti” networkpozícióhoz).

¹² Így a két dimenzió szerint 3x3 csoportot kaphatunk. A kognitív-instrumentális stíluson belül például a legmagasabbra értékelt szinthez az „innovátorok”, a középső szinthez a „szakemberek”, az alsó „legitimitási szinthez” az „iparkodók” tartozhatnak. Ehhez hasonló jelzésszerű elnevezésekkel a kapcsolatteremtő stíluson belül „sztárokról”, „bohémokról” és „vagabundokról” beszélhetnénk. A szimbolikus-reprezentatív stíluson belül pedig a „notabilitásokat”, a „disztingváltakat” és a „rátartásokat” különböztethetnénk meg ideiglenes jelleggel.

¹³ A networkpresztízs-hierarchiához hasonlóan, itt is egy társadalmi konszenzus érvényesülését feltételezzük a különböző rétegek, csoportok között az intézmények és a tevékenységek értékelésére vonatkozóan. Ennek meglétét is empirikusan kell kiinduláskor kontrollálni.

5. FÜGGŐ VÁLTOZÓK, HÁTTÉRVÁLTOZÓK ÉS A VÁLTOZÓK RENDSZERE

A) A nézetrendszerek mint függő változók

Miután az alapmodellben függő változókként tekintett tudati jelenségek, nézetrendszerek elvileg korlátlan tématarományt ölelnek fel, néhány olyan területet emelünk ki, amelyek a kulturális-kommunikációs rétegződés szempontjából kulcsfontosságúnak tűnnek: 1. részben közvetlenül kapcsolódnak az így megállapítható csoportalakzatokhoz; 2. részben a nézetrendszerek, beállítódások más szférái felé közvetítő szerepet játszanak.¹⁴ A lehatárolás egyik alapszempontjaként így például mellőzzük az olyan „elosztási” problémákhoz közvetlenül kapcsolódó (mondhatnánk: „zéróösszegű”) kérdésköröket, ahol a konfliktusos érdekkülönbségek szerepe miatt a gazdasági pozíciók meghatározó befolyását eleve feltételezzük.

A szóban forgó tudati jelenségeken belül a következő típusokra gondolunk: 1. „szociális distanciatudat”; 2. csoport-hovatartozás-, identitástudat; 3. stílustudat; 4. normatudat; 5. „értésültség”, témák, hiedelmek; 6. ízlésirányok; 7. beállítódás-aktusok.

A „szociális distanciatudat” abban ragadható meg, hogy különböző (foglalkozási) csoportokat mennyire érzékelnek közelinek, illetve távolinak az emberek a személyes környezetükhöz képest. Mérésére Bogardus-jellegű skálát kívánunk alkalmazni. E megközelítésen keresztül a (szubjektív) vonatkoztatási csoportokhoz is közelebb juthatunk. Egy további szintje ennek a problémának, hogy a saját csoport és a más csoportok viszonyának tudati képe egy konfliktusos vagy harmonikus jellegű társadalomképbe ágyazódik (az észlelt érdekel-lentétek jellegétől függően).

A csoport-hovatartozási, identitástudatot a szellemi közösség érzésének, a személyes „hitvallásnak” olyan típusain keresztül kívánjuk megközelíteni, amelyek a mai magyar társadalomban – feltevésünk szerint – viszonylag nagy

¹⁴ Kulturális-kommunikációs rétegződési modellünkől természetesen azt várjuk, hogy a szóban forgó függő változókat más típusú rétegződési modelleknél jobban magyarázza, de az sem kétséges, hogy döntő bizonyítékokat csak a kialakítandó csoportosítás további vizsgálatokban való alkalmazása és az ottani magyarázó ereje adhat.

gyakorisággal előfordulnak. Ilyenek például a „nemzeti”, a „hívő”, a „baloldali”, a „nonkonformista”, a „reformer” vagy a „rendet” hangsúlyozó hitvallások, de ezek mellett a – bizonyára meglévő további – kevésbé jellegzetes, elmosódottabb identitástudat-típusok, valamint az identitásnélküliség kifejezésére is lehetőséget kívánunk adni. (Másképp a feltételezhető „kombinált típusok” számbavétele is fontosnak tűnik.) Az identitáscsoportoknál külön vizsgálódás tárgyát képezheti, hogy kötődnek-e az ilyen orientációk jellegzetes kommunikációs orgánumokhoz (a tömegkommunikációs eszközökhöz, lapokhoz).¹⁵

A stílustudat-változócsoporthoz az akarjuk mérni, hogy az emberek mennyire tudatosul az a tudásstílus-jellegű alapbeállítottság, amely viselkedésüket több-kevesebb koherenciával ténylegesen jellemzi. Itt részben olyan irányultságok, magatartások értékelésére gondolunk, amely a vázolt három tudásstílus-orientációt külön-külön jellemzi (így például a kognitív-instrumentális stílus esetében a pragmatikus beállítódás, tárgyilagosság, szorgalom, a kapcsolatteremtő-önprezentációs stílus esetében az élményorientáltság, spontaneitás-originalitás, humor vagy a szimbolikus-reprezentatív stílus esetében a rend-, fegyelemközpontúság, a határtartás, tiszteletmegadás). Másképp az egyes stílusokkal való közvetlen azonosulást is mérni kívánjuk (a rájuk vonatkozó sommás meghatározások alapján történő önbesorolások segítségével).

A normatudat különböző szférái közül azokat a mozzanatokat kívánjuk kiemelni, amelyek a csoportviszonyokra vonatkozó „nekünk való”, „hozzánk illő” mintákat, elvárásokat fejezik ki (megkülönböztetve a gazdasági alapú „megengedhetjük - nem engedhetjük meg magunknak” típusú normáktól). Konkrétabban a családra, gyereknevelésre, iskoláztatásra, továbbá az egyenlőségre, differenciálásra, reformnézetekre, másfelől bizonyos javak, tárgyak fontosságára, a különböző típusú (szimbolikus és nem szimbolikus) jutalmazások viszonylagos jelentőségére, bizonyos magatartástípusok, (újfajta) minták tolerálására, elutasítására vonatkozó normákra, elvárásokra gondolunk.

¹⁵ Megjegyezzük, hogy az egyes lapok olvasása – mint sok tekintetben a szervezeti tagsághoz hasonló, de ahhoz képest áttételesebb kapcsolódások – mint „virtuális network” is számításba jöhet. Ezzel együtt, jelen gondolkodásunk szerint a konkrét eszközhasználatot, lapolvasást a függő változókhoz sorolnánk közelebb, mert nem annyira az igénybevevők közti tényleges kapcsolatot jelzik, hanem inkább egy bizonyos szemléletmódhoz vagy érdeklődési területhez való affinitás jeleként fogható fel. (Ugyanakkor – a korábbiakhoz hasonló módon – az egyes kommunikációs eszközök, lapok „presztizstérképe” is lerajzolható.)

Az „értésültség”, a „témák”, hiedelmek vizsgálható jelenségtípusában olyan – információs vonatkozású – tudati mozzanatok megragadására gondolunk, amelyek nem annyira (iskolázottságon vagy a tájékoztatás különböző nyilvános csatornáin keresztül megszerezhető) ismeretekből, hanem a társadalmi, társas hálózaton belül elfoglalt pozíciókból erednek. Ilyen jellegűek a különböző személyes csatornákon keresztül terjedő (tényleges vagy téves információkon alapuló) vélekedések, vagy az „aktuális napirendről való ismeretek”. A szóban forgó hiedelemfajta aktualitásának gyors változása miatt a konkrét „értésülés-mozzanatokat” az adatfelvételhez közelebbi időpontban állapíthatjuk majd meg.

Az ízlésirányokkal a preferenciák világát, a „mi tetszik - mi irritál” dimenziót kívánjuk megközelíteni. Az eltérő ízlésalakzatok elsősorban olyan „anyagon”, közegen keresztül kíséreljük megragadni, amelyek viszonylag széles körben vannak jelen, s a társadalmi érintkezések számára állandó „cseremédiát” jelentenek. Elsősorban a tömegkommunikációs eszközökben megjelenő műfajokra, még inkább konkrét tartalmakra (például filmek, tévéműsorok, televíziós személyiségek), az öltözködés, megjelenés stílusformáira, konkrét divatjelenségeire, sőt a „kulinaritás” világában megmutatkozó stílusváltások számba vételére gondolunk. Természetesen itt is – mint az előző függő változók esetében – a jelenségek egy szűk, a kulturális-kommunikációs rétegződés szempontjából elvben fontosnak tűnő csoportját emelnénk ki (és további vizsgálatok tisztázhatják, hogy a kialakítandó kulturális rétegződéstipológia az ízlésvilág egyéb terepein mennyire bír magyarázó erővel).

A beállítódás-aktusok tekintetében olyan viselkedési minták, cselekvések, szokások megragadására gondolunk, amelyek bizonyos – feltehetően kultúraspecifikus – beállítódásokat viszonylag közvetlenül tükröznek. Csak példaszerűen, ilyenek lehetnek: felajánlás a Nemzeti Színház felépítéséhez vagy más társadalmi alapítványokhoz, különböző innovatív viselkedésformákhoz való kapcsolódás, – vagy egészen más oldalról – a (legutóbbi) szilveszter eltöltésének módja.¹⁶

A fenti felsorolt függő változók egy részét – mint már említettük – „kritériumváltozókként” tervezzük alkalmazni, vagyis csak a rétegződéscsoportok kialakításához, a „műszer-konstrukcióhoz” kívánjuk számításba venni,

¹⁶ Mindenekelőtt olyan fajta aktusokra, szokásokra gondolunk itt, amelyekről nem eleve eldönthető, hogy melyik tudásstílus-típushoz tartoznak, mert azokat, amelyek legsűrítettebben szimbolizálják – jellegéből adódóan nyilvánvalóan – bizonyos szellemi megértését, a stílusindikátorok között kívánjuk felhasználni.

s a nézetmeghatározó szerep végső tesztelésébe már nem vonnánk be őket. Jelenleg ezeken belül az interakciós csoportosulásokkal talán legközvetlenebbül összefüggő szociális distanciátudat, valamint a tudásstílus-csoportosulásokra közvetlenül vonatkozó stílustudat mutatóira gondolunk.

B) Szimbolikus háttérváltozók

A tudásstílus- és az interakciós csoportokat közvetlenül meghatározó, erőforrás-jellegű háttérváltozók között megkülönböztetett szerepet tulajdonítunk a szimbolikus tényezőknek. Itt olyan „javakkal” való rendelkezésre gondolunk, amelyek kisebb vagy nagyobb bizonyossággal garanciát nyújtanak bizonyos előnyök elérésére, kapcsolatok mozgósítására.

E jelenségek különböző típusai közül az adott problémakör szempontjából három fajtát tartunk különösen fontosnak és megközelíthetőnek: 1. a (csoport) presztízt; 2. a neveltséget, népszerűséget; 3. a címet, rangot, kitüntetést. A (csoport)presztízs esetében a csoport tagja csoportjának – a múltból táplálkozó, lassan változó – presztízsével ruházódik fel. Az előbbivel szemben a cím, rang, kitüntetés elismertsége, „beválthatósága” bizonyos értelemben intézményesen garantált és névre szóló. A népszerűség, neveltség ugyancsak névre szóló, széles körben – s ha nem is intézményesen, bizonyos fokig garantáltan – beváltható, ugyanakkor időről időre megújításra, igazolásra szorul. (E szimbolikus erőforrástípusok kétségtelenül sok tekintetben átfedik egymást.)

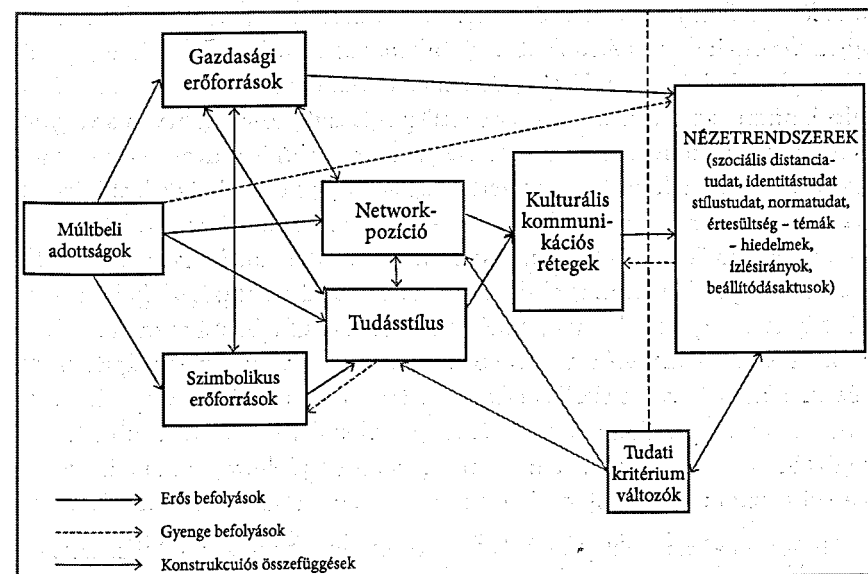
A csoportpresztízzsel kapcsolatos mérési módról – a networkcsoportok kapcsán – már írtunk; emellett a hagyományos presztízs-megközelítésekre is támaszkodnánk, az utóbbi időszak ilyen irányú hazai kutatásainak eredményeit alapul véve. A címek, rangok, kitüntetések – bár társadalmi elismertségük foka nyilvánvalóan különböző – részletesen számításba veendő, és ezek felmérése – intézményesültségüknel fogva – (a doktori címtől a különféle díjakig) többnyire feltehetően nem jelent nehézséget. Célszerűnek tűnik figyelembe venni az egyes fajták súlyozásánál, hogy a szokás mennyire teszi legitimmé ezek nyilvános viselését. A népszerűség, neveltség mérésére – a különböző szintek megkülönböztetésével – a korábbiakban már utaltunk. E tényező megragadása az előzőeknél nehezebb (természetesen nem annyira az országos hírnévvel, mint a neveltség alacsonyabb fokaival rendelkező emberek esetében). Elsősorban közvetett megközelítésre hagyatkozhatunk, részben az ismertség személyes becslésén, részben a nyilvános szereplések fajtáin, szintjén és gyakoriságán keresztül.

C) A változók rendszere

Az előzőekben a változók több alaptípusát különböztettük meg. Az alábbiakban megkíséreljük sematikusabban ábrázolni ezek összefüggéseit (lásd 3. ábra).

Mindenekelőtt a kulturális-kommunikációs rétegződés szempontjából alapvetőnek tekintett két változócsoporthoz, a tudásstílus és a networkpozíció meghatározottságáról és egymáshoz való viszonyáról kell szólni. Mint az eddig leírtakban is néhány ponton utaltunk rá, feltevésünk szerint e két változócsoporthoz szorosan összefügg egymással: így az egyes tudásstílusok eltérő jellegű, nyitottságú-zártságú, kiterjedtségű társas hálózatokat vonzanak, ahogy a különböző networkpozíciók, illetve alakzatok is a tudásstílusok más-más fajtáit állítják előtérbe. Ezek az átfedések azonban minden bizonnyal csak részlegesek, s ez indokoltá teszi, hogy analitikusan is külön kezeljük őket, s azt is, hogy az empirikus összefüggések elemzésekor a függő változókra külön-külön és egymással közösen gyakorolt hatásukat is vizsgáljuk. A kulturális-kommunikációs rétegződés „végső” csoportjainak kijelölését is e két változócsoporthoz alapján adódó tipológiák kombinációja eredményezheti.

3. ábra: A változók sematikus rendszere

Mint a sematikus ábrából kitűnik, a központi változócsoportokat „kívülről” részben a múltbeli adottságokból, az induló társadalmi-kulturális helyzetből (családi háttér) stb., részben a jelen pozícióból, a meglévő erőforrásokból, így a szimbolikus és a gazdasági erőforrásokból kívánjuk magyarázni. A nézetrendszerekből induló, fordított irányú, szaggatott nyíllal pedig azt jeleztük, hogy az ún. függő változócsoport, a tudati jelenségek bizonyos fokig maguk is visszahatnak a kulturális-kommunikációs rétegződésre, így például a csoportidentitások akár a network-csoportosulásokra, akár a tudásstílusok hangsúlyaira.

A változók rendszerében nem tüntettük fel külön az iskolai végzettségnek a felfogásunk szerint a „múltbeli adottságokhoz” tartozó tényezőjét. Feltételezzük azonban, hogy a „múltbeli adottságok” tényezőcsoportján belül az iskolázottság a kulturális-kommunikációs rétegződést, valamint a szimbolikus erőforrásokat legközvetlenebbül meghatározó egyedi tényező. A tudásstíluscsoportok meghatározásában ezen belül lényeges szerepet tulajdonítunk az iskolázottság szakirányának – humán- vagy reál-orientációjának. Ugyanakkor azt is feltételezzük, hogy az iskolázottságnak a nézetrendszerekre való befolyása elsősorban a kulturális-kommunikációs rétegződésen keresztül valósul meg.

Mikor a kulturális-kommunikációs rétegződés meghatározó tudati szerepét feltételezzük, nem vonjuk kétségbe, hogy a gazdasági pozíció nemcsak közvetve, a kulturális-kommunikációs rétegződésen keresztül, hanem közvetlenül is kihat a mentalitásmódokra.¹⁷ Nem térünk ki részletesebben a gazdasági pozíció megközelítésének kérdéseire, de témánk szempontjából nagy jelentőséget tulajdonítunk az „örökölt” és a „szerzett” gazdasági pozíció (durván a vagyon és a kereset) viszonyának számbavételére. (Így például bizonyos összefüggést, együttjárást feltételezünk a „szerzett” gazdasági pozíció relatív jelentősége és a kognitív-instrumentális stílus előtérbe kerülése, másfelől az „örökölt” gazdasági pozíció és a szimbolikus-reprezentatív tudásstílus hangsúlya között.) A gazdasági pozíció „elosztási” oldala mellett a munkaerőpiaci feltételrendszer különbségeit, így az „első” és a „második” gazdaságon belüli munkamegosztásbeli hely és munkaerőpiaci pozíciók szerepét is számításba kívánjuk venni a szóban forgó összefüggések feltárásában.

¹⁷ Elsősorban a már említett elosztási, érdekvonatkozású kérdésekre gondolunk, de kisebb mértékű hatást egyébként, a vizsgálatba bevont kérdéskörökben is feltételezünk.

Talán az eddig kifejtettekből is látható, hogy a kulturális-kommunikációs rétegződés leképezése a változók igen nagy számát igénylő, az alap-változócsoportokon, a tudásstílus- és a networkcsoportokon belül is nagyszámú mérést feltételező komplex feladat. Kutatásunk részben a szóban forgó rétegződés minél árnyaltabb megragadását kívánja szolgálni, ezen túl azonban további vizsgálatok számára is viszonylag könnyen kezelhető csoportosítást, mérőeszközt szeretne rendelkezésre bocsátani. Ez utóbbi szükségessé teszi a rétegződési csoportok alapjául szolgáló változóknak egy olyan „optimális” redukcióját, ahol kevés változóval még viszonylag jól tudjuk közelíteni a részletesebben kirajzolt rétegeket.

Az előző részekben kifejtettek során több ponton utaltunk olyan feltételezett összefüggésekre, amelyek esetenként már a kiinduló alaphipotézisek irányát is jelezték. A változók rendszerét összefoglaló sémák pedig bizonyos értelemben mint látens feltevések együttese is felfogható. Az alábbiakban – mintegy eleve kijelölve kutatásunk alapkérdéseit – megkíséreljük összefoglalni és viszonylag explicit módon megfogalmazni a legfontosabbnak tűnő hipotéziseinket. Ezek egy része – a „kiinduló kerethipotézisek” – különös jelentőségűnek tűnik a vizsgálat szempontjából, hiszen fennállásuk igazolhatja az adott megközelítés értelmét, létjogosultságát. Néhány további hipotézis esetében maga a kérdésfeltevés jellege, az egyes összefüggések közelebbi vizsgálata lényegesebbnek tűnik, mint pontos előrebecslésük.

a) Kiinduló kerethipotézisek

1. A gazdasági pozíción alapuló rétegződés nem esik egybe a kulturális-kommunikációs rétegződéssel.

Ez egyfelől úgy ellenőrizhető, hogy a kétfajta rétegződést mérő változók közti kapcsolat nem haladhat meg egy közepes szintet, másfelől úgy, hogy a függő változókra kifejtett hatásuk sem ekvivalens, tehát nem helyettesíthetik egymást, illetve külön-külön befolyásuk van. (A gazdasági pozíciót több dimenzió elfoglalt hely együttesével kívánjuk mérni, amely egyaránt tartalmazná a munkamegosztási pozíciót, az első és a második gazdaságon belüli részvétel jellegét, valamint az anyagi javakkal való – jövedelmi és vagyoni – rendelkezést.)

2. A kulturális-kommunikációs rétegződés jobban magyarázza a (függő változóként megjelölt) nézetrendszereket, mint a gazdasági rétegződés.

Konkrétabban: akkor tekintjük sikeresnek kísérletünket, ha a függő változók fentiekben meghatározott körében (gyakorlatilag döntő többségében) a kulturális-kommunikációs rétegződés számottevően jobban határozza meg a nézeteket, mint a gazdasági rétegződés.

3. A kulturális-kommunikációs rétegződés alapelemei, a tudásstílus és a networkpozíció szerinti rétegződés nem fedt át egymást, de szignifikáns összefüggés áll fenn köztük.

(A két változó közti kapcsolat szignifikáns, ugyanakkor együttes befolyásuk szignifikánsan nagyobb a függő változókra, mint bármelyiké külön-külön.)

- 3.1. A tudásstílus és a networkpozíció közti korreláció erősebb, mint a gazdasági pozíció és bármelyikük közti korreláció.

4. Mind a tudásstílust, mind a networkpozíciót jobban tudjuk magyarázni a társadalmi háttér- és erőforrás-változókkal, mint a függő változókként tekintett nézetrendszereket. (Tehát nem „feleslegesen”.)

b) Specifikus hipotézisek

5. A networkpozíció jobban magyarázható a társadalmi háttér- és az erőforrás-változókkal, mint a tudásstílus-pozíció, mert feltételezésünk szerint:

5.1 A családi háttér (múltbeli adottságok) közvetlenebbül hat a network-, mint a tudásstílus-pozícióra.

5.2 A gazdasági erőforrások jobban hatnak a network-, mint a tudásstílus-pozícióra.

5.3 A szimbolikus erőforrások körülbelül azonos mértékben hatnak a network- és a tudásstílus-pozíciókra.

6. A fiatalabb korcsoportokban inkább a networkpozíció határozza meg a tudásstílus-pozíciót, az idősebb korcsoportokban inkább a tudásstílus-pozíció a networkpozíciót (életciklus-hatás).

7. A kognitív-instrumentális és a szimbolikus-reprezentatív tudásstílusra inkább az erős kötésű, a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílusra inkább a gyenge kötésű kapcsolatok jellemzők.

8. A kognitív-instrumentális és a szimbolikus-reprezentatív tudásstílus homogénebb, a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílus heterogénabb összetételű társadalmi-társas hálózatokhoz kapcsolódik.

9. A tudásstílusok közül a kognitív-instrumentális arányát tekintve leginkább a falusi, a kapcsolatteremtő-önprezentációs a nagyvárosi, a szimbolikus-reprezentatív a kisvárosi környezetre jellemző.

10. A kognitív-instrumentális tudásstílusra az „elkülönülő”, illetve a „periférikus”, a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílusra a „közvetítő”, a szimbolikus-reprezentatív tudásstílusra az „exkluzív” jellegű networkpozíció jellemzőbb, mint a többi tudásstílus esetében.

11. Az erős kötésű kapcsolatokhoz homogénebb nézetrendszerek (függő változók) társulnak, a gyenge kötésű kapcsolatokhoz heterogénabbak.

11.1. A gyenge kötésű kapcsolatokhoz toleránsabb nézetek társulnak.

11.1. Az erős kötésű kapcsolatokhoz kikristályosodottabb identitástudat társul.

c) Tendencia-hipotézisek

12. Időbeli perspektívában vizsgálva az összefüggéseket,¹⁸ feltevésünk szerint a függő változók strukturális meghatározottsága (konkrétabban: mind a gazdasági, mind a kulturális-kommunikációs rétegződéstől való függése) időben csökkenő tendenciájú.

Mivel ezt a hipotézist közvetlen formában csak további kutatások igazolhatják, jelenleg a meglévő keresztmetszeti összefüggések alapján az alábbi „segédhipotézisek” igazolódása adhat közvetett támpontokat. (Fel-

¹⁸ Itt viszonylag hosszú távú, de egy nemzedék időperspektíváin belül maradó tendenciákra gondolunk. Így ennél hosszabb táv tekintetében nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a feltételezett összefüggések „egyenes vonalúak”, „ciklikusak”, esetleg „spirális” jellegűek-e.

- tételezve, hogy a „modern” tendenciákat a „tradicionálissal” szemben a fiatalabbak, az iskolázottabbak, a városiak és a „nemszegények” inkább képviselik, mint az öregebbek, az iskolázatlanok, a falusiak, a szegények:
- 12.1 A függő változókat kevésbé tudjuk magyarázni a fiatalabbaknál, mint az öregebbeknél;
 - 12.2 a magas iskolázottságúaknál, mint az alacsony iskolázottságúaknál;
 - 12.3 a városiaknál, mint a falusiaknál;
 - 12.4 a jobb, mint a rosszabb gazdasági helyzetűeknél.
13. A kulturális-kommunikációs rétegződés viszonylagos szerepe a nézetrendszerek meghatározásában növekszik a gazdasági rétegződéshez képest.¹⁹ (Itt is az előzőhöz hasonló közvetett bizonyítékok jöhetnek számításba.)
- 13.1 A függő változókat a kulturális-kommunikációs rétegződés jobban magyarázza a fiatalabbaknál, mint az öregeknél;
 - 13.2 a magas iskolázottságúaknál, mint az alacsony iskolázottságúaknál;
 - 13.3 a városiaknál, mint a falusiaknál;
 - 13.4 a jobb, mint a rosszabb gazdasági helyzetűeknél.
14. A társadalmi-társas hálózatok fokozatosan heterogénebbé válnak társadalmi összetételüket tekintve:
- 14.1 A fiatalabbak networkjei szociálisan heterogénabbak, mint az idősebbek;
 - 14.2 a városiak közt heterogénabbak, mint a falusiak közt;
 - 14.3 heterogénabbak a jobb, mint a rosszabb gazdasági helyzetűeknél.
15. Az erős kötési kapcsolatok súlya időben csökken a gyenge kötési kapcsolatok szemben.
- 15.1 A „nemidősek” közt viszonylag nagyobb a gyenge kötési kapcsolatok súlya, mint az idősek közt;
 - 15.2 a városiak közt nagyobb, mint a falusiak közt;

¹⁹ A legutóbbi időszakban bizonyos fókig keresztezhetik ezt a tendenciát azok a gazdasági átrétegződések, amelyek a második gazdaság előtérbe kerülésével kapcsolatosak.

15.3 az iskolázottabbak közt nagyobb, mint az iskolázatlanok közt.²⁰

16. (A 10-es hipotézisből, illetve az urbanizációs tendenciákból következően) a tudásstílusok közt a kapcsolatteremtő-önprezentációs és a szimbolikus-reprezentatív stílus kerül előtérbe.

IRODALOMJEGYZÉK

- Beck, Ulrich (1983): *Jenseits von Klasse und Stand?* In: Kreckel, Reinhard (szerk.): *Soziale Ungleichheiten*, Göttingen: Schwartz.
- Burt, Ronald S. (1982): *Toward a Structural Theory of Action*, New York: Academic Press.
- Blau, Peter M. (1977): *Inequality and heterogeneity*. New York: Free Press.
- Blau, Peter M. (1984): *Crosscutting Social Circles*. New York: Academic Press.
- Bourdieu, Pierre (1978): A legitimitás hierarchiája. In: Bourdieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*, Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, Pierre (1983): Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In: Kreckel, Reinhard (szerk.): *Soziale Ungleichheiten*, Göttingen: Schwartz.
- Bourdieu, Pierre (1979): *La distinction*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Collins, Randall (1979): *The Credential Society*, New York: Academic Press.
- Dimitz, Erich (1983): Berufsprestige und soziale Distanz als latente Dimensionen der subjektiven Schichtung In: Haller, Max (szerk.): *Klassenlage und soziale Schichtung in Österreich*, Frankfurt am Main: Campus.
- Di Maggio, Paul – Mohr, John (1985): Cultural Capital, Educational Attainment and Marital Selection. *American Journal of Sociology*.

²⁰ Nem térünk ki ezúttal részletesebben azokra a módszerekre, amelyeket a fenti hipotézisek teszteléséhez kívánunk felhasználni, de az idevágó irodalom alapján úgy tűnik, hogy a kauzális viszonylatok megállapításánál, illetve a közvetlen és közvetett hatások megkülönböztetésénél a LISREL – vagy hasonló jellegű – technikák alkalmasak lehetnek (amelyek egyben a közvetlenül nem mérhető, komplex változók közvetlen változókon keresztüli megragadására is módot adnak).

- Eisenstadt, Shmuel Noah (1986): *Prestige, Participation and Strata Formation*. In: Jackson, John A. (szerk.): *Social stratification*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ericksen, Bonnie H. (1982): *Networks, Ideologies and Belief Systems*. In: Marsden, Peter V. – Lin, Nan (szerk.): *Social structure and network analysis*, London: Sage Publications.
- Fine, Gary Alan – Kleinmann, Sherry (1979): *Rethinking Subculture: an Interactionist Approach*, *American Journal of Sociology*.
- Goffman, Erving (1972): *The Presentation of Self in Everyday Life*, London: Pelican Book.
- Granovetter, Mark S. (1982): *The strength of weak ties. A network theory revisited*. In: Marsden, Peter V. – Lin, Nan: *Social structure and network analysis*, Beverly Hills: Sage Publications.
- Habermas, Jürgen (1984): *Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hradil, Stefan (1983): *Die Ungleichheit der „sozialen“ Lage*. In: Kreckel, Reinhard (szerk.): *Soziale Ungleichheiten*, Göttingen: Schwartz.
- Knoke, David – Kuklinski, James H. (1982): *Network Analysis*. London: Sage Publications.
- Laumann, Edward O. (1973): *Bonds of pluralism: The Form and Substance of Urban Social Networks*, New York: Wiley Interscience.
- Laumann, Edward O. – Pappi, Franz U. (1976): *Networks of collective action*, New York: New York Academic Press.
- Laumann, Edward O. – House, James S. (1970): *Living-room styles and social attributes*. In: Laumann, Edward O. – Hodge, Robert W. – Siegel, Paul M. (szerk.): *The logic of social hierarchies*, Chicago: Markham Publishing Company.
- Laumann, Edward O. – Senter, Richard (1976): *Subjective social distance, occupational stratification and forms of status and class consciousness*. *American Journal of Sociology*.
- Lazarsfeld, Paul – Katz, Elihu (1955): *Personal influence*. Glencoe: Free Press.
- Lazarsfeld, Paul – Merton, Robert K. (1954): *Friendship as a social process*. In: Berger, M. – Abel, T. (szerk.): *Freedom and control in Modern Society*, Princeton: Van Nostrand.

- Lin, Nan (1982): *Social resources and instrumental action*. In: Marsden, Peter V. – Lin, Nan (szerk.): *Social structure and network analysis*, Beverly Hills: Sage Publications.
- Lin, Nan – Ensel, Walter M. – Vaughn, John C. (1981): *Social resources and strength of ties: Structural factors in occupational status attainment*. *American Sociological Review*.
- Mousnier, Roland (1973): *Social hierarchies*. New York: Schocken Books.
- Mannheim, Karl (1970): *Wissenssoziologie*, Neuwied: Luchterhand.
- Mayer, Karl Ulrich (1977): *Statushierarchie und Heiratsmarkt*. In: Handl, Johann – Mayer, Karl Ulrich – Müller, Walter: *Klassenlagen und Sozialstruktur*, Frankfurt am Main: Campus.
- Machlup, Fritz (1962): *The production and distribution of knowledge in the United States*, Princeton: Princeton University Press.
- Moreno, Jacob Levy (1953): *Who shall survive?* New York: Beacon House.
- Opp, Karl Dieter (1983): *Die Entstehung sozialer Normen*. Tübingen: Mohr.
- Pappi, Franz Urban (1976): *Soziale Schichten als Interaktionsgruppen*. In: Lepsius, Rainer M. (szerk.): *Zwischenbilanz der Soziologie*, Frankfurt: Enke Verlag.
- Parkin, Frank (1983): *Strategien sozialer Schließung*. In: Kreckel, Reinhard: *Soziale Ungleichheiten*, Göttingen: Schwartz.
- Runciman, Walter Garrison (1966): *Relative deprivation and social justice*, Routledge: London.
- Runciman, Walter Garrison (1968): *Class, status and power?* In: Jackson, John A. (szerk.): *Social stratification*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Reisman, David (1969): *A magányos tömeg*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Scheler, Max (1981): *Die Wissensformen und die Gesellschaft*. Francke: Granke Verlag.
- Schenk, Michael (1984): *Soziale Netzwerke und Kommunikation*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Schmidt, Peter – Wolf, Gunter (1984): *Sozialstrukturelle und individuelle Determinanten von subjektiver Schichtidentifikation und politischer Einstellungen*. In: Mayer, Karl U. – Schmidt Peter: *Allgemeine Bevölkerungs – Umfrage der Sozialwissenschaften*, Frankfurt am Main Campus Verlag.
- Shils, Edward (1968): *Deference*. In: Jackson, John A. (szerk.): *Social stratification*, Cambridge: Cambridge University Press.

Simmel, Georg (1968): *Die Kreuzung sozialer Kreise* In: *Soziologie*, Berlin: Duncker und Humblot.

Turner, James (1984): *Societal Stratification*. New York: Columbia University Press.

Weber, Max (1967): *Gazdaság és társadalom*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

von Wiese, Leopold (1966): *System der allgemeinen Soziologie. Beziehungslehre*. Berlin: Duncker und Humblot.

II. A KAPCSOLATHÁLÓZATOK MINT KONTEXTUSOK

Ha valaki összevetné azokat az empirikus szociológiai kutatásokat, amelyeket az 1920-as, '30-as évek előtt, illetve a II. világháború után tettek közzé a társadalomkutatással foglalkozó folyóiratok, egy lényeges módszertani különbségre minden bizonnyal felfigyelne. Míg korábban a kutatók a meglévő forrásokra – főként aggregált adatokat tartalmazó statisztikákra – építették elemzéseiket, addig később – a modern survey vizsgálatok beindulásától – a rendelkezésre álló statisztikai adatforrás már nem jelent áthidalhatatlan korlátokat: a kutatási folyamat maga „állítja elő” a szükséges adatbázist. Az ilyen megközelítések legtöbbször személyes felvételen alapulnak, individuális adatokra épülnek, s ez a korábbiakhoz képest sok tekintetben összehasonlíthatatlanul nagyobb lehetőséget, König szavaival: „királyi utat” nyújt a kutatás számára.

A kétfajta adatbázis ugyanakkor másfajta előfeltételeket jelent az elemzési stratégiák, illetve a levonható következtetések szempontjából. Ezekre ugyan a metodológusok több ízben felhívták a figyelmet, azonban a kutatási gyakorlat sokszor reflektálatlanul haladt el mellettük. Az aggregált adatokból az egyéni viselkedésre, az egyéni viselkedésből a tágabb szintekre való közvetlen következtetések egyaránt veszélyt rejtenek magukban. Az előbbire, az „ökológiai tévkövetkeztetésekre” Robinson¹ és nyomában többen felhívták a figyelmet. A hazai irodalomban Moksony Ferenc árnyaltan foglalja össze az idevonatkozó legfontosabb megállapításokat.² Az individuális adatokra épülő, „modern

¹ Robinson (1951).

² Lásd Moksony (1986).

megközelítés” ugyanakkor inkább a korábbival ellentétes előjelű hiba elkövetésére hajlamos – anélkül, hogy a kutatástervezésbe szisztematikusan beépítené a környezeti hatások megközelítését: vagy a „szociológiai józan ész” alapján von le az egyéni adatokból ilyen jellegű következtetéseket, vagy nem is igen foglalkozik a különféle – egyéni és kollektív – szintek megkülönböztetésével. Mint Barton megállapítja, a kontextuális modell „arra figyelmeztet minket, hogy az individuális adatok kontextustól független elemzése éppúgy az individuális hatás téves megítéléséhez vezethet, mint ahogy a pusztán aggregált elemzés is egyaránt tévesen értékelheti a csoport- és az individuális hatást, mivel ezek kiolthatják egymást, összegeződhetnek vagy megsokszorozhatják egymást”.³

Ez a hiányosság annál is szembetűnőbb, mert a probléma érzékelése – mint oly sok esetben – már a szociológia klasszikusainál megjelenik, akik a korabeli eszközökkel gyakorlatilag többszintű elemzéslogikát is alkalmaztak. Jó példa erre Durkheim műve, „Az öngyilkosság”, mely a felekezeti meghatározottság szerepét nemcsak egyéni, hanem társas kontextusban is vizsgálja.⁴ Egyebek közt kimutatja, hogy miközben a protestánsok öngyilkossági aránya lényegesen nagyobb, mint a katolikusoké, a felekezeti hovatartozás hatása összetételi tényezőknek is függvénye: „úgy látszik tehát, hogy amikor a protestantizmus van kisebbségben, csökken az öngyilkosság tendenciája.”⁵ A példán keresztül Durkheim a többségi, illetve kisebbségi csoporthelyzet szociológiai következményeire is felhívja a figyelmet. Ugyanebben a könyvben Durkheim a mikroszociális környezet (mai terminológiával: „mikronetwork”) befolyásai- val is foglalkozik, amikor a családösszetétel és az öngyilkosság közti összefüggéseket elemzi.⁶

Míg Durkheim elemzései még aggregált adatokon alapultak, a survey-megközelítés eszköztárával dolgozó kutatások már kezdetben is „rábukkan- tak” a környezeti hatások empirikusan is elemézhető eseteire, különösen kis-csoportos kontextusokban. Stouffer „Amerikai katonája” egész sor ilyen példát tartalmaz, melyekre Merton is nagyban épített a vonatkoztatási csoportelmélet kifejtésekor.⁷ Így például az egyik leggyakoribb hivatkozási alap az előléptetési eséllyel való elégedettség és a csoportban előléptetettek aránya közti paradox

³ Barton (1981).

⁴ Durkheim (1967).

⁵ Durkheim idézett mű 158.o.

⁶ Durkheim idézett mű 202.o.

⁷ Lásd: Merton (1980). Eredeti munka: Stouffer (1949).

összefüggés. Míg az eredmények individuális szinten az egyéni emelkedés és az elégedettség közti triviális összefüggést mutatták, csoportszinten az ellenkező tendencia érvényesült: minél gyakoribb volt valamelyik egységen belül az előléptetés, annál kevésbé volt ez elégedettség forrása – a relatív depriváció mechanizmusai adnak erre magyarázatot.

A környezeti hatás érvényesülésének fontos példáját adja Lazarsfeld és Thielens munkája a „professzori mentalitásról”.⁸ A konzervatív és liberális gondolkodás a könyv egyik központi témája. Az elemzés során a szerzők kimutatták, hogy miközben a konzervatív beállítódás különféle egyéni jellemzők (így legerősebben az életkor) függvénye, az a tényező is hatással van rá, hogy egy adott közegen – például egy college-on – belül milyen súlyú, a professzorok mekkora körére jellemző a konzervatív, illetve a liberális gondolkodásmód. Az egyik, illetve másik típusú beállítódásnak a csoporton belüli többségi vagy kisebbségi jellege önálló változó szerepét játssza. Ahol például a liberális gondolkodás túlsúlyban van, ott az életkorral enyhébben, ahol kisebbségben van, ott meredekebben csökken az egyéni szinten a liberális beállítódás. Bár ezek a vizsgálatok még nem a későbbi kontextuális elemzések kifinomodott terminusait és eszköztárát alkalmazták, valamennyi tartalmazza a kontextuális elemzés alapelemeit, az individuális függő és független, valamint a kollektív független változót. A példák nagyobb részében a kollektív változó az individuális független változóra épül, de van köztük olyan is – mint az utóbb említett –, ahol a függő változó aggregálása adja a kollektív független változót. A Durkheim által elemzett esetben például az egyéni független változó a felekezet volt, és erre épült a csoportszintű független változó.

⁸ Lazarsfeld–Thielens (1957).

1. A KONTEXTUÁLIS PROBLÉMA FOGALMI KERETEINEK KÖRVONALAZÁSA

„A csoporthatásokat tanulmányozó társadalomtudósok az előforduló csoporthatások típusait leíró olyan terminusokba ütköznek, mint a kontextuális, kompozíciós, strukturális, analitikus, integratív és aggregált. Sajnálatos módon, e fogalmak használata nem konzisztens.” – állapítja meg Firebaugh a csoporthatások válfajait áttekintő tanulmányában.⁹ Ha nem is vállalkozhatunk arra, hogy az adott keretek közt ilyen fogalmi tisztázásra kísérletet tegyünk, szükségesnek látszik, hogy az általunk alkalmazott fogalmi hálót részletesebben kifejtjük, és a témakör más megközelítéseinek kategoriális rendszerére vonatkoztassuk.

A terminológiai egyöntetűség jelzett hiánya nem csak abban nyilvánul meg, hogy ugyanarra a jelenségre különböző szerzők eltérő terminusokat alkalmaznak, hanem abban is, hogy ugyanazokkal a fogalmakkal különböző terjedelmű jelenségköröket fednek le. Tanulmányunk egyik alapfogalmára, a „kontextuális ismérvekre” különösen jellemző ez. Így a témakör egyik klasszikusa, Lazarsfeld Menzellel írt tanulmányában a kontextuális tulajdonságok terrénját igen tágan értelmezi: a csoport valamely tagját a csoport *bármely* tulajdonsága kontextuálisan jellemezheti.¹⁰ Így tehát ide sorolják nemcsak a csoportoknak az egyéni jellemzőkön közvetlenül alapuló (összetételbeli, arányszámbeli) ún. analitikus tulajdonságait, hanem az egyéni jellemzőktől részben vagy teljesen független, nem metrikus „strukturális” és „globális” csoporttulajdonságokat is. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy ebben az értelemben a csoport bármely ismérve, mely a csoport minden tagját azonos módon jellemzi, kontextuális változó lehet (például attól kezdve, hogy milyen egy csoport belső koherenciája, addig, hogy van-e a csoportnak egy írásban rögzített „kátéja”).¹¹

Lazarsfeldhez képest szűkebb, de még mindig viszonylag tág értelmezéssel találkozunk Blaunál.¹² Kontextuális megközelítést alkalmazó egyik korai vizsgálatában „strukturális hatásokról” beszél – lényegében abban az értelemben, ahogy később mások „kontextuális hatásokról” szölk. Blau a következő

⁹ Firebaugh (1980).

¹⁰ Lazarsfeld–Menzel (1970).

¹¹ A kutatók egy része ma is ezt az értelmezést követi, lásd például Blalock (1984).

¹² Lásd Blau (1960).

¹³ Lásd erről Davis–Spaeth–Huson (1961).

meghatározást adja: „ha ego *x* tulajdonsága nem csupán ego *y* tulajdonságára hat, hanem alter *y* tulajdonságára is, akkor strukturális hatással állunk szemben.”¹⁴ Blau meghatározása tehát az interakciós mozzanatra helyezi a hangsúlyt. Értelmezése nagyon tág, amennyiben bármely interakciós vonatkozást – tehát a lazarsfeldi értelemben vett „strukturális” hatásokat is – magába foglalja, azonban az előzőtől eltérően nem terjed ki a csoport számára külső adottságként megjelenő, nem-interakciós jellegű „globális” környezeti hatásokra. (Blau későbbi kontextusfelfogása – az egyénektől, illetve a csoporttagok interakciójától független, magasabb szintű, úgynevezett „emergens” csoporttulajdonságok előtérbe állításával – ismét a lazarsfeldi felfogáshoz kerül közel.)¹⁵

A kontextuális modell egy specifikáltabb értelmezése jut kifejezésre Firebaugh felfogásában, aki a kontextuális hatásokat a csoporthatások egy speciális esetének tekinti. E tartalmi körülhatárolás során a kontextuális modellt a kovarianciamodellel állítja szembe: míg az utóbbi a csoporthatás egészét tükrözi – zárójelbe téve e hatás „előidézőinek” konkrét tényezőit –, addig a kontextuális modell épp a teljes csoporthatáson belüli specifikus hatásokat, egyes konkrét tényezők befolyását ragadja meg.¹⁶

A kontextuális elemzés matematikai apparátusát a legárnyaltabban kidolgozó Boyd–Iversen-modell is lényegében a fenti felfogás nyomán haladó, de azt még szűkebb körre lehatároló értelmezésből indul ki.¹⁷ A kontextuális modellt az előzőhöz hasonlóan állítják szembe a kovarianciamodellel; a kontextuális változó – legalábbis az általuk „alapmodellnek” tekintett esetben – mindig az egyéni szintű változó aggregálásával képzett csoportszintű változó (Lazarsfeld terminológiájával: analitikus változó). Így ebben a modellben a hangsúly kifejezetten a kontextuális problematika magvára, legnehezebben megválaszolható kérdésére, bizonyos változók hatásán belül az „egyéni és csoporthatás szétválasztására” helyeződik. Mivel a kontextuális elemzések főárama az elmúlt időszakban hasonló irányba halad, célszerűnek látjuk, hogy a kontextuális elemzéssel ebben a szűkebb értelmezésben foglalkozzunk. (Az egyéni és a csoportszint változóit ennél tágabb értelemben bevonó elemzések számára pedig a „többszintű elemzés” általánosan használt terminust javasoljuk. Ilyen értelemben a „többszintű elemzés” az általános, a „kontextuális elemzés” a specifikus kategória.)

¹⁴ Blau (1960) 178. o.

¹⁵ Lásd például Blau (1980).

¹⁶ Lásd Firebaugh (1980).

¹⁷ Lásd Boyd–Iversen (1979).

Nem kívánunk itt részletesebben foglalkozni azzal a problémafelvetéssel – amely kicsit már az adott értelemben vett kontextuális megközelítés egyfajta kritikáját is magába foglalja –, hogy kontextuális hatásról valóságosan akkor beszélhetnénk, ha logikailag bizonyítható, hogy a csoportszintű független változók *közvetlenül* (tehát nem újabb egyéni változókon keresztül) hatnak az – egyéni szintű – függő változóra.¹⁸ Bár e felfogásnak kétségtelenül jelentős igazságmagva van, túlfeszítése azonban kutatásstratégiai szempontból nem látszik termékenynek.¹⁹

2. A NETWORK- ÉS KONTEXTUÁLIS ELEMZÉS ÖSSZEKAPCSOLÁSA

A tanulmányunk bevezetőjében említett valamennyi példáról elmondható, hogy viszonylag egyszerűen meghatározható, világos körvonalú, „természetes határu” közegre vonatkoztak (mint például egy-egy iskola, osztály, szervezeti vagy ökológiai egység, vagy makroszinten, nemzetközi összehasonlításban különböző országok). Azonban a szociológiai tapasztalatok szerint a környezeti hatások számos esetben nem illeszkednek ezekhez a könnyen megragadható, diszkrét csoportalakzatokhoz, hanem „informálisan” szerveződve áttörnek, átmetszik azokat – ekkor a lazábban szerveződő, elmosódott körvonalú csoportok kirajzolása is kutatási feladat. Az ilyen csoportalakzatok létének, kiterjedtségének, szerkezetének vizsgálata az elmúlt mintegy másfél évtizedben az úgynevezett network- (társas-társadalmi hálózat vagy kapcsolatrendszer-) megközelítés jegyében kapott teret. E sokágú kutatási vonulat éppúgy magában foglalja a mikrohálózatok szerkezetének, mind a tágabb képződmények,

¹⁸ Ilyen ellenvetést fogalmaz meg például Erbring–Young (1980).

¹⁹ A csoporthatások mibenlétére vonatkozó kritikai észrevételeket behatóan tárgyalja P. von den Eeden és H. J. Hüttner a többszintű elemzésről szóló történeti áttekintésükben (von den Eeden–Hüttner 1982).

makrohálózatok – mint például a kulturális, interakciós körök, szubkultúrák – szerveződésének vizsgálatát.²⁰

Saját kutatásainkban – melyekben kulturális-interakciós rétegeket kívánunk megragadni – mind a network-, mind a kontextuális elemzés hagyományaira, eszköztárára támaszkodunk. Úgy tűnik, hogy e két megközelítés együttes alkalmazása különösen gyümölcsöző lehet. Kiindulópontunk szerint a szubkultúrák kifejezett formájukban látens interakciós csoportokként foghatók fel, amelyek mint sajátos környezetek, kontextusok gyakorolnak hatást tagjaikra. Ismeretes, hogy a mai magyar társadalomban a különféle kulturális körök, szubkultúrák nem tagolódnak nyilvánvaló kritériumok alapján, jól látható határok szerint, hanem egymást sok tekintetben átfedik, éppúgy lehetnek a lassú formálódás, kikristályosodás, mint a felbomlás, megszűnés állapotában. Kutatásunkban e makroalakzatokat networkelemzési módszerek révén kíséreljük meg megragadni, s azt, hogy mennyire effektívek, kontextuális elemzési módszerekkel kívánjuk ellenőrizni.

Irodalmi tapasztalataink szerint a kontextuális és a networkelemzés összekapcsolásának lehetőségével az ilyen irányú kutatások eddig kevésbé éltek. A két irányzat történetileg is különböző problémák kapcsán és részben különböző diszciplínákból fejlődött ki, s alapvetően mindmáig megőrizték különállásukat. (Időben is bizonyos fáziskülönbség figyelhető meg: a kontextuális elemzések az ötvenes-hatvanas, a networkelemzések főként a hetvenes-nyolcvanas években lendültek fel.) E különválásra jellemző, hogy az egyes területeket összefoglaló újabb kézikönyvek (például Boyd–Iversen a kontextuális analízis, vagy Knoke–Kuklinski a networkelemzés oldaláról) csak futólag említik meg a párhuzamos megközelítési irányt, s ha fel is merül az együttes kezelés lehetősége, ott is inkább a mikrohálózatok szintjén.²¹ A két szemléletmód közelítése szempontjából figyelmet érdemel Essernek a vendégmunkások nyelvi készségéről szóló vizsgálata, mely a kontextuális elemzésbe bevont független változók közé a személyes kapcsolatok jellegét, az interakciók gyakoriságát is bevonta.²² Scheuch a választási magatartással kapcsolatos kutatásában a több-

²⁰ E megközelítésmód – mely a baráti kapcsolatokból, az „egocentrikus networkökből” kiindulva képezte le a makroalakzatok társadalmi terét, s vizsgálta másrészt a mikronetworkök hatását a személyes nézetekre – reprezentatív munkái: Laumann (1973), Laumann–Pappi (1976).

²¹ Lásd Boyd–Iversen (1979), illetve Knoke–Kuklinski (1982).

²² Esser (1982).

szintű elemzésbe már a mikronetwork-jelenségek több típusát is bekapcsolta (interakciós intenzitás, illetve a szomszédsági és a baráti környezet homogenitása-heterogenitása).²³ További perspektívákat nyújt e tekintetben Blalock összefoglaló áttekintése a kontextuális elemzés kérdésköréből, amelyben – ha nem is empirikus felvételek alapján – programszerűen megjelenik a „releváns kontextusok” feltárásának, mint a kontextuális elemzés induló lépésének – a makronetwork-elemzést is involváló – problémája.²⁴

Megközelítésmódunkban a makrohálózatok elemzésének centrális szerepet szánunk. E networköket potenciális interakciós csoportokként fogjuk fel.²⁵ Olyan alakzatokként, melyekben valamennyi tagra kiterjedő kölcsönös interakciókról – a kiterjedés miatt – nem beszélhetünk, azonban a csoporton belüli interakció számottevően meghaladja a csoporttagok és a csoporton kívüliek közti interakció intenzitását. Annak is „megemelt” a valószínűsége, hogy a csoporton belül aktuálisan interakcióban nem lévő személyek a későbbiekben ilyen szituációba kerüljenek. A makronetworkökön belül az interakciók átlagon felüli sűrűsége tagjaik pozicionális hasonlóságán alapul (pozíció) a kapcsolatok szerveződésében, fenntartásában szerepet játszó lényeges attribútumokat értve, melyek között az életkor vagy lakóhely éppúgy szerepet játszhat, mint a munkajelleg).

Kutatásunkban a makrohálózatok, a látens interakciós csoportok leképésére egy olyan eljárást alakítottunk ki, amely a mikronetworkökből (pontosabban az egocentrikus mikronetworkökből) indul ki, és az utóbbiak kialakulásában lényeges szerepet játszó ismérveken keresztül vázolja fel a keresett alakzatokat.²⁶

A társas hálózatokra irányuló szociológiai megközelítések hagyományosan a mikrocsoportokat célozták meg, de már Moreno, a szociometria „atyja” is felhívta a figyelmet a nagyobb társadalmi alakzatok „szociometrikus” elemzésében rejlő lehetőségekre. A társadalom egészének teljeskörű felvétele természetesen lehetetlen – bármennyire gazdagítaná ez ismereteinket a társadalmi csoportalakzatokról –, a mintavételen alapuló megközelítés pedig lényeges konstrukciós problémákat vet fel. A nehézségek főként azzal kapcsolatosak, hogy a reprezentatív survey-felvételek az organikus személyes kapcsolatokat csak

egy-egy – egymástól elkülönülő – ponton ragadják meg. A networkkutatások egyik megközelítési iránya ugyanakkor komoly erőfeszítéseket tett a szóban forgó problémák áthidalására. E módszerek megfelelő alkalmazásával magunk is kísérletet kívántunk tenni olyan látens makrocsoportok kirajzolására, amelyek tagjai potenciális interakcióban vannak egymással. Természetesen a szóban forgó „makronetwork” megközelítés is feltételezi a közvetlen kapcsolathálózat, a „mikronetwork” bizonyos szintű feltárását. A feladat az, hogy a hagyományos kiscsoportos megközelítés egyes intenzív módszereit úgy kapcsoljuk össze a makroszociológiai vizsgálatok reprezentatív felvételi lehetőségeivel, hogy a személyes környezet csoportosajátosságainak számbavételével az atomisztikus mintaelemeket egy organikus viszonylatrendszerhez közelíthessük. A reprezentatív mintákból kiindulva ennek érdekében egyénenként körüljárjuk a releváns személyes kapcsolatok meghatározott együttesét, s ennek során a megkérdezettek közvetlen networkjébe tartozó alapvető társadalmi-demográfiai ismérveit (például a foglalkozását, lakóhelyét, korát, nemét) is felmérjük a megkérdezettek közlése alapján. Így nemcsak a személyes, „egocentrikus” hálózatokról juthatunk reprezentatív érvényű adatokhoz, hanem abban a vonatkozásban is, hogy a fenti ismérvek alapján milyen státuszú emberek vannak egymással közvetlen interakciós kapcsolatban, tehát a populáció mely szegmentumai sűrűsödnek társadalmi makrocsoportokká.

A fent említett társadalmi-demográfiai ismérvek közül induljunk ki a foglalkozás példájából. A közölt közeli (baráti) kapcsolatokat figyelembe véve megtudhatjuk egy bizonyos foglalkozási csoportnak a spontán választásukban (tulajdonképpen a társas presztízs dimenziójában) megnyilvánuló „ázsíóját”. Itt két ismérvet veszünk figyelembe: 1. minél több választást kap számarányához viszonyítva egy adott csoport; és 2. ezek közt minél több választást kap olyan csoportoktól, amelyek maguk is erősen „keresettek”, annál feljebb sorolható a szóban forgó vertikális dimenzió. Az adott eredményből kiindulva a személyekre vonatkozóan egy lépéssel tovább is mehetünk: a minta valamennyi tagjának hierarchikus makronetwork-pozíciója megállapítható az egyes személyekkel közelebbi kapcsolatban lévő emberek jellemző (átlagos) „csoportértéke” alapján.

Az így szerzett információk arra is lehetőséget adnak, hogy a homogenitás-heterogenitás szempontjából is értékeljük a személyes kapcsolatokat. Ehhez azt kell figyelembe venni, hogy az egyes személyek megfigyelt kapcsolatai közt milyen arányban fordulnak elő a „közeli” és a „távoli” kontaktusok. Homogénnek

²³ Lásd Scheuch (1973).

²⁴ Lásd Blalock (1984).

²⁵ Az interakciót itt most kommunikációs értelemben használva.

²⁶ Lásd a kötet I. illetve III. tanulmányát.

tekinthetjük azokat a kapcsolathálózatokat, amelyek hasonló makronetwork értékű kontaktusokon alapulnak, heterogénnek pedig azokat, ahol igen különböző ázsiójú csoportok tagjaival állnak fenn személyes kapcsolatok.²⁷

Az egocentrikus mikronetworkök megragadásában egy C. Fischer által kidolgozott és a mannheimi ZUMA-felvétel által módosított módszert kíséreltünk meg a hazai viszonyokra adaptálni, az alapelgondolások és a főbb módszertani keretek megőrzése mellett.²⁸ Más hasonló módszerekhez képest az eljárás lényeges előnye, hogy a mindennapi élet konkrét szituációiból kiindulva valamennyi releváns (családi, baráti, szomszédsági, munkahelyi, szervezeti) miliőt letapogat, és elkerüli azokat az értékelő, „ideologizáló” konnotációkat, amelyek például a közeli kapcsolatoknak a „három legjobb barát” keresztüli megközelítéséből adódnak.

Végeredményben két szinten ragadjuk meg a társas-társadalmi hálózatokat: a személyes mikromiliót az egocentrikus mikronetworkök, a szubkulturális, látens interakciós csoportokat pedig a makronetworkök útján. Kutatásunkban alapvető szerepet játszik annak vizsgálata, hogy a makro-, illetve a mikronetworkök mennyiben, milyen feltételek között töltenek be magatartás-, illetve nézeteket meghatározó közeget. E kérdések megválaszolásához tesszük a networköket kontextuális elemzés tárgyává.

Milyen értelemben kezelhetjük a networköket kontextuális változókként – annak a fogalmi apparátusnak a keretében, amelyről a kontextuális elemzési modell kapcsán szoltunk? A lazarsfeldi változótipológiát alapul véve az egocentrikus networkök felvázolásakor részben az egyének *relációs* jellemzőiből (baráti, lakóhelyi stb. kapcsolataik sajátosságaiból), részben az egyének kapcsolathálózatát alkotó személyeknek különböző *abszolút* individuális (például életkorukat, iskolázottságukat jellemző) ismérveiből indulunk ki. Ezen individuális ismérvek alapján felvázolhatók a networkcsoportok analitikus és strukturális tulajdonságai. *Analitikus* tulajdonságok között példaként említhetjük az egocentrikus network jellegzetes összetételét, például iskolázottsági vagy életkori átlagát, a *strukturális* tulajdonságok között pedig olyan változókat, mint a networktagok közötti viszonylatok, a kapcsolatok körkörös vagy elágazó jellege, a csoporton belüli „centrum-periféria” viszonyok. A további

²⁷ A network-módszernek a kulturális rétegződés vizsgálatában való alkalmazásáról részletesebben lásd az I. tanulmányt.

²⁸ Lásd Fischer-McCallister (1978).

menetben a survey vizsgálat módszertani kereteinek megfelelően e csoportjellemzőket ismét az egyéni szintre vetítjük, ahol immár mint *kontextuális* változókat kezeljük őket (melyek a networkcsoport valamennyi tagját egyöntetűen jellemzik).²⁹

Elemzéseink során hasznosítani kívánjuk a kontextuális elemzéseknek azt a lehetőségét, amely nemcsak két, hanem több szint együttes bevonásán alapul: esetünkben az egyéni, a mikro- és a makronetwork-szinteken. Az alábbiakban megkíséreljük áttekinteni azokat az értelmezési lehetőségeket, szociológiai interpretációs alternatívákat, amelyeket a kontextuális hatások különféle válfajai kínálnak. A logikailag elképzelhető esetek közül nem térünk ki valamennyire. Néhány egyszerűbb esetet veszünk sorra, amelyek azonban már felvillantják az értelmezési lehetőségek komplexitását. Először az individuális és a mikroszint együttesének néhány alapesetét, a következő lépésben a mikro- és a makroszint „párosának” különféle kontextuális hatáskombinációit tekintjük át.

Még mielőtt a konkrét példák vizsgálatára térnénk, megjegyzendő, hogy a kollektív hatások egy további szempontból is megkülönböztethetők: az egyik a „tisztá” csoporthatás (a kollektív hatásnak az az eleme, amely a csoport valamennyi tagját azonosan érinti), a másik az „interakciós” hatás (a kollektív hatásnak az az eleme, amely az egyéni hatásnak csoportonként eltérő érvényesülését fejezi ki).³⁰

²⁹ E gondolatmenet nem jelenti, hogy kutatásunkban különböző – nem kontextuális jellegű – többszintű elemzések (például a településtípusokra vonatkozó ökológiai elemzések során) a csoportszintű változók között a nem egyénekből levezethető, úgynevezett globális változók alkalmazásától elzárkóznánk. A jelen tanulmány alaptémája azonban nem igényli a globális változók bevonását. Gondolatmenetünkkel kapcsolatban megjegyezzük ugyanakkor, hogy Merton hasonló lépéseket javasolt – ha nem is ugyanebben a sorrendben – a kontextuális és a strukturális elemzés összekapcsolására. (Vesd össze Moksony, idézett mű 30. o.)

³⁰ E kétféle – tisztá és interakciós – csoportosulás megkülönböztetése jelenik meg a kontextuális modell Boyd-Iversen-féle regressziós alapegyenletében:

$$Y_{ij} = a + b_1 x_{ij} + b_2 \bar{x}_j + b_3 x_{ij} \bar{x}_j + b_{ij}$$

(ahol b_1 az egyéni, b_2 a tisztá csoporthatás, b_3 az interakciós hatás együtthatója).

3. KULTURÁLIS SZERVEZŐDÉSEK KONTEXTUÁLIS ÉRTELMEZÉSE

Vegyünk elsőként egy olyan példát, hogy miként függ a komolyzene hallgatása az iskolai végzettségtől, amikor az iskolai végzettség részben egyéni, részben kollektív szintű változóként szerepel. Az utóbbi esetben – elsőként a mikronetwork szintjén – a networköket aszerint jellemezzük, hogy milyen az iskolai végzettség szerinti átlaguk.³¹

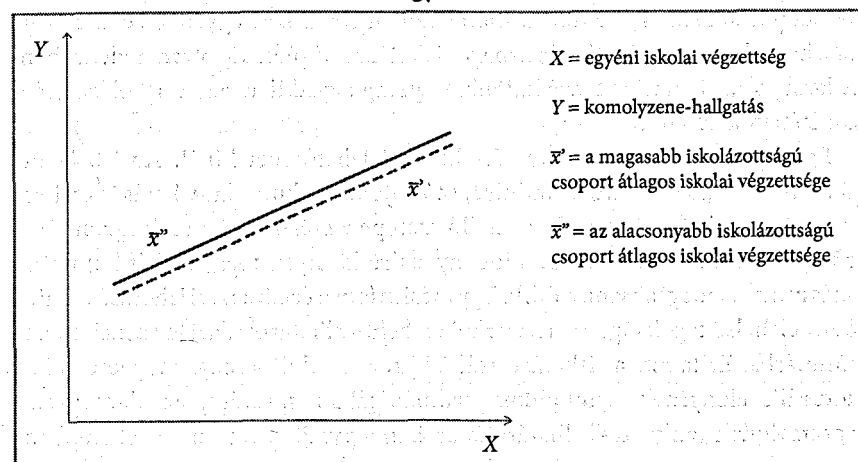
Az első, viszonylag „egyszerűbb” eset, amikor az elemzés alapját képező regresszióanalízis csupán egyéni hatást mutat ki, s a kontextuális hatások egyik típusa sem szignifikáns – sem a „tisztá csoporthatás”, sem az (egyéni és csoporthatás együttjárásán alapuló) interakciós hatás (lásd 1. ábra). A konkrét esetben ez azt jelentené, hogy bár a komolyzene hallgatása miatt léteznek a kulturális szinthez kötődő egyéni különbségek, a mikrocsoportok az adott szempontból semleges közeget képeznek (az adott téma látens vagy explicit módon kontrollálatlan – az egyéni ízlés szférájába eső – „szabad” terület). Szociológiailag nehezen elképzelhető, hogy a témák nagy többségében ilyen összefüggés érvényesüljön, az azonban már jellemző lehet egy társadalom kulturális berendezkedésére, hogy milyen arányt képviselnek és konkrétan milyen jellegűek az ide tartozó esetek.

Legyen a következő eset, amikor a háromféle hatás közül egyedül a „tisztá csoporthatás” szignifikáns; vagyis a komolyzene-hallgatásban tapasztalt egyéni különbségek kizárólag a mikronetwork-jellegből adódnak (tehát abból, hogy az egyének milyen iskolázottsági összetételű mikrocsoportokhoz tartoznak), ugyanakkor a különféle mikroklímát képviselő csoportok egységesen befolyásolják tagjaik viselkedését – nem lévén interakciós hatás (lásd 2. ábra). Egy ilyen eredmény nagyfokú kulturális hasadásra, az elit- és a „tömegkulturális” miliók erőteljes szétválására, illetve az egyéni kulturális viselkedéseknek (mint a komolyzene elutasításának vagy fogyasztásának) nagyfokú csoportszabályozottságára, uniformizálására utalna. (Ha viszont a csoporthatás mellett jelentékeny

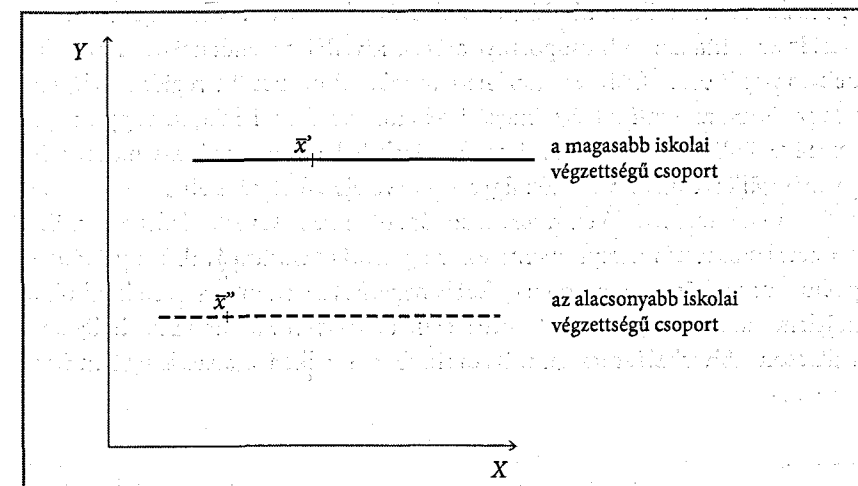
³¹ Az egyszerűség kedvéért – itt és a továbbiakban – csak két csoporttal dolgozunk, jöllehet a kontextuális elemzés során általában termékenyebb ennél több csoporttal dolgozni.

egyéni hatás is mutatkozna, az azt jelezné, hogy a fenti típusú homogenizációs tendencia kevésbé érvényesül.)

1. ábra: Kontextuális modell – egyéni hatás

2. ábra: Kontextuális modell – tisztá csoporthatás

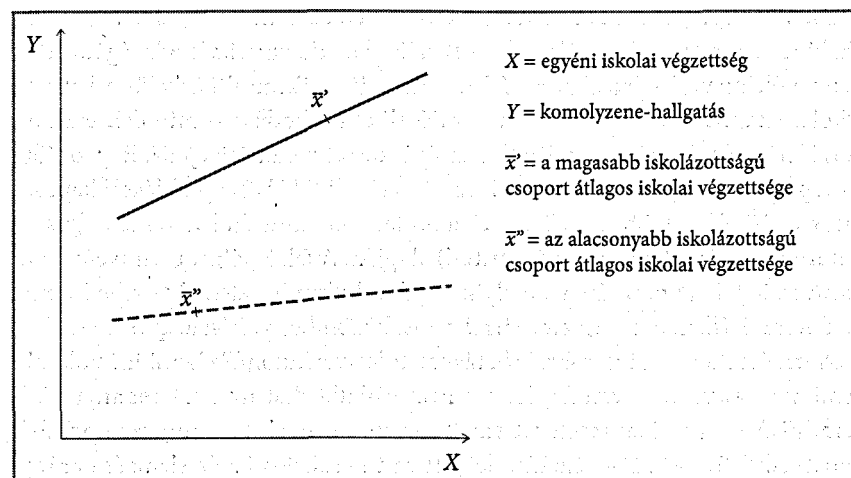

Az interakciós hatás megjelenésének is különféle típusai lehetnek, ezek közül néhányat emelünk ki. Első esetként azt vizsgáljuk meg, amikor az egyéni és az interakciós hatás egyirányú (mindkettő pozitív), tiszta csoporthatás pedig nem mutatható ki (lásd 3. ábra). Konkrétan kifejezve: mind a magas, mind az alacsony iskolázottságú mikromilióon belül emelkedik az egyéni iskolázottsággal a komolyzene-hallgatás, de a magas iskolázottságúak között meredekebben. (A kétfajta milió hatása közti különbség pedig egyedül az eltérő iskolázottsági összetételből adódik.)

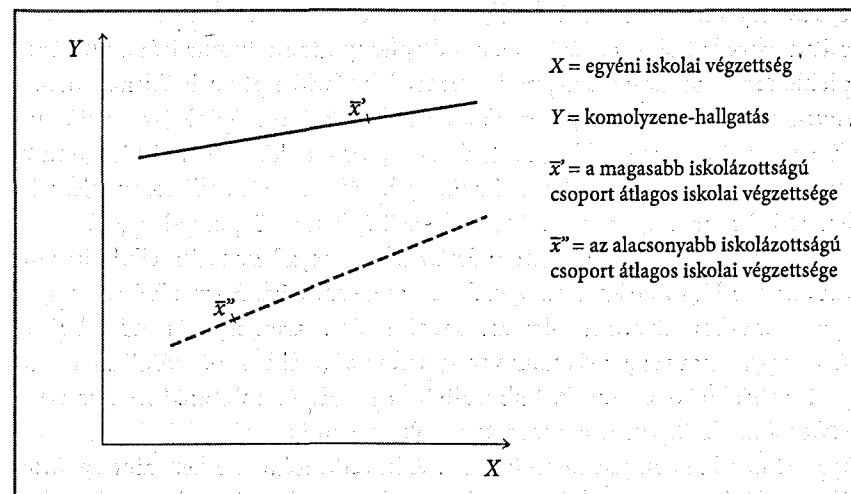
Egy ilyen eredmény számos értelmezési lehetőséget kínál. Az iskolázottabb mikromilió oldaláról kiindulva, szóba jöhet a „kumulatív hatás” verziója; a magasabb iskolázottság ízlésformáló szerepe e szerint rokon közegben jóval erőteljesebben nyilvánul meg, mint egy eltérő környezetben, s a két kulturális hatás mintegy megsokszorozódik. Egy másik típusú értelmezési lehetőség a mikromiliók belső tagoltságát, a networkökön belüli elhatárolódási tendenciát veszi számításba. Ez (a magas iskolázottságú közegen belül) a magas végzettségűek kulturális előnyének szimbolikus kiaknázásában, másrészt az alacsonyabb végzettségűek „önkéntes” elhatárolódásában (egyfajta „antisznob” attitűdben) juthat kifejeződésre. Az alacsonyabb iskolázottságú mikrocsoportok felől közelítve részben az előző verziók gyengébb érvényesüléséről vagy hiányáról lehet szó. Olyan értelmezési lehetőség is szóba jöhet azonban, amely az alacsony kulturális szintű mikromiliókban a kulturális konformitás erőteljesebb érvényesülésére, intenzívebb csoportnyomásra, nivellálási tendenciára utal (tehát ezek homogénebb, „valóságosabb” networkök, mint a felsőbb régiókban lévők). Ahhoz, hogy az említett értelmezési lehetőségek közül melyik vagy melyek a legplauzibilisebbek, további összefüggések bekapcsolása, így a makroszint bevonása, illetve újabb változók figyelembe vétele vihet közelebb.

Ritkábban előforduló eset, de szociológiailag nem kevésbé érdekes, amikor az interakciós hatás iránya ellentétes az egyéni hatás irányával. Ha például az egyéni hatás pozitív, az interakciós hatás negatív, ez az adott esetben konkrétan azt jelenti, hogy az egyéni iskolázottság emelkedésével a komolyzene hallgatása az alacsonyabb iskolázottságú mikromiliókban emelkedik meredekebben (lásd 4. ábra).

3. ábra: Kontextuális modell – egyirányú egyéni és interakciós hatás

4. ábra: Kontextuális modell – ellentétes irányú egyéni és interakciós hatás

Most az alsó miliótípus felől kezdve, ez egyfelől a mobil személyek (a kevésbé iskolázott mikromilióon belül a magasabb iskolázottsági szint valószínűleg mobilitási tendenciákat tükröz) kulturális felzárkózási hajlandóságára utal. Hasonlóképpen értelmezhető a felső kulturális mikromilióon belül a kevésbé iskolázottaknak az iskolázottakhoz való alkalmazkodása – mindkét említett verzió a középrétegek kulturális felzárkózásának tendenciáját jelzi. Egy további interpretációs lehetőség az alsó mikroszinten belüli belső tagolódással kapcsolatos, az iskolázottabb személyeknek a profánabb kultúrától való személyes elhatárolódása (egyfajta „rátarti” attitűd) alapján. A felső pólust tekintve viszont az a verzió jöhet számításba, amelyik az adott kulturális elemek, szimbólumok értékvesztésén, netán ezek eleve irreleváns, közömbös voltán alapul.

Természetesen az interakciós hatásnak (illetve a különféle kombinációknak) rendkívül sok válfaja van, s e helyen nem vállalkozhattunk valamennyi leírására. Elsősorban olyan eseteket emeltünk ki, amelyek tartalmi szempontból jelentősek lehetnek. Ha példánk között az interakciós hatás elemzése aránytalanul nagy szerepe kapott, annak az az alapja, hogy megfigyeléseink szerint az ilyen hatás típusai és ezek értelmezései a kontextuális elemzés irodalmában kissé háttérbe szorultak.³² Még egy esetet a fentiek mellett is érdemes megemlíteni: amikor pozitív csoporthatás mellett az egyéni és az interakciós hatás is negatív (5. ábra).

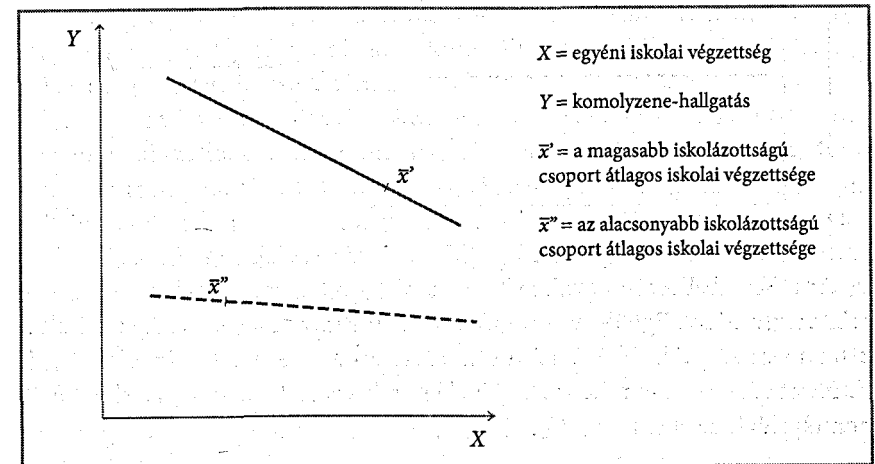
Itt is érvényesül a szokásos tapasztalat, hogy a komolyzene iránti általános érdeklődés a magasabb kulturális szintet képviselő milióon belül nagyobb, e csoporton belül viszont épp az alacsonyabb iskolázottságúak kultiválják inkább e műfajt. A magasabb végzettségű csoport oldaláról nézve itt is felmerül a relevanciacsökkenés, illetve értékvesztés korábban már említett problémája. (Sőt az is lehetséges, hogy e mikromiliónek éppen a központjában már bizonyos „síkket” jelent a kevésbé „tisztelettudó” viszonyulás a legitimált kulturális értékekhez.) Ugyanebben a csoportban az alacsony iskolázottságú személyek intenzívebb komolyzene-hallgatása, mögött viszont egyfajta „neofita buzgalom”, vagy egyszerűen a „jövevények” sznobizmusa állhat.

Mint arra már utaltunk, kulturális rétegződésvizsgálatunkban a makronetworköknek, illetve a makronetworkök és a mikronetworkök közti összefüggéseknek kiemelt jelentőségük van. A következőkben e két szint együttes bekapcsolásának különféle eseteivel és ezek szociológiai értelmezésével fog-

³² Lényeges kivétel e tekintetben Davis–Spaeth–Huson (1961).

lalkozunk.³³ Az áttekinthetőség érdekében (tekintettel a három szint együttes bevonásából adódó túlzottan nagyszámú variációra) csak a két kollektív szint (a makro- és a mikrohálózatok) kontextuális hatásának különböző eseteit vesszük sorra, s az egyéni szintet ezúttal figyelmen kívül hagyjuk.

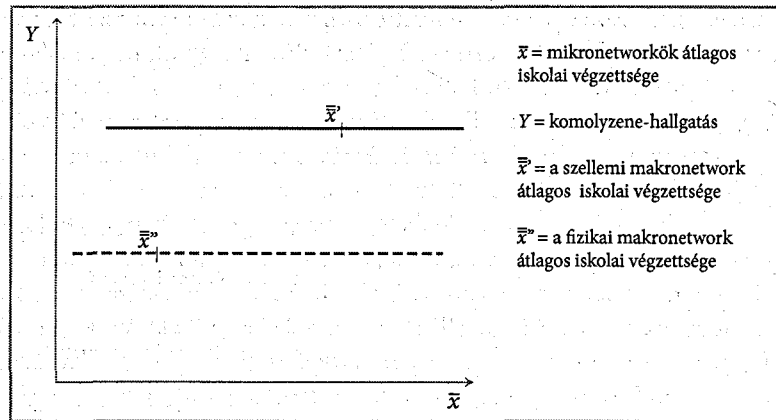
5. ábra: Kontextuális modell – negatív egyéni hatás, pozitív csoporthatás, negatív interakciós hatás

Az egyszerűség kedvéért itt is csak makrocsoportról beszélünk – tekintjük az egyiket fizikai, a másikat szellemi jellegűnek. Mindkettő számos mikrocsoportot tartalmaz, amelyek átlagos iskolázottsági szintje eltérő. Először vegyük azt az esetet, amikor (pozitív) makronetworkhatást találunk, mikronetworkhatást viszont nem (6. ábra). Az adott példa esetében tehát (az átlagosan magas iskolázottságú) szellemi réteg egészét inkább jellemzi a komolyzene hallgatása, mint a fizikaiakat, azonban ezen belül a mikromilió nem differenciál. Egy ilyen konstelláció erősen ritualizált szerepelvárásokra épülő, kasztszerű vagy rendes tagozódáson alapulhatna, a makrocsoportok közti mobilitás igen kis esélyével.

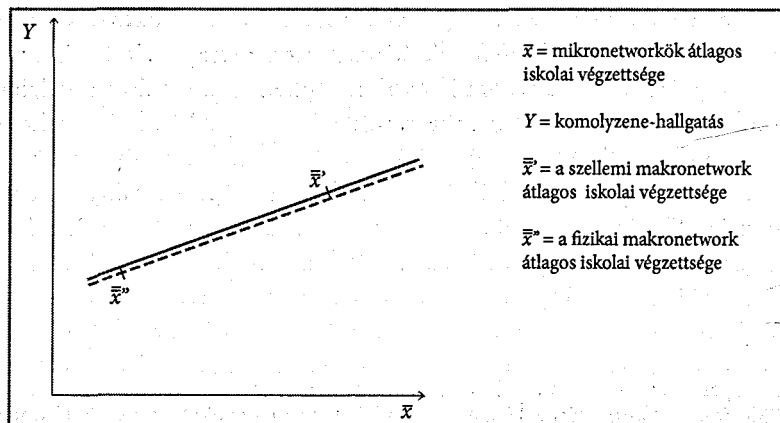
³³ Blalock „fészek-modellként” (nested model) tárgyalja azokat az eseteket, amelyek több kollektív szintet tartalmaznak (lásd Blalock, 1984).

6. ábra: Kontextuális modell – pozitív makronetworkhatás (mikronetworkhatás nélkül)

Az előzővel ellentétes esetben kontextuális csoporthatást csak mikroszinten találunk (7. ábra). Egy ilyen eredmény erős kulturális töredezettséget, a kulturális integráció hiányát jelezné (gyakori előfordulás esetén ez társadalmi méretű anómiára utal, amikor az egyéneket csak közvetlen csoportjaikhoz fűzik komolyabb kötelékek).

7. ábra: Kontextuális modell – pozitív mikronetworkhatás (makronetworkhatás nélkül)

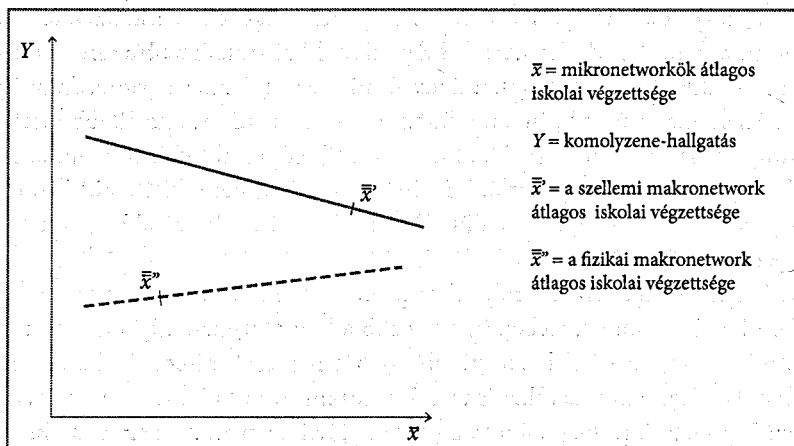
Az interakciós hatás a makro- és a mikroszint összefüggésének vonatkozásában is értelmezhető. Pozitív interakcióról példánkban akkor lenne szó, ha a magasabb iskolázottsági szintű makrocsoportban egészében intenzívebb a komolyzene iránti érdeklődés, ezen belül pedig sokkal erőteljesebb a mikromiliók kulturális differenciáltságának hatása, mint az alsó makrocsoportban. Egy lehetséges értelmezés szerint „fent” szituatívabb, „lent” ritualizáltabb viselkedésminták érvényesülnek (például riesmani tipológiával kifejezve: fent „radaros”, lent tradicionális kultúra). További – az előzőt nem feltétlenül kizáró – interpretáció: a felső rétegen belül a kulturálisan legexkluzívabb körök súlyt helyeznek a szimbolikus elhatárolódásra.

A lehetséges negatív interakciókra példa az, amikor a szellemi makrocsoporton belül – ahol egészében intenzívebb a komolyzene-hallgatás – az iskolázottság szempontjából heterogénebb (tehát nemcsak diplomásokat, hanem például iskolázatlan vezetőket is tartalmazó) mikromiliók esetében magasabb a zenefogyasztás szintje (8. ábra). Egy szóba jövő magyarázat arra épül, hogy a homogénebb csoportokon (az „exkluzív” körökön) belül már kevésbé kell ügyelni arra a kulturális „látványkeltésre”, amely a heterogénebb mikrocsoportokban még lényeges motivációs erő (és így a kulturális fogyasztás „csak” az egyéni érdeklődés által meghatározott szinten marad, míg a heterogénebb csoportokban ehhez egy kollektív plusz mozzanat is hozzáadódik).

Az adott konkrét példában az empirikus tapasztalatokból kiindulva a negatív makronetworkhatás eseteit nem vettük figyelembe. Tehát nem vettünk számításba olyan eseteket, amikor a fizikai makrocsoporton belül lenne intenzívebb a komolyzene iránti érdeklődés. Egy ilyen esetben már a makronetworkökön belüli részletesebb (külön-külön történő) elemzés tárhatná fel, hogy vajon „lesüllyedő kulturális javakról” vagy eleve az alsó csoport kulturális hagyományaihoz kötődő megnyilvánulásról van szó.³⁴

³⁴ Lényeges szem előtt tartani, hogy a kontextuális elemzés eszköztárából a regresszióelemzés alkalmazásával adódó eredmények nem egy esetben elrejtene bizonyos szociológiai releváns, finomabb (például egymást kioltó csoport-) hatásokat.

8. ábra: Kontextuális modell – negatív interakció a makro- és mikronetworkhatás között

Visszatérve a network- és a kontextuális elemzés együttes alkalmazásának alapcéljaira, az előzőekben felvillantott példák is jelezték, hogy a kontextuális elemzés a kimutatott (mikro- vagy makro-) networkök közötti lényeges eltérésekre hívhatja fel a figyelmet. Különböző kapcsolathálózatokban igen különböző lehet a csoportfolyamatok intenzitását jelző kontextuális hatások szintje. A networkök egy részében valóban fellelhető a kollektív hatás – a makronetworkök szintjén szubkulturális képződményt jelezve. Más részükben – jóllehet ezek is bizonyos interakciós láncolatokon alapulnak – nincsenek kontextuális hatások: e hálózatok kulturálisan kevésbé organikusak, kialakulásuk inkább valamilyen fajta mechanikus (például ökológiai) együvé sorolódáson alapul. (Nem kizárt természetesen, hogy az ilyen alakzatok egy későbbi fázisban szubkulturális jegyeket vegyenek fel.)

A kontextuális és a networkelemzés együttes alkalmazása a kutatási gyakorlatban a fentiekhez képest fordított utat is bejárhat. „Természetes határu” (ökológiai, szervezeti stb.) egységeket vizsgálva erős kontextuális hatásokat találhatunk, amelyek bizonyos interakciós csoportosulások, kapcsolathálózatok meglétét valószínűsíthetik. A networkelemzést bekapcsoló további vizsgálatok itt is különböző eredményeket hozhatnak. A szubkulturát jellemző kapcsolódás mellett előfordulhat az is, hogy a fellelt kollektív hatásokat még potenciális interakciós láncolatokkal se tudjuk összefüggésbe hozni. Az ilyen esetekben el-

képzeltető, hogy a kimutatott rokonság valamilyen múltbeli networktagságra épül (például városokba költözött, egymástól elszigetelten élő falusiak), s az is lehet, hogy a kontextuális hatás alapjai azok a hasonló tapasztalatok, történeti impulzusok, melyeken egy-egy kategória tagjai valamennyien keresztül mentek (például a háborút viselt emberek összessége). Az ilyen összefüggések feltárása azonban már sok szempontból átnyúlik a dinamikus elemzések tartományába.

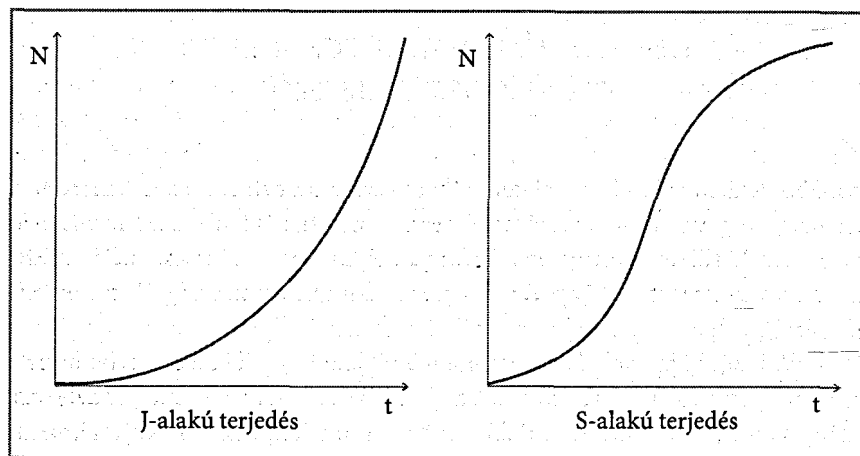
4. KONTEXTUÁLIS HATÁSMECHANIZMUSOK ÉS MŰKÖDÉSI FELTÉTELEK

Az eddigiekben arra a köznapi gondolkodás számára evidens feltételezésre építettünk, hogy valós csoporthelyzetekben a kontextuális hatásnak *léteznie kell*: az egyént körülvevő környezet rányomja bélyegét az egyén viselkedésére, illetve – már közvetlenül kapcsolódva a kontextuális terminológiához – minél jellemzőbb egy adott csoportra a viselkedésformák egyöntetűsége, annál inkább várható, hogy a csoport valamennyi tagja (vagy például a „jövevények”) az adott mintához hasonulnak. Továbbgondolva ezeket az összefüggéseket már számos olyan tapasztalat merül fel – akár a mindennapi életből, akár a kutatások világából –, amelyek ellentmondanak a fenti értelemben vett kontextuális hatás egyetemes érvényességének.

Vegyünk például a diffúziós folyamatok ismert eseteit. Ezek egyik válfaján, az információk terjedésén belül például a rémhírek terjedése – a fenti kiinduló feltevésnek eleget téve – valóban az exponenciális (vagy legalábbis lineáris) függvény formáját követi, hiszen az idő síkján egyre növekvő a valószínűsége annak, hogy a hírt még nem „tudó” egyént a rémhírrrel már „fertőzött” környezet vegyen körül. Egy-egy nagy aktualitású információ esetében így – még ha azt a tömegkommunikáció egyáltalán nem közvetíti is – az elterjedés villámgyors és akár teljeskörű lehet. A diffúziós folyamatok más fajtáinak, mint például bizonyos vélemények vagy viselkedésformák elterjedése esetében – ahol nem egyszerűen újdonság befogadásáról, hanem korábban kiépült magatartáselemek megváltoztatásáról van szó – azonban a terjedés megfigyelt görbéje rendszerint más alakot követ.

A diffúzió úgynevezett S-alakú görbéi esetében³⁵ az elterjedés háromfázisú modellje érvényesül, ahol a lassú terjedés egy első szakaszát egy felgyorsuló második szakasz követi, majd a telítődés előtt a viselkedésforma teljes elterjedése ismét növekvő ellenállásba ütközik. Az első szakasz lassúsága nemigen érdemel külön magyarázatot, hiszen ez a fenti (például rémhírterjedési) eseteknek sem mond ellent, amikor is a diffúzió exponenciális (J-alakú) görbéjének³⁶ alsó, kevésbé meredek szára a „terjesztők” szűk körével magyarázható (9. ábra).

9. ábra: A diffúziós folyamatok terjedése

Az S-görbe felső szárának visszahajlása azonban már ellentmond a kiinduló elvnek, hiszen itt a terjesztők növekvő száma ellenére lassul le a diffúzió. A mindennapi életben az S-görbét követő diffúziós folyamatok részben a társadalom tagoltságához, anyagi és kulturális „sorompóihoz” kapcsolódnak, tehát ahhoz a jelenséghez, hogy a terjedés egy adott társadalmi közegből egy másik társadalmi közeg határához érkezik, amely már új, ellenállóbb feltételeket jelent a folyamat számára. Például bizonyos tartós fogyasztási cikkek (így autó, színes tévé) terjedésénél az anyagi, kulturális javaknál (például az igényesebb lapok,

³⁵ Lásd például Renckstorf (1971), illetve Boudon (1979).

³⁶ Dinamikus szemléletről lévén itt szó, nem tévesztendő össze a véleménymegoszlás ismert J-alakzatával.

folyóiratok) a műveltségbeli korlátok, divatjelenségek esetében pedig a területi, életkorbeli és ízlésbeli szakadékok egyaránt gátló tényezőként lépnek fel. Ezek a magyarázatok azonban mind a társadalom heterogenitását feltételezik. Valójában olyan korlátok is létezhetnek, amelyek nem feltételeznek ilyen szociológiai heterogenitást, és homogén népességen belül is érvényesülhetnek.

Milyen tényezők magyarázzák tehát azt a tapasztalatot, hogy bizonyos csoportkörnyezeti feltételek – mint az S-görbe esetében a telítődéshez közel eső harmadik fázisban, egy túlnyomó többséget átfogó elterjedtség – mellett a kontextuális hatás legyengül vagy egészen felfüggesztődik? A szociális heterogenitástól eltekintve több olyan tényező is létezik, amely ellensúlyozhatja a többségi környezet asszimilációs hatását. A véleményváltozások, illetve a csoportfolyamatok klasszikus elméletei több ilyen tényezőt, elvet fogalmaznak meg. Lazarsfeld véleményváltozási modellje például feltételezi egy meggyőződéses, „kemény mag” létét, amelyet a kevésbé stabil véleményekkel rendelkező, befolyásolhatóbb emberek gyűrűje vesz körül. A „kemény mag” felé haladva egyre nagyobb ellenállás mutatkozik a véleményváltozással szemben. Ez a modell, amely az S-görbe visszahajlását az „utolsó mohikánokként” kitarító, tradícióörző kisebbség meglétével magyarázza, lényegében az „eltérő individuális ellenállás” elve.

Utóbbi külsőleg mutat némi hasonlóságot az Olson által elemzett csoportfolyamatokban a *kiscsoportok fokozott koherenciájának* elvével, amely azt hangsúlyozza, hogy a kislétszámú csoportok erőforrásaik felhasználásában, egyszersmind tagjaik befolyásolásában és kézbentartásában is hatékonyabbak.³⁷ Így tehát ha a terjedés a kisebbségi csoportok határára érkezik, e kiscsoportok komoly ellenállást fejthetnek ki a tőlük idegen viselkedésformák általános meghonosodásával (vagyis a kontextuális hatás általános érvényesülésével) szemben.

Egy más oldalról támasztja alá a fentieket, ha az eltérő csoportméretek, a különböző csoportok tagjai közti kontaktusok valószínűsége és e kontaktusok jellege közti összefüggéseket tekintjük, melyekre a networkirodalomban Nan Lin hívta fel nagy hangsúllyal a figyelmet.³⁸ Eszerint minél közelebb áll két csoport mérete egymáshoz, annál valószínűbbek (aritmetikailag) a köztük kialakuló kontaktusok, másfelől az ilyen csoportok közti, „heterofil” kapcsola-

³⁷ Lásd Olson (1982).

³⁸ Lásd Lin (1987).

tok nagy valószínűséggel inkább „gyenge”, mint „erős kötéseik”.³⁹ Témánkra alkalmazva: a „gyenge kötésű” kapcsolatok dominanciája labilis, a kontextuális hatásoknak jobban kitett véleményalakzatokat eredményez. A csoportok közötti nagy méretkülönbséget kísérő zártság és a „homofil” kapcsolatok jellemző „erős kötése” viszont stabilabb – a kontextuális hatásoknak ellenállóbb – viselkedésformáknak kedvez.

A fenti szempontok a kontextuális hatások korlátozottságának egy-egy lényeges aspektusához kötődnek. A viselkedésváltozás kontextuális működésének átfogó leírására tehetünk kísérletet a *racionális választás* elve, a költség-haszon logikai megközelítése alapján.⁴⁰ E modell működését az egyszerűség kedvéért két véleményirányzat egymással való konkurenciájának példáján kísérjük meg leírni. Azt vizsgáljuk, hogy adott egyén milyen megfontolások alapján választ különböző feltételek mellett (amikor csoportja kisebbségben vagy többségben van) a csoportjára jellemző vélemény megtartása vagy elhagyása, a másik véleményirányzat elfogadása között. A kontextuális hatás törésmentes érvényesülése ebben az esetben azt jelentené, hogy minél inkább az ellentétes véleménykörnyezet túlsúlya venné körül az egyént, annál inkább hajlana az „áttérésre” ehhez a másik irányzathoz. Valójában azonban erre a választásra többfajta motívum hat, melyek eredője egy komplexebb modellben vázolható fel. Induljunk ki abból a szituációból, amikor valamely *releváns kérdésben* a vélemények dichotómiája a B irányzat kisebbsége és az A irányzat túlsúlyos dominanciája (például 10–90 százalékos megoszlás) mellett jön létre. Mi a racionális választás szempontjából annak a valószínűsége (a megoszláson kívül más tényezők hatását zárójelbe téve), hogy a többségi A csoport egyik tagja B irányzathoz csatlakozik? Egy ilyen „átállás” költségei kétségtelenül nagyok, mivel a személyes meggyőződés feladásán kívül a többség biztonságot adó háttérének elvesztésével is számolni kell. A „haszna” viszont igen csekély, mivel B csoport az áttérést kevéssé fogja szociális presztízzsel „honorálni”, tekintve, hogy e csoport periférikus szituációján egy személy csatlakozása kevéssé változtat. A költség és haszon közötti olló ebben a szituációban nagyon tág, s a véleményváltás itt – ezen az alapon – erősen valószínűtlen. Ahogy megváltozik

³⁹ Bár Nan Lin lenti struktúraelméleti tanulmányában vertikális viszonylatokról szól, úgy gondoljuk, hogy a szóban forgó összefüggések ezek mellett horizontális relációkra is érvényesek.

⁴⁰ Az ilyen típusú szituatív logikai magyarázatok szociológiai alkalmazásáról lásd például Boudon idézett művét.

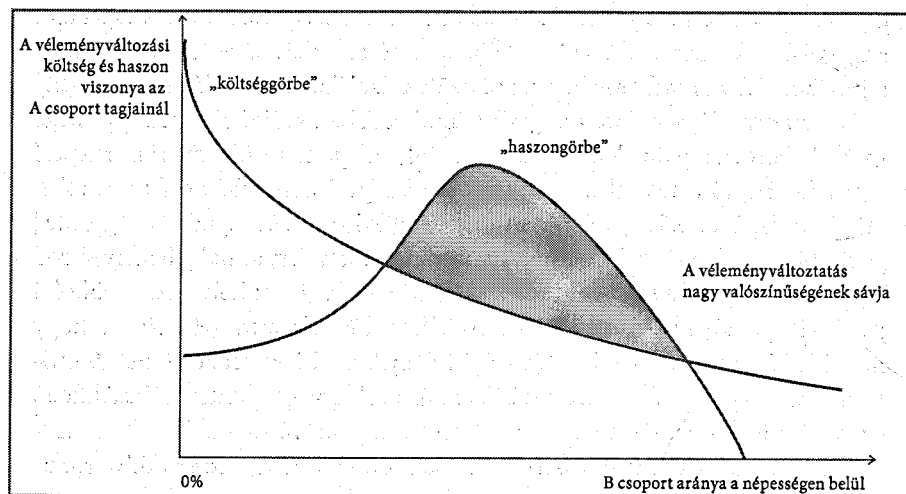
a megoszlás és B csoport súlya megnő A-hoz képest, úgy szűkül a szóban forgó olló. Egyfelől csökken az áttérés pszichikai és szociális költsége, másfelől B csoport számára megnő a csatlakozás jelentősége (mivel egyre közelebb kerül egy olyan helyzethez, amely már a többségbe kerülése esélyét hordozza magában), s így várhatóan bőkezűbben honorálja az áttérést. Különösen magas lehet ez a jutalom akkor, amikor – közel az 50–50 százalékos megoszláshoz – csekély számú ember állásfoglalásán is igen sok múlik. A haszon és költségek egyenlege már feltehetően e pont előtt pozitívvá fordul, és e pont körül a maximumot éri el; a véleményváltozás ebben a sávban válik a legvalószínűbbé.

Mire alapozzuk, hogy e sáv után ismét csökken a költséghaszon-egyenleg pozitívuma, s egy ponton túl negatív fordulatot is vehet annak ellenére, hogy a többségi csoporthoz csatlakozás (pszichikai és szociális) költségei a többségi jelleg túlnyomóvá válásával tovább csökkennek? Arra a megfontolásra, hogy minél határozottabbá válik a többségi fölény, annál kevesebbet érnek B csoport számára az újabb vélelménytámogatók, akik így egy ponton túl csökkenő „presztízs-jutalomra”, s a többségi csoport túlnyomóvá válásától kezdve semmiféle jutalomra sem számíthatnak (s a haszon oldalon egyedül a többséghez tartozás érzése áll). Ugyanakkor a kisebbségivé váló A csoport – az esélytelen né válás sávjáig – több eszközt is latba vet tagjai megtartásáért. Végeredményben tehát a B csoport súlyának a 0 százaléktól a 100 százalék felé haladásán belül egy olyan közbülső sáv tételezhető fel, ahol a szélekhez képest viszonylag nagyobb a magatartásváltozás valószínűsége.⁴¹

A fent leírt feltevéseket – az A csoport tagjainak a B véleményirányzathoz való csatlakozásának valószínűségét a B csoportnak az össznépességén belüli súlya függvényében – a 10. ábrán szemléltettük.

⁴¹ E feltevés – ha másfajta kiindulópontokon alapul is – egybecseng Blaunak azzal a tézisével, hogy a népességen belüli nagy heterogenitás (az általunk vett dichotóm esetben az 50–50 százalékos megoszlás) maximalizálja a csoportok közötti interakció elvont, aritmetikai esélyét. Lásd Blau–Schwartz (1984).

10. ábra: Az A csoport tagjainak véleményváltozási költsége, haszna és valószínűsége a B csoport népességén belüli arányának függvényében

Természetesen a szóban forgó véleményváltozások nem egyszerűen a meg-
 ozslások egzakt tényein alapulnak, hanem a megoszlásokról alkotott elkép-
 zeléseken, becsléseken, s ezen túlmenően azokon a várakozásokon, amelyek
 a véleményáramlatok dinamikájáról szerzett tapasztalatok alapján a jövőre ve-
 tülnek ki. Utóbbi szempontból nagy szerepet játszik, hogy a rivális irányzat be-
 folyásának, terjedésének esélyeit növekvőnek vagy csökkenőnek feltételezik.⁴²
 Ha növekvő eséllyel számolnak, ez a véleményváltozás nagy valószínűségének
 sávját kibővíti – mert a becsült költségek csökkennek –, és el is tolja ezt a sávot
 B csoport alacsony százalékarányának irányában – mivel a túlsúlyra jutás köz-
 vetlenebb kilátása mellett az áttérés jutalmazása is hasonló irányba mozdítja
 a „haszongörbét”. B irányzat visszaszorulásának perspektívája ugyanakkor –

⁴² Noelle-Neumann „hallgatáspirál”-elmélete e mozzanat középpontba helyezésén
 alapul. Lásd Noelle-Neumann (1980).

ellentétes motívumok alapján – szűkíti a véleményváltozás nagy valószínűsé-
 gének sávját.⁴³

A fenti fejtegetésekben egy analitikus eljárásra törekedve különválasztottuk
 a kontextuális hatások különféle alapmechanizmusait. A valóságban e mozza-
 natok együtt jelentkeznek. Míg a fenti mechanizmusok: az eltérő individuális
 ellenállás, a kiscsoportok fokozott koherenciája, az eltérő csoportméret kontak-
 tushatása és a racionális választás elve mind a kontextuális hatások viszonyla-
 gossága, korlátozottsága irányába mutat, addig a „kultivációs elv” a kontextuális
 hatások teljeskörűségének irányába. A (természetes) szimbolikus környezet,
 illetve az általa prezentált arányok jelentőségét kiemelő kultivációs mozzanat
 befolyása ugyanis folytonosnak tekinthető abban az értelemben, hogy minél
 pregnánsabb, túlsúlyosabb valamely áramlatnak; csoportnak az össznépessé-
 gen belüli megjelenése – azaz minél hangsúlyosabban jut kifejezésre a szim-
 bolikus környezetben –, annál erőteljesebben sugallja az általa képviselt véle-
 mén, viselkedésforma jelentőségét, annál inkább válik ez utóbbi domináns
 kontextuális elemmé.⁴⁴

A gyakorlati élet legtöbb szituációjában a kultivációs tényező folyamatos
 hatása és a diszkontinuus kontextuális hatások együttesen, egymással összefo-
 nódva jelennek meg. Hogy e különböző típusú kontextuális mechanizmusok-
 nak milyen lesz a ténylegesen észlelhető eredője, az az alapul szolgáló folyama-
 tok természetétől, tartalmi adottságaitól, és ezekkel összefüggően a különféle
 kontextuális mechanizmusok viszonylagos jelentőségétől függ. Így például az
 információáramlási folyamatok egy része esetében (melyeket korábban S-típu-
 sú görbével jellemeztünk) a kultiváción alapuló folytonos kontextuális hatás
 lehet domináns. Az ellentétes érdekekhez fűződő döntési szituációkat, vagy

⁴³ A véleményváltozás nagy valószínűségű sávjának kibővülése egy olyan speciális
 esettel kapcsolatos, amely a várakozás és a valóra válás diszkrépanciáján alapul.
 Ilyen szituáció adódik például akkor, amikor a jutalom reményében egyszerre túl
 sokan állnak át a másik táborba, és ezt csak utólag realizálják.

⁴⁴ A kontextuális hatás által kiváltott asszimiláció alapmechanizmusai között a kul-
 tivációs elv mellett másik tényezőként az interakción alapuló közeledés elvét is
 számításba vehetjük. A homogenizációnak ezt a mozzanatát hangsúlyozza példá-
 ul Lazarsfeld véleményváltozási elmélete (így a People's Choice), vagy Rogers és
 Kincaid a kommunikációs konvergencia modelljét leírva (lásd Rogers–Kincaid,
 1981). E konvergenciaelv alapján véve a kultivációs elvvel hasonló jellegű befo-
 lyást gyakorol, azonban esetében a kisebbség is aktívabb hatást fejt ki: nem pusztán
 alkalmazkodik a többségi állásponthoz, hanem súlyához mérten maga is hozzájárul
 a „tranzakciós végtermékhez”.

a társadalmi tagoltság számottevő befolyását involváló folyamatok esetében (melyeket J-típusú görbéhez kapcsolunk) viszont a korlátozott kontextuális hatások túlsúlya érvényesülhet. Egészében véve feltételezzük, hogy a népesség számára releváns témák, döntési szituációk esetében az utóbbi fajtájú korlátozott kontextuális hatás a tipikus.

A fenti következtetések elvont megfontolásokon alapulnak, és természetesen empirikus vizsgálatokkal tisztázandó, hogy a valóságos folyamatok mennyire igazolják e megállapítások logikáját. Egyfajta igazolásnak tekinthetnénk, ha nagyszámú, többszintű elemzésen alapuló vizsgálat másodelemzése azt az eredményt hozná, hogy a csoporthatások szignifikánsan nagyobb arányban (illetve erőteljesebb formában) fordulnának elő a feltevéseink által kitüntetett közbülső sávban (a változások nagy valószínűségi sávjában)⁴⁵. Elképzelhető ugyanakkor, hogy azokban a kutatásokban, amelyek eredményei – az előzetes feltevések ellenére – nem vagy csak nagyon csekély kontextuális hatást mutatnak, éppen arról volt szó, hogy a csoportjellemzők kívül estek a nagy valószínűségi hatás feltételezett közbülső sávján. Lehetséges az is, hogy az e sávon belül eső adatokra korlátozva, a negatív általános eredmények esetében is kimutatható lenne bizonyos csoporthatás. Amennyiben e feltevések helyesek, a többszintű elemzésre irányuló analitikus mintán alapuló felvételek megtervezése során ajánlatosnak tűnik ezen megfontolások figyelembe vétele.

⁴⁵ Hasonló eshetőséget Boyd és Iversen alapkönyve is számításba vesz, amikor a nemlineáris kontextuális modellekről szólva felveti a visszafelé hajló kontextuális görbe előfordulási esélyét, s melynek vizsgálatára a fázisokra bontott elemzést (illetve polinomiális egyenletek alkalmazását) javasolja (lásd Boyd - Iversen: idézett mű. 95-97.o.)

IRODALOMJEGYZÉK

- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (1987): Kulturális-kommunikációs rétegződés. *Szociológia*.
- Barton, Alan W. (1981): Review of Boyd-Iversen. *Contemporary Sociology*.
- Blalock, Hubert M. (1984): Contextual-effects models. *Annual Review of Sociology*.
- Blau, Peter M. (1960): Structural effects. *American Sociological Review*.
- Blau, Peter M. (1981): Diverse Views of Social Structure. In: Blau, Peter – Merton, Robert (szerk.): *Continuities in Structural Inquiry*. SAGE Publications.
- Blau, Peter M. – Schwartz, Joseph E. (1984): *Crosscutting Social Circles*. New York.
- Boudon, Raymond (1979): *La logique du social*. Hachette.
- Boyd, Lawrence H. – Iversen, Gudmund R. (1979): *Contextual Analysis: Concepts and Statistical Techniques*. Belmont, California.
- Davis, James A. – Spaeth, Joe L. – Huson, Carolyn (1961): A technique for analyzing the effects of group composition. *American Sociological Review*.
- Durkheim, Émile (1967): *Az öngyilkosság*. Szociológiai tanulmány. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Erbring, Lutz – Young, Alice A. (1980): Individuals and Social Structure: contextual effects as endogenous feedback. In: Borgatta, Edgar F. – Jackson, David J. (szerk.): *Aggregate data: analysis and interpretation*. Beverly Hills, London.
- Esser, Hartmut (1982): Sozialträumliche Bedingungen der sprachlichen Assimilation von Arbeitsmigranten. *Zeitschrift für Soziologie*. F. Enke Verlag Stuttgart.
- Firebaugh, Glenn (1980): Assessing group effects: A comparison of two methods. In: Borgatta, Edgar F. – Jackson, David J. (szerk.): *Aggregate Data*. SAGE Publications.
- Fischer, Claude S. – McCallister, Lynne (1978): A Procedure for Surveying Personal Networks. *Sociological Methods and Research*.
- Knoke, David – Kuklinski, James H. (1982): *Network Analysis*. SAGE Publications.
- Laumann, Edward O. (1973): *Bonds of Pluralism: The form and substance of urban social networks*. New York: Wiley-Interscience.

- Laumann, Edward O. – Pappi, Franz U. (1976): *Networks of collective action: A perspective on community influence systems*. New York: Academic Press.
- Lazarsfeld, Paul – Berelson, Bernard – Gaudet, Hazel (1948): *The People's Choice*. New York: Columbia University Press.
- Lazarsfeld, Paul – Thielens, Wagner (1957): *The Academic Mind*. Glencoe: Free press.
- Lazarsfeld, Paul – Menzel, Herbert (1970): On the relation between individual and collective properties. In: Etzioni, Amiati (szerk.): *A sociological reader on complex organizations*. London-Sidney-New York.
- Merton, Robert (1980): *Társadalom-elmélet és társadalmi struktúra*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Moksony Ferenc (1985): *A kontextuális elemzés*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- Lin, Nan (1987): Social Resources and Social Mobility. In: Breiger, Ronald (szerk.): *Social Mobility and Social Structure*. Cambridge University Press.
- Noelle-Neumann, Elisabeth (1980): *Die Schweigespirale*. München.
- Olson, Mancur (1982): *A kollektív cselekvés logikája*. Szociológiai Füzetek.
- Renckstorf, Karsten (1970): *A tömegkommunikáció „kétlépcsős fogalma”-nak hipotézise*. TK Módszertan.
- Robinson, William S. (1950): Ecological Correlations and Behavior of Individuals. *American Sociological Review*.
- Rogers, Everett M. – Kincaid, D. Lawrence (1981): *Communication Networks*. New York: Free Press.
- Scheuch, Erwin K. (1973): Mehrebenen – analyse. In: König, René (szerk.): *Handbuch der empirischen Sozialforschung*. Stuttgart.
- Stouffer, Samuel (1949): *The American Soldier*. Princeton: Princeton University Press.
- Von den Eeden, Pieter – Hüttner, Harry J. (1982): Multi-level research. Trend Report. *Current Sociology*.

III. A MAGYARORSZÁGI KAPCSOLATHÁLÓZATOK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA¹

A kapcsolathálózati elemzéssel mindenekelőtt azokhoz a látens makrocsoportokhoz („makronetworkökhöz”) kívánunk eljutni, amelyeknek tagjai – ha egymással nem is állnak közvetlen kontaktusban – egyazon interakciós körök (szubkulturális környezetek) részesei. E makrocsoportok körvonalait közvetett módon, az egyéni kapcsolathálózatokon (az „egocentrikus” mikronetworkökön) keresztül kíséreljük meg felvázolni. Az egocentrikus networkök megközelítésére a szakirodalomban különböző módszereket dolgoztak ki. Eredeti elképzeléseinkben a leggyakrabban használt „három barát” eljárás alkalmazására gondoltunk, később azonban a technikailag nehezebben

¹ A kulturális-interakciós rétegződésvizsgálatra a Tömegkommunikációs Kutatóközpont (illetve utódja, az MKI) és az ELTE Szociológiai Intézet együttműködésében került sor. Az adatfelvétel – a TÁRKI apparátusának közreműködésével – két lépésben, 1987 tavaszán és 1988 tavaszán folyt le, közel 3000 fős országos reprezentatív mintán. A személyes kapcsolathálózatra vonatkozó adatokat az első, a véleményekre, attitűdökre vonatkozókat a második alkalommal vettük fel. A személyes háttérváltozók többsége a TÁRKI-panel 1986-os felvételéből való.

kivitelezhető, de sokrétűbb, és különösen a hazai viszonyok között realizisztikusabb képet adó² Fischer-módszer³ mellett döntöttünk.

Az utóbbi eljárás a személyes kapcsolatok funkcionális szempontból igen különböző típusait gyűjti egybe. Technikailag azon alapul, hogy nagyszámú (az általunk alkalmazott változatban nyolc) mindennapi élethelyzet felől közelíti meg az adott helyzetekben releváns konkrét kapcsolatokat. Így az intimkörében szerepet játszó barátok, családtagok mellett a szakmai-munkahelyi, a szomszédsági, illetve az azonos érdeklődésen alapuló kapcsolatokat is feltérképezi. A módszerhez hozzátartozik az így vázolt mikrokörnyezet szociális-demográfiai paramétereinek viszonylag részletes körüljárása. Ezen belül is részletesebben vizsgálja a megkérdezettek által legjelentősebbnek tekintett kapcsolatokat (maximum öt személy), akik esetében az általános felvett alapadatok (nem, életkor, iskolai végzettség, a kapcsolat jellege) mellett pontos foglalkozásukról, lakóhelyük közelségéről-távolságáról, a megkérdezettekkel való kontaktusuk intenzitásáról és tudásstílusuknak (a megkérdezett általi) jellemzéséről is képet kapunk. Végül a Fischer-módszer (hasonlóan a „három barát” kérdésekhez) a fontosnak tartott személyek egymás közti viszonyait is megpróbálja – legalább érintőlegesen: mennyire ismerik egymást – feltárni, s ezáltal a mikronetworkök belső társas „morfológiáját” is megragadni.

Ily módon a személyes kapcsolathálózatok számos jellegzetességét írhatjuk le. Először a nemzetközi szakirodalomban szokásosan alkalmazott ismérvek szerint mutatjuk be az alaperedményeket.⁴ A kapcsolatok *kiterjedtségét*, gazdagságát legegyszerűbben az jellemzi, hogy a megkérdezettek összesen hány személyről számoltak be a különböző helyzetek kapcsán. A módszer alapján két különböző kiterjedtségű hálózati körhöz, kétfajta „mérethez” jutunk: 1. az összes említett kapcsolatok száma; 2. ezen belül a *fontosként* említett kapcsolatok száma (megjegyezzük, ez utóbbi körben a legközelebbi családtagokat – szülők, házastárs, gyerek – nem vettük figyelembe, mivel a családi környezetről a

vizsgálat egyéb adatai is részletes tájékoztatást nyújtanak.⁵ A szűkebb network méretét a módszer eleve behatárolja, ezért a tágabb kör kiterjedtségével foglalkozunk részletesebben.

Adataink alapján a személyes kapcsolathálózatok kiterjedtsége rendkívül nagy szóródást mutat. A megemlített személyek száma 0 és 23 között váltakozik. A megkérdezettek 1,6 százaléka egyetlen kapcsolatról sem tudott a felőlelt helyzetekben számot adni. Kapcsolatban szegény az a további 36 százaléka is, akiknek a kontaktusai 1 és 4 között mozognak. A megkérdezettek 48 százaléka közepes létszámú (5–9 személy) mikronetworköt mondhat magáénak. Kiterjedt, 10 főt elérő vagy meghaladó kapcsolathálózattal pedig egy 15 százaléknyi csoport rendelkezik. Az átlagos mikronetwork-nagyság 6,1.

Első elemzéseink során néhány általánosan használt társadalmi-demográfiai mutató szerepét vizsgáljuk a kapcsolathálózatok kiterjedtségét tekintve. Ezek közül az iskolai végzettség és az életkor szerepe tűnik a legjelentősebbnek. Az iskolai végzettséggel fokozatosan emelkedik a kontaktusok gazdagsága; az életkor emelkedésénél ezzel ellentétes a tendencia, s különösen 70 év után szűkülnek minimálisra a személyes kapcsolatok. A szélső értékeket nézve, a networkméret a 20 évesnél fiatalabbak közti 7,4-ről (fokozatosan csökkenve) a 70 éven felüliek közt 3,8-ra apad; a 8 általános iskolai végzettség alatt 4,3, a diplomások körében 7,6 a szóban forgó érték.⁶

A mikrohálózatok egyik minőségi alapjellemzője a kapcsolati jelleg szerinti *összetétel*. A „tradicionális-modernség” dimenzió egyik egyszerű mutatójaként gyakran használják a „rokonsági hányadost” a személyes network jellemzésére. A népesség egészét tekintve csaknem minden második kapcsolat (átlagosan 47 százalék) valamelyik családtag vagy rokon. A „rokonsági hányados” összefüggései minden szempontból az irodalomból ismert, általánosan érvényesülő tendenciákat követik. A lakóhely, az iskolázottság és a nem szerepe mutatkozik a legjelentősebbnek. A kisközségektől a főváros felé haladva, az urbanizációs fok emelkedésével csökken a tradicionális rokonsági kapcsolatok hálózati részaránya (53 százalékról 14 százalékra). Hasonló jellegű az iskolai végzettséggel való összefüggés, ahol az elvégzett osztályok számának emelkedését a „rokonsági hányados” 43 százalékról 38 százalékra való csökkenése kíséri.

² A nemzetközi szakirodalomban is felvetődik a „barát”-fogalom eltérő konnotációja a különböző társadalmi rétegekben, továbbá az a tény, hogy számos, a társadalmi hálózatok szempontjából fontos kapcsolat marad rejtve a „három barát”-módszer alapján. Magyarországon különösen erősek e tekintetben a szubkulturális, illetve területi, településtípusokkal kapcsolatos eltérések. Eddigi adataink azt is igazolják, hogy a „baráti” kapcsolatok hálózati jelentősége relatíve kisebb, mint az ilyen vizsgálatok által megközelített más országokban.

³ A Fischer-módszernek egy, a mannheimi ZUMA által adaptált változatát vettük át.

⁴ Elsősorban Laumann, Pappi, Burt és Marsden munkáira támaszkodunk itt.

⁵ Ebben a tekintetben eltérünk az eredeti ZUMA-felvételtől.

⁶ Utasi Ágnes 1986-os felvétele a társas kapcsolatokról, segítségforrásokról a barátok számára vonatkozóan az iskolázottság hasonló szerepét jelezte (lásd Utasi, 1990).

A nemek közötti hagyományos szerepmegosztás tükröződik abban, hogy a férfiak közti 43 százalékos átlaggal szemben a nőknél 50 százalékat ér el a családi jellegű kapcsolatok hányada. (A nemek közti eltérés minden iskolázottsági- és településszinten fennáll, de legerőteljesebben a községekben érvényesül. Nem mondható ugyanakkor, hogy az életkor szerinti tendenciák e szerepmegosztás halványulására utalnának, mivel a fiatalabb korcsoportokban hasonlóak a nemek közti különbségek, mint az idősebbekben belül.)

A nem rokoni kapcsolatoknál három alaptípust különböztetünk meg: a barát-ismerős, a munkatárs és a szomszéd kategóriáit. (A nemzetközi gyakorlattól eltérően a barátot és az ismerőst nem választottuk külön, mivel a tapasztalatok szerint e megkülönböztetés nem követné a kapcsolatok számbavételének falun szokásos osztályozását. A kapcsolatok szorosságát ezért – a „fontosabb” személyek körén belül – közvetett úton, további kérdésekkel közelítettük meg.) A barátok-ismerősökhányada – ismét a tradicionalizmus-modernség tengelynek megfelelően – a magasabb iskolázottsági, illetve urbanizáltsági szint felé haladva emelkedik. Családi életciklus- (és talán valamely kohorsz-) hatás jelenik meg ezeknek a nem rokoni intímabb kapcsolatoknak az életkorral való jelentős összefüggésében. A legfiatalabb korcsoportban, a 20 éven aluliaknál 42 százalékat, a 21 és 30 év közötti korcsoportban 31 százalékat ér el a barátok-ismerősök részaránya, míg az idősebb korcsoportokban 20 százalékos körüli állandósul. Ezeknek a kapcsolatoknak a szerepét az aktív korosztály 30 évnél idősebb csoportjaiban a kollégák, munkahelyi ismerősök veszik át. E kapcsolatforrás a nyugdíjkor elérése nagymértékben szűkül, s 70 éven túl gyakorlatilag megszűnik. A munkahelyi kapcsolatok a férfiaknál is hangsúlyosabban vannak jelen, mint a nőknél. S végül ugyancsak a „közhelyszerű” ismereteket erősíti meg – s talán az adatok érvényességét is –, hogy a szomszédsági kapcsolatok súlyában is a várható tendenciák érhetők tetten: a „kéznél lévő” segítségforrás jelentősége az idősebbek, az alacsony iskolai végzettségűek, illetve a falusiak közt nagyobb.

A mikronetworkök egyik legáltalánosabban alkalmazott morfológiai mutatója a „sűrűség”. Minél több kapcsolat áll fenn egy mikrohálózat elvileg lehetséges kapcsolatai közül, annál „sűrűbbnek” mondható egy network. Szélső eseteket említve példaként: egy öt személyből álló személyes network esetében maximális a sűrűség, ha mind a tíz lehetséges pár közt fennáll valamilyen interakció, és minimális, ha egyiknél sem. Az előbbi esetben átfedik egymást az egyén összes kapcsolatai, a kapcsolathálózat körkörös, egy bizonyos értelemben kohezív csoportalakzat jegyeit körvonalazva. Az utóbbi esetben szétágazóak

a kontaktusok, jelezve, hogy az egyén viszonyai különböző körökből valók, s a simmeli értelemben „átmetszik” egymást. Kontextuális elemzések nemegyszer erős korrelációt mutattak ki e morfológiai jellemzők és az egyéni viselkedésmódok, gondolkodásmódok között.

A megközelítések ugyanakkor távolról sem egységesek a jellemzők operacionalizálását tekintve. Eltérnek a vizsgálatok abban a tekintetben, hogy a kontaktusokat milyen minőségük szerint kategorizálják. Egy részük egyszerűen az ismeretség meglétét veszi alapul, mások a kapcsolatok érzelmi jellegére teszik a hangsúlyt. Saját felvételünkben – nem utolsósorban interjúszituációs megfontolások miatt – az előbbi megoldás mellett döntöttünk (az egyes párok jellemzésére használt három kategóriánk: „nem ismerik egymást”, „futólag ismerik egymást”, „jól ismerik egymást”).

A szűkebb network kapcsolataira vonatkozó válaszokból számolt indexünk 0 és 1 között mozoghat.⁷ A rendelkezésre álló néhány összefüggésből is kirajzolódnak a „kollektivistikusabb” és „individualisztikusabb” kapcsolatszerveződések társadalmi körvonalai. A kapcsolatsűrűség számottevő csökkenését figyelhetjük meg a kisközségektől a nagyváros felé (0,82-ről 0,57-re),⁸ az alacsonyabb iskolázottságúaktól a diplomások felé haladva.

Tartalmilag elég szorosan összefügg az előző jellemzővel a heterogenitás mutatója. Az átfedést mutató hálózatokban nagy a valószínűsége, hogy a kapcsolatok szociálisan egyműiek, az egymást átmetsző kapcsolatok pedig valószínűleg összefüggnek a nagyobb szociális heterogenitással. A heterogenitás-mutatók különböző változóknak a networkon belüli szóródásait jelzik. Ezeket is a szokásos ismérvekre, az iskolázottságra, életkorra, nemre vonatkozóan számoltuk ki. Bár a sűrűség és a heterogenitás közötti egyéni szintű összefüggéseket nem elemeztük, az aggregált adatok tendenciái is a két mutatófajta „rokonosságát” valószínűsítik. Ahogy a fenti esetben, itt is az alacsony iskolázottságú, községi lakosok képezik a szociálisan zártabb, homogénebb hálózatokat.

Szociológiai szempontból az egyik legértékesebb kapcsolathálózati ismérv a „szelektivitás”. Ennek mutatói azt fejezik ki, hogy milyen társadalmi-demográfiai „szűrők” milyen mértékben érvényesülnek a releváns kapcsolatok létrejöttében. Külön-külön vizsgálható az iskolázottság, életkor, nem, vagy

⁷ Jelenlegi adataink – technikai okok miatt – az ötkapcsolatos networkökre korlátozódnak.

⁸ Megjegyezzük, az ismertségen alapuló sűrűségmutató feltehetően valamelyest növeli a lakóhely szerepét a szimpátián alapuló megközelítésekhez képest.

a településtípus szerinti szelektivitás, a kérdezett és kapcsolatainak (átlagos) iskolázottsága, illetve életkora közötti összefüggés szorosságát egyszerű korrelációs értékekkel határozva meg. A korrelációs értékek nagysága a különböző szelekciós tényezők erejét és rangsorát is kifejezi.

A vizsgált tényezők közül a lakóhely látszik leginkább behatárolni a kapcsolatok létrejöttét: a „választások” csaknem 90 százaléka ugyanarról a településről való.⁹ Ehhez mérten lényegesen mérsékeltebb, de még mindig számottevő szelekcióra utalnak a további korrelációs együtthatók. A nemek szerinti 0,60-as, az életkor szerinti 0,47-es, az iskolázottság szerinti 0,53-as érték azt jelzi, hogy az emberek jelentős részben saját magukhoz közelálló, illetve azonos csoportok tagjaival vannak kontaktusban. E határozott tendencia érvényesülése mellett azonban az együttjárások nem olyan mértékűek (a szóródásból a magyarázatok 28 és 36 százalék között mozognak), hogy ez ne engedhetne teret másfajta, különösen előfordulásának is.

A fenti korrelációk viszonylag magas értéke annak a hatásnak az érvényesülését mutatja, amelyet Laumann „like me” kifejezése¹⁰ nyomán „hasonlósági” elvnek nevezünk. Kutatási koncepciónk azonban egy másik, ezzel részben ellentétes elv érvényesülését is feltételezte. A makronetwork-csoportok formálódásában egy olyan networkpresztízs-hierarchia létezését feltételeztük, amely a kapcsolatok kialakításában érvényesülő feltörekvés, „felfelé választás” tényéből adódik. E hierarchiában azok a csoportok kerülnek a csúcsra – jelezve magas „networkpresztízs ársíkjukat” –, amelyek nemcsak saját csoportjuktól, hanem más csoportoktól is jelentős arányú választásban részesülnek. Ha e felfelé irányuló tendencia fennáll, a „hasonlósági elv” mellett egy „presztízs elv” is érvényesül.

Ez a feltevés is viszonylag egyszerűen ellenőrizhető. Hogy egy igen egyszerű mutatót válasszunk, a kérdezettek iskolai végzettségének a megoszlását (ami gyakorlatilag a felnőtt népesség iskolázottsági arányait tükrözi) összevethetjük a networkkapcsolatok közt megnevezettek hasonló megoszlásával. Míg az előb-

⁹ A lakóhely esetében a kapcsolatok szelektivitását csak globálisan tudjuk elemezni, mivel a szóban forgó adatok egyedül a „fontos” személyek szűkebb körére vonatkozóan, s azokra is csak durvább településtípológia szerint állnak rendelkezésre, a „hasonnemű” választás azonban e tekintetben annyi gyakoribb, mint a többi tényező esetében, hogy szinte egyértelmű a lakóhely szelekciós szerepének dominanciája.

¹⁰ Lásd Laumann (1973).

bi összetételt tekintve a 8 általános alatti végzettségűek aránya 22, a 8 általánost végzettké 45, a középiskolát végzettké 23, a diplomásoké 10 százalék, a megjelölt összes kapcsolaton belül ezek az arányok rendre: 13 – 42 – 29 – 16 százalék. A két felső végzettségi szintet tekintve tehát a kapcsolatokon belül (33-ról 45 százalékra) 12 százalékpontos az emelkedés a népességbeli megoszláshoz képest; ez már önmagában is jelzi, hogy igen sokan voltak, akik saját csoportjuknál magasabb iskolai végzettségű személyt neveztek meg releváns kapcsolataik közt.¹¹ Ez pedig egyértelműen a „presztízs elv” érvényesülésére utal.

A „presztízs elv” viszonylagos szerepét – még mindig az iskolázottsági példánál maradva – az előbbinél pontosabban is mérhetjük, ha a megkérdezettek és a kapcsolataik iskolai végzettsége közti bontásból, egy egyszerű keresztábrából indulunk ki.¹² Az 1. a) táblázat a kapcsolatok tényleges előfordulási számát; az 1. b) pedig az ennek alapján számolt asszociációs indexet: a várható gyakorisághoz képest relatív előfordulást tartalmazza.

Az asszociációs indexeket tartalmazó táblázatot szemügyre véve első ránézésre a „hasonlósági elv” érvényesülése szembetűnő: a bal felső sarokból a jobb alsó sarok irányába haladó főátló, amely a saját csoport relatív választásait tartalmazza, rendre számottevően meghaladja az 1 értéket, míg a főátlón kívül lévő cellákban ezek az értékek lényegesen alacsonyabbak. Az is megfigyelhető, hogy a főátlótól távolodva jelentősen csökkennek a szóban forgó együtthatók.

Ha jobban megnézzük az asszociációs indexek elrendeződését, az is szembeötlő, hogy balról jobbra, az alacsony iskolázottság felől a magas iskolázottság választása felé haladva, az értékek – a lépések többségében – emelkedő tendenciát mutatnak. Különösen figyelmet érdemel, hogy a középiskolai végzettségű megkérdezettek kontaktusai közt a diplomásokkal való networkkapcsolat relatív gyakorisága a saját csoportjukhoz való kapcsolódásnál is magasabb értéket ér el. Az egyetemi végzettségűek magas relatív választása a 8 általános alatti végzettségű megkérdezettekénél is megmutatkozik, akiknek a mikronetworkjében nagyobb a diplomások, mint a középiskolát végzettek relatív előfordulása.

¹¹ Ez az aránykülönbség csak kis részben adódik abból, hogy a magas iskolázottságúak – mint már írtunk róla – átlagosan több személyt említenek és ezzel (a „hasonlósági elven” keresztül) némileg maguk is megemelték a kapcsolatokon belüli részarányukat.

¹² E számításokat mind a tág, mind a szűkebb mikronetworkre vonatkozóan elvégeztük.

A fenti, a „hasonlóság elvet” keresztező tendenciák a „presztízs elv” érvényesülésére utalnak.

1. táblázat: A kérdezettek és kapcsolataik iskolai végzettségének alakulása

a) Tényleges előfordulás

		A választott személyek iskolai végzettsége				Összesen
		8 általános alatt	8 általános	Középiskola	Egyetem	
A kérdezettek iskolai végzettsége	8 általános alatt	584	668	212	115	1579
	8 általános	523	2638	1049	321	4531
	Középiskola	108	724	1245	531	2608
	Egyetem	36	149	314	607	1106
Összesen		1251	4179	2820	1574	9824

b) Asszociációs indexek*

		A választott személyek iskolai végzettsége				A kérdezettek megoszlása
		8 általános alatt	8 általános	Középiskola	Egyetem	
A kérdezettek iskolai végzettsége	8 általános alatt	1,67	0,95	0,60	0,74	22,2%
	8 általános	0,56	1,40	1,06	0,77	44,6%
	Középiskola	0,19	0,62	2,05	2,08	23,3%
	Egyetem	0,15	0,30	1,22	5,60	9,8%
A választottak megoszlása		12,6%	42,1%	29,4%	15,9%	100%

* Az asszociációs indexeket úgy számítottuk, hogy az egyes cellákra megállapítottuk a „várható értékeket”, és ezekkel osztottuk a tényleges cellagyakoriságot. Például a bal felső sarokban lévő 1,67 értékhez a következőképpen jutottunk: ha a 8 általános alattiak választása véletlenszerű lenne (azaz szelekciós hatás nem érvényesülne), 1579 összes kapcsolatuk 22,2 százaléka, 350 fő lenne ugyanilyen végzettségű. Valójában azonban 584 fő, az a várható érték 1,67-szorosa. Hasonló asszociációs indexet használ Laumann–Pappi (1976).

A táblázatból az is látható, hogy ha nem is nagy gyakorisággal, de előfordulnak az alacsonyabb iskolázottság felé irányuló választások is. Elméletileg valóban felvetődhet, hogy a fenti két érv mellett létezik a választásoknak egy lefelé irányuló, paternalisztikus jellegű tendenciája is. Kérdés, ha a fenti két hatást „kiszűrnénk”, nem lenne-e kimutatható egy ilyen „patrónus elv” érvényesülése is?

E három hatás relatív szerepének (durva) megragadására egy egyszerű, az aggregált adatokra épülő megoldást választottunk. Az asszociációs értékek és az egyes celláknak a három elvet kifejező „helyi értékei” között korrelációs számítást, illetve – az elemzésbe valamennyi elvi változót egyszerre bevonva – regresszióanalízist végeztünk. Hogy az eljárást világosabbá tegyük, az 1. ábrán bemutatjuk a három elv esetében a cellákhoz rendelt „helyi értékeket”.

A „hasonlósági elv” esetében tehát a cellákhoz a főátló közelségének-távol-ságának alapján rendeltünk – a távolodás mértékében csökkenő – értékeket. A „presztízs elv” esetében a választottak iskolai végzettségének növekedésével emelkednek a cellák „helyi értékei”. A „patrónus elv” alapján pedig a főátlótól lefelé elhelyezkedő, tehát a „lefelé választást” jelző cellák kaptak magas, a főátlók közepes, a főátlótól felfelé elhelyezkedő cellák alacsony „helyi értéket”. A regresszióelemzés így arra adott választ, hogy a fenti három elvet képviselő cellaértékek (mint független változók) milyen mértékben magyarázzák az egyes cellákon belüli asszociációs együtthatókat mint függő változót.

Az elemzés eredményei megerősítették, hogy a legerősebb hatást a „hasonlósági elv” fejt ki (a béta együttható értéke itt 0,62), de szignifikánsnak bizonyult (és az előző hatáshoz képest sem jelentéktelen) a „presztízs elv” érvényesülése is. Az utóbbi esetben a béta együttható értéke 0,46. A „patrónus elv” befolyása sem bizonyult szignifikánsnak. (Bár lehetséges, hogy részletesebb elemzések bizonyos alcsoportokban egy ilyen hatást is kimutatnának.)¹³

¹³ A fenti elemzést a tágabb mikronetworkokra vonatkozóan is elvégeztük. Az eredmények hasonlóak, de itt lényegesen nagyobb a „hasonlósági elv” és a „presztízs elv” hatása közti különbség (béta együtthatók: 0,71, illetve 0,29). Mivel a továbbiakban a networkpresztízs-hierarchiára vonatkozó mutatókat a szűkebb network adataiból számítjuk, az erre vonatkozó eredmények a lényegesebbek.

1. ábra: A hasonlósági elv, a presztízs elv és a patrónus elv helyi értékei a megkérdezettek és a választottak iskolai végzettsége szerint

a) „Hasonlósági elv”

		A választottak iskolázottsága			
		8 általános alatt	8 általános	Középiskola	Egyetem
Megkérdezettek iskolai végzettsége	8 általános alatt	4	3	2	1
	8 általános	3	4	3	2
	Középiskola	2	3	4	3
	Egyetem	1	2	3	4

b) „Presztízs elv”

		A választottak iskolázottsága			
		8 általános alatt	8 általános	Középiskola	Egyetem
Megkérdezettek iskolai végzettsége	8 általános alatt	1	2	3	4
	8 általános	1	2	3	4
	Középiskola	1	2	3	4
	Egyetem	1	2	3	4

c) „Patrónus elv”

		A választottak iskolázottsága			
		8 általános alatt	8 általános	Középiskola	Egyetem
Megkérdezettek iskolai végzettsége	8 általános alatt	2	1	1	1
	8 általános	3	2	1	1
	Középiskola	3	3	2	1
	Egyetem	3	3	3	2

A „presztízs elv” érvényesülését igazoló eredmények alapot adtak arra, hogy kidolgozzuk a kapcsolatoknak egy networkpresztízs-hierarchián belüli „értékére” vonatkozó mutatókat. E mutató megkonstruálásakor a kiinduló részmutatókat valamennyi olyan változóból leképeztük, amelyek a szűkebb network tagjairól való adatok alapján rendelkezésre álltak. Mind a kapcsolatok iskolázottsága, foglalkozása, mind életkoruk, nemük, lakóhelyük alapján megvizsgáltuk, hogy különböző csoportokat milyen arányban választanak az összes „fontos” kapcsolat közé.¹⁴

A mutatók kidolgozását ismét az iskolázottság példáján mutatjuk be. Első lépésben a választott személyek különböző iskolázottsági csoportjairól egy „mennyiségi presztízsindexet” alakítottunk ki. Ez a választottság relatív mértékét jelzi. Például a diplomásokat véve, előzőleg már láthattuk, hogy részarányuk 15,9 százalék a kapcsolatok közt, míg a megkérdezettek közt csak 9,8 százalék. Ezek hányadosa: 1,62 fejezi ki a diplomások „mennyiségi presztízs” értékét. A legalacsonyabb szinten, a 8 általánost nem végzeteknél ez az érték már 1 alatt van: csak 0,568.

Mivel a mutatók kidolgozásakor az is számításba veendő, hogy a választások milyen presztízsű csoportoktól származnak,¹⁵ e célból egy további részmutatót, a „minőségi presztízsindexet” is kialakítottunk. Ekkor a kapcsolatok egyes szempontjainak asszociációs indexeiből és – már az előző számítások alapján – az őket választó csoportok „mennyiségi presztízs” értékeiből indulunk ki. Azok a csoportok jutnak magas „minőségi presztízs” értékhez, akiket nagy „mennyiségi presztízs” értékekkel rendelkező csoportok választanak viszonylag gyakran.¹⁶

Míg az előző mutató azt fejezi ki, hogy egy adott csoport felé milyen „súlyú” választások irányulnak, egy csoport networkpresztízs-pozíciója szempontjából az sem mellékes, hogy saját választásai milyen ázsíójú csoportokból kerülnek ki. Erre egy harmadik részindexet dolgoztunk ki, a „kapcsolat-presztízs” indexét. Itt is – mint az előbbi esetben – az asszociációs indexekből és a „mennyiségi presztízsindexekből” indultunk ki, de a súlyozást most a másik irányban

¹⁴ Emlékeztetünk rá, hogy az alkalmazott eljárás alapján ebbe a szűkebb networkbe a közeli családtagok (szülők, házastárs, gyerekek) nem tartoznak bele.

¹⁵ Ezekről a megfontolásokról részletesebben lásd az I. tanulmányt.

¹⁶ E számítások módja (képletszerűen) a Függelékben található. Megjegyezzük, hogy igen hasonló súlyozási eljárást alkalmazott egy választottsági presztízs-rangsor ki-számításakor Pappi és Mehlbeck (1984).

végeztük el. Annál nagyobb értékhez jut e mutató alapján egy csoport, minél magasabb „mennyiségű presztízsű” csoportokat minél nagyobb relatív gyakorisággal választott.

Különböző próbálkozások után úgy döntöttünk, hogy a globális networkpresztízs-indexek kialakításakor mindhárom fenti részmutatót figyelembe vesszük. Az egyes (akár iskolázottsági) csoportok összesített networkpresztízs-értékét a „mennyiségi”, a „minőségi” és a „kapcsolat” presztízsértékek mértani átlagaként határoztuk meg.

Hasonló módon számítottuk ki az egyes foglalkozási, lakóhelyi, életkori és nemi csoportokra is a networkpresztízs-értéket. E számítások részletes eredményeit a Függelékben közöljük, néhány érdekesebb megállapítás azonban itt is említést érdemel. Mint már az előzőekből is világos, az iskolázottság szerint az (összesített) networkpresztízs-értékek folyamatosan emelkednek: a 8 általános alattiak közti 0,746-ról a diplomások 1,508-ára. Az életkor mentén a tendenciát egy fordított U-görbe jellemzi. A 20 éven aluliak 1 alatti értéke felől emelkedve a görbe a 31–40 évesek közt éri el csúcspontját, majd lassan csökken 60 éves korig. E kortól erőteljesen, 70 éves kor után rohamosan esik a networkpresztízs (a legidősebbek közt mindössze 0,659-et ér el). A középkorosztály magasabb értéke bizonyos mértékben e csoportok magasabb általános státuszát tükrözi, de azt a tényt is, hogy e korosztály – a generációk közti centrális pozíciójánál fogva – mind a fiatalabbakkal, mind az idősebbekkel viszonylag intenzív kontaktust tart fenn. A networkpresztízst tekintve periférikus korcsoportok közül a legfiatalabbak, a 20 éven aluliak kapcsolataik erőteljes „belterjességével” tűnnek ki (a saját csoport asszociációs index kiugróan magas: 8,17), egy viszonylag zárt ifjúsági szubkultúra létezését jelezve. A másik póluson, a legidősebbek esetében a szóban forgó együttható csak kevéssel magasabb, mint a többi korcsoportban, ami arra utal, hogy csoporton belüli kapcsolataik intenzitása sem igen kompenzálja általános elszigeteltségüket.

A településtípusok közti különbségek csekélyebbek – alapvetően abból következően, hogy a kapcsolatválasztások területileg zártak, nagyrészt a saját településre korlátozódnak, és így a felfelé választások aránya sem jelentős. Bizonyos eltérés csak a városok és a községek közt adódik (az előbbieket magasabb, az utóbbiak alacsonyabb értékével); a főváros és a vidéki városok értéke azonban

gyakorlatilag egybeesik.¹⁷ Említést érdemel, hogy a kapcsolatok belső zártsága különösen Budapest esetében magas (a saját csoport asszociációs indexe 3,45); a fővárosiak kapcsolatainak 92 százaléka adódik a budapestiekből.

A férfiak networkpresztízs-értéke némileg meghaladja a nőkéét. Belső választásaik aránya is valamivel magasabb.

A foglalkozási csoportokra vonatkozóan a kategorizálás lehetséges részletezésére törekedtünk, hogy még viszonylag homogén csoportokat képezzünk le. A FEOR-osztályozásból kiindulva 40 – húsz szellemi, húsz fizikai – foglalkozási csoportot különböztettünk meg. A kellő elemszám mellett fontos szempont, hogy a kapcsolatok foglalkozásának (mindennapi szóhasználatot követő) megnevezése és a megkérdezettek (több adatra épülő) pontosabb foglalkozási kategorizálása közti különbség ne torzítsa a mutatók értékét.¹⁸ A foglalkozási csoportok networkpresztízs-rangsora többé-kevésbé követi a szellemi-fizikai és ezen belül a képzettségnek megfelelő fokozatokat, azonban viszonylag számottevő a „rendhagyó” csoportok előfordulása. Így a szakipari munkások (épület-, villany-, szakipari szerelők) – megtörve az értelmiségi és vezető foglalkozások rangsorbeli dominanciáját – a „doktorok”, a mérnökök, a tanárok, a közhiatalnokok és az igazgatók után mindjárt a hatodik helyen állnak, megelőzve olyan csoportokat, mint a tudományos kutatók–egyetemi oktatók, valamint a „kommunikátorok” (újságírók, népművelők). A második gazdaságban ugyancsak jelentős szerepet játszó „szolgáltatók” (fodrászok, kozmetikusok stb.) közvetlenül a szakipari munkások után következnek, hasonlóan beékelődve az értelmiségi foglalkozások közé. Másfelől a kiszolgáló jellegű, „fehérgalléros” foglalkozások – mint a műszaki, illetve orvosi asszisztencia, irodai munkák – egész sor fizikai foglalkozás mögé szorultak.¹⁹

Ily módon öt változó mentén kaptunk külön-külön képet egyes csoportok networkpresztízs-pozíciójáról. Ezeket használtuk fel az egyének (az egyes megkérdezettek) globális networkpresztízs-pozíciójának kiszámításához, feltetelezve, hogy az adott érték a kapcsolatok különböző (iskolai, foglalkozási,

¹⁷ A községeken belül e tekintetben nem tudtuk megkülönböztetni a nagyközségeket és a kisközségeket, mivel a kapcsolatokról kapott adatok ezt a különbségtételt nem tartalmazták.

¹⁸ E megfontolások miatt bizonyos foglalkozási csoportok önálló szerepeltetéséről le kellett mondanunk. (Például a „sofőr” megnevezés nemcsak személygépkocsi-vezetőkre, hanem busz-, teherautósofőrökre is vonatkozhatott.)

¹⁹ A 40 foglalkozási csoport networkpresztízs-értékeit lásd a Függelékben.

életkori) networkpresztízs-pontszámainak valamiféle összegződéséből alakul ki. Első lépésként dimenzióként (például iskola) külön-külön kiszámítottuk a személyes hálózatok átlagos network-pontszámát. A következő kérdés ezek súlyozásának meghatározása. Több lehetséges megoldás közül az öt változó főkomponens-elemzésének első rotálatlan faktora nyújtja a legrealisztikusabb változatot. Ez – a kapcsolatok átlagos pontértékei alapján – a 2. táblázatban látható faktorsúlyokat eredményezi.

2. táblázat: A globális networkpresztízs-pozíció kiszámításához használt változók faktorsúlyai

	Faktorsúly
Iskolázottság	0,88
Foglalkozás	0,81
Lakóhely	0,55
Életkor	0,42
Nem	0,26

Az így létrejövő faktorszámok képezik a globális networkpresztízs mutatóit.²⁰

A témakörben végzett külföldi vizsgálatok adatai bizonyos nemzetközi összehasonlításokra is módot adnak. Elsősorban amerikai és NSZK-beli kutatási eredmények állnak rendelkezésre. Mint minden nem eleve komparatív jellegű vizsgálatnál, az összehasonlítás utólagossága, a minták eltérése, az alkalmazott módszerek helyenkénti eltérése itt is óvatosságra int. Nehézségeinket növeli, hogy az összehasonlításnál csak a hozzáférhető publikált anyagokra támaszkodhatunk, és ezekből nem egy – az összehasonlítás szempontjából alapvető – adat, összefüggés hiányzik. Ráadásul a szóba jövő vizsgálatok jó része – különösen a reprezentatív jellegűek – e kutatási módszerek új keletű térhódításaival

²⁰ Emellett elkészítettük az indexnek azt a változatát is, amely nem a sztenderd szórókonstrukción, hanem a fenti faktorsúlyokkal közvetlenül – egy az egyben – történő súlyozáson alapul. Úgy tűnik azonban, hogy ez a megoldás – az iskolázottság és a foglalkozás erős összefüggése miatt – e két tényezőt túlértékeli az indexben.

összefüggésben az utóbbi évekből származnak, így a belőlük készült publikációk is többnyire csak jelzéseket tartalmaznak a főbb eredményekről.

A nehézségek mellett léteznek ezek áthidalását segítő körülmények is. Így a mannheimi ZUMA által végzett módszertani kutatás több networkfelvételi módszert hasonlított össze – köztük az általunk is használt Fischer-féle eljárást. Ezek eredményeképpen képet kaphatunk az eltérő módszerekben rejlő különbségekről és azonosságokról.²¹ Mivel esetenként az eltérő módszerek nagyon hasonló eredményekre vezettek, ha fenntartásokkal is, mód nyílik a különböző eljárásokat alkalmazó vizsgálatok eredményeinek összehasonlítására is.

A személyes mikronetworkök méretére vonatkozóan kevés összehasonlítható adat áll rendelkezésre. A módszerek eltérései e tekintetben egyértelmű korlátokat jelentenek, így csak a Fischer-módszerrel végzett kutatások nyújtanak bizonyos összevetési lehetőséget. A mannheimi mintán végzett ZUMA-vizsgálat esetében a tágabb mikronetwork átlagos mérete 7,8 fő volt. Ez a magyar társas hálózatokhoz képest valamelyest kiterjedtebb kapcsolatrendszerre enged következtetni, hiszen nemcsak a 6,1-es országos átlagnál, hanem a – Mannheimhez hasonlítható – fővárosi 6,7-es és a vidéki városi 6,1-es értéknél is nagyobb. Egy Kaliforniában kis mintán végzett vizsgálat hasonló módszer alapján lényegesen magasabb (a mannheimihez képest is több mint kétszeres) értéket állapított meg.²² Kérdés, hogy e rendkívül kiterjedt networkméret az általános amerikai jellegzetességet tükrözi, vagy a kaliforniai speciális körülményeket. (Az utóbbi irányba mutat, hogy más módszerrel, reprezentatív mintából nyert amerikai adatok nem jeleztek jelentősen eltérő értékeket azoktól a networkméretektől, amelyet a mannheimi ZUMA-vizsgálatban ugyanazzal a módszerrel kaptak.)²³

A kapcsolathálózatok összetétele tekintetében jellegzetes különbségek mutatkoznak a nyugatnémet és a magyar adatok között. A legkiugróbb eltérés a barátok és ismerősök networkön belüli részarányával kapcsolatos. A mannheimi 45 százalékos hányadnál nálunk nemcsak az országos (25 százalék), hanem a fővárosi és vidéki városi érték is jelentősen alacsonyabb (32, illetve 25 százalék). Ezt leginkább a munkahelyi kapcsolatok ellensúlyozzák (15–16 százalék

²¹ E módszertani kutatás tervezetéről és első eredményéről lásd Hoffmeyer-Zlotnik (1987) beszámolóját, valamint Astrid és Uwe Pfenning (1987) cikkét.

²² Lásd erről Fischer-McAllister (1978).

²³ A Burt-módszerrel nyert amerikai adatokról lásd Marsden (1987). A hasonló módszerrel kapott ZUMA-adatokról lásd Pfenning-Pfenning (1987).

az ottani 7-tel szemben), ugyanakkor a tradicionálisabb kapcsolatszerkezet jut kifejezésre abban, hogy a családi-rokonsági és a szomszédsági szálak súlya is nálunk nagyobb. A „kénél lévő” kapcsolatok domináns szerepe – szemben a nyitottabb és „társaságibb” jellegű baráti-ismerősi kapcsolatokkal – egészében is egysíkúbb, szűkebb térre korlátozódó társas szerveződési mintáinkra utal.

A demográfiai összetételt tekintve a társas hálózatok szerkezete nagymértékben hasonló a nyugatnémet és a magyar esetben. Annál jelentékenyebb – és önmagában is figyelmet érdemlő – eltérést tapasztalunk a kapcsolatok iskolai végzettség szerinti megoszlásában. Az természetszerűen következik az általános fejlettségbeli különbségből, hogy a mannheimi networkkapcsolatok iskolázottsági szintje meghaladja a hazai, s ezen belül a fővárosi értékeit is. Amíg azonban – ahogy már említettük – a választott kapcsolatok iskolázottsági szintje a mi esetünkben lényegesen meghaladja a kérdezettek átlagos szintjét (presztízs elv), addig Mannheimben a kérdezettek és a választottak iskolai végzettsége szinte teljesen egybeesik (ami a „hasonlósági elv” nagyobb fokú érvényesülését valószínűsíti).

Mivel itt egy igen lényeges eltérés jelei mutatkoznak, érdemes a rendelkezésre álló adatok minél szélesebb körét figyelembe venni, még ha azok eltérő módszereken alapulnak is. A ZUMA egy korábbi felvétele (ALLBUS, 1980) a hárombarát-módszer alapján egy nyugatnémet reprezentatív mintáról való.²⁴ Az 1980-ban végzett vizsgálatból az iskolai végzettség szerinti bontások nem állnak rendelkezésre, azonban a foglalkozás alapján végzett elemzések bizonyos képet adnak a kérdéses tendenciáról. Itt is a „hasonlósági elv” dominanciájára és a „presztízs elv” háttérbe szorulására utal, hogy a (mi kategóriáknak megfelelő) értelmiségi és vezető foglalkozások a barátok közt még valamivel alacsonyabb arányban fordulnak elő, mint a megkérdezettekénél, a munkásokra vonatkozóan pedig a két arányszám gyakorlatilag megegyezik. Hasonlóak a tapasztalatok ugyancsak a hárombarát-módszer alapján – az 1971-es Laumann-Pappi-féle „altne-ustadt” és Laumann 1965–66-os detroit-i vizsgálatából, ahol az értelmiségi és vezető foglalkozásúak barátok közötti arányszáma a népesség belüli előfordulásnak felelt meg, a munkás-kategóriák pedig csak néhány százalékkal voltak a barátokon belül alulreprezentálva.²⁵ Ez utóbbi tendenciák ugyan itt is a „presztízs elv” mérsékelt – főként a kisvállalkozók felé irányuló –

²⁴ A felhasznált alaperedményeket lásd ZUMA (1980).

²⁵ Lásd Laumann-Pappi (1976); illetve Laumann (1973).

érvényesülését jelzik, összességében azonban – mint ahogy a szerzők maguk is hangsúlyozzák – az interakciós viszonyokra a „hasonlósági elv” dominanciája nyomja rá a bélyegét.

A fenti tendenciákat pontosabb mérőszámmal fejezik ki a „szelektivitás” mutatói. Ha a Budapestre és a vidéki városokra együttesen számított mutatókat Mannheim várossal vetjük egybe (a tágabb mikronetworkre vonatkozóan), akkor a 3. táblázatban látható kép rajzolódik ki.

3. táblázat: Szelektivitás Mannheimben és a magyar városokban

		Magyar városok	Mannheim
Szelektivitás*	Nem szerint	0,57	0,12
	Életkor szerint	0,62	0,41
	Iskolázottság szerint	0,50	0,57

* A ZUMA/21-ben közzétett adatok ezekre a változókra vonatkozóan közlik a szelektivitási értékeket.

A kapcsolatválasztások eltérő szelekciós meghatározottsága szembeűnő. A magyar városokban (nem különbözve lényegesen az országos tendenciáktól) egy rendkívül erős demográfiai szelektivitás érvényesül. Amíg például Mannheimben igen csekély mértékű a nemek kapcsolati zártsága (tehát mindkét nem számottevő arányban említi a másik nem tagjait is), addig Magyarországon erőteljes ez a fajta szelektivitás. A korspecifikus kapcsolatválasztás ugyan már Mannheimben is határozottabban mutatható ki, azonban a generációs zártság ugyancsak nálunk erősebb. Amíg a nyugatnémet esetben a vizsgált változók közül az iskolázottság szelekciós szerepe emelkedik ki, Magyarországon e tényező szerepe valamivel gyengébb, mint a fenti két demográfiai tényezőé; a korreláció abszolút mértékét tekintve is elmarad a mannheimi mögött. E gyengébb korrelációt a már előzőekben elmondottakkal hozhatjuk kapcsolatba: a „hasonlósági elv” érvényesülését nálunk a „presztízs elv” számottevő működése keresztezi és mérsékeli (tehát viszonylag többen választanak maguktól

eltérő, magasabb iskolázottságú – és valószínűleg joggal mondható: magasabb társadalmi pozíciójú – kapcsolatokat).²⁶

Gyakorlatilag ilyen irányba mutatnak a networkheterogenitásról rendelkezésre álló összehasonlítási lehetőségek is. Itt a nemrég lezajlott amerikai reprezentatív felvétel nyújt támpontokat.²⁷ Jóllehet ez is a miénktől eltérő networkfelvételi módszeren alapult (a közelebbi kommunikációs partnerek számbavételén), az összehasonlítást bizonyos fokig megkönnyíti a kísérleti ZUMA-vizsgálatnak az a módszertani tapasztalata, hogy az ott alkalmazott Burt- és a Fischer-módszer között a szociológiai tartalmú összefüggések terén csekélyek az eltérések.

A networkheterogenitás mutatói – mint már szó volt róla – a kapcsolatokon belüli egyneműsége-többsélesége vetnek fényt. Ezek rávetítése az össznépeség (adott változók szerinti) heterogenitására – mintegy sztenderdizálva – lehetővé teszi a nemzetközi összehasonlítást. Ezúttal is a nem, az életkor és az iskolai végzettség szerinti adatok állnak rendelkezésünkre. Az iskolázottság szerinti elemzés a szelektivitáshoz hasonló képet mutat: Magyarországon nagyobb a mikronetworkon belüli heterogenitás, tehát a választott társak körében mérsékeltebben érvényesül a „hasonlósági elv”. (Az iskolai végzettség szerinti networkheterogenitást az össznépeség összetételbeli heterogenitáshoz viszonyítva, e hányados nálunk 0,63, Amerikában 0,59 – tehát a kapcsolatokon belüli összetétel a mi esetünkben tér el kevésbé az általános heterogenitástól.) Különbség viszont a mannheimi relációhoz képest, hogy az amerikai adatok a nem és az életkor vonatkozásában is határozottabb „hasonlósági effektusra” utalnak, mint a mieink.

További részletesebb elemzések és a külföldi vizsgálatokról beszerzendő további adatok erősíthetik meg a fenti tendenciákat, amelyek a networkszerveződés eltérő szociális meghatározottságát jelzik.²⁸ Ha valóban fennáll nálunk a „presztízs elv” (nemzetközi mércével) viszonylag erőteljes és a „hasonlósági elv” gyengébb érvényesülése, ennek több magyarázata lehet. Csak jelzésszerűen, hipotetikusan villantjuk fel a szóba jöhető főbb szempontokat.

²⁶ A szűkebb networkre vonatkozó szelektivitási adatok egybevetése megerősíti ezeket a tendenciákat.

²⁷ Lásd Marsden (1987).

²⁸ A külföldi adatok a „presztízs elv” érvényesülését – a tényleges interakciós viszonyokkal szemben – főként a szubjektív orientációk terén jelzik. (Lásd Laumann–Senter 1976).

Az általánosabb tényezők között merülhet fel esetünkben a történelmi–társadalmi kontinuitás alacsony foka, amely a társadalmi nagycsoportok kikristályosodottságának hiányában, a társadalmi „formák” leülepedetlenségében jut kifejezésre. Ez az adottság maguk a nagycsoportok körvonalait is elmosódottabbá teszi, a csoportidentitás feltételeit korlátozva. Szorosan összefügg ezzel a körülménnyel a jelentős mértékű státusz-inkonzisztencia, amelyre a hazai rétegződésvizsgálatok hangsúlyosan hívták fel a figyelmet.²⁹ A szóban forgó egyensúlyhiány magában hordja a késztetést a státuszkiegyenlítésre, tendenciájában az egyensúly felfelé történő megvalósítására ösztönözve. E státuszkiegyenlítés egyik lehetséges módja a kapcsolatválasztások terén a „presztízs elv” követése. Az iskolai mobilitás közismert korlátai ugyancsak a kapcsolatok heterogenitását növelhetik. Az elérni kívánt végzettségben korlátozott csoportok tagjai szociális erőforrásaik „gazdagításával” próbálhatják kompenzálni magukat.

Kézenfekvőnek látszik a hiánygazdasággal való összefüggés, mely jelentősen megnöveli a kapcsolatok „instrumentalitásának” szerepét a dolgok megszerzésében, az ügyek elintézésében. A magasabb kapcsolatok, összeköttetések eseténként a pénzt is pótolhatják. S végül, a hierarchiafüggő viszonyok túlsúlya, a horizontális érdekkikristályosítási körök kialakulatlansága ugyancsak felértékeli a paternalisztikus, „oltalmazó” kapcsolatok szerepét. (Mint az adatokból látható, a felfelé irányulás jórészt egyoldalú, viszonzatlan marad – hisz minden magasabb szint maga is felfelé igazodik. Mindez a kapcsolatok terén széleskörű frusztráció csíráit hordozza magában.)

²⁹ Lásd Kolosi (1987).

IRODALOMJEGYZÉK

- Burt, Ronald S. (1982): *Toward a Structural Theory of Action: Network Models of Social Structure, Perception and Action*. New York: Academic Press
- Fischer, Claude – McAllister, Lynn (1978): A procedure for surveying personal networks. *Sociological Methods and Research*.
- Hoffmeyer-Zlotnik, Jürgen H. P. (1987): Egozentrierte Netzwerke in Massenumfragen. *ZUMA Nachrichten*.
- Kolosi Tamás (1987): *Tagolt társadalom*. Budapest: Gondolat
- Laumann, Edward O. (1973): *Bonds of Pluralism: The form and substance of urban social networks*. New York: Wiley Interscience.
- Laumann, Edward O. – Pappi, Franz U. (1976): *Networks of Collective Action*. New York Academic Press.
- Laumann, Edward O. – Senter, Richard (1976): Subjective social distance. *American Journal of Sociology*.
- Marsden, Peter V. (1987): Core Discussion Networks of Americans. *American Sociological Review*.
- Pappi, Franz U. – Christian Mehlbeck (1984): Das Machtpotenzial von Organisationen. *Kalner Zeitschrift f. Soziologie u. Sozialpsychologie*.
- Pfenning, Astrid – Pfenning, Uwe (1987): Egozentrierte Netzwerke: verschiedene Instrumente, verschiedene Ergebnisse? *ZUMA Nachrichten*.
- Utasi, Ágnes (1990): Baráti kapcsolatok. In: Andorka-Kolosi-Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport*, Budapest: TÁRKI
- ZUMA (1980): *Codebuch*, ALLBUS.

FÜGGELÉK

- a) A networkfelvétel kérdései (A Fischer-módszer adaptált változata) – a nyolc szituáció
1. Kérem, képzelje el, hogy egy-két hétre elutaznának, és a lakás üresen maradna. Sokan ilyenkor megkérnek valakit, hogy gondoskodjon a lakásról, például öntözze meg a virágokat, ürítse ki a postaládát, vagy egyszerűen időnként nézzon rá a lakásra/házra. Hogy lenne ez Önöknél: megkérnének-e valakit, hogy a lakásról/házról gondoskodjon? (Ha igen:) Kiket kérne meg?
 2. Előfordult-e az elmúlt 3 hónapban, hogy ismerősei, barátai, rokonai segítettek Önnek például takarításnál, szerelésnél vagy esetleg a gyerek ellátásánál, felügyeleténél?

(Ha igen:) Kik segítettek? [Ha valakit esetleg több kérdésnél is megemlítené, kérem, hogy mindig ugyanúgy nevezze meg!]
 3. A legtöbb ember időnként beszélgetni szokott a munkájával, munkahelyével összefüggő dolgokról. Ön beszélgetett-e ilyen dolgokról az utóbbi időben?

(Ha igen:) Kikkel?
 4. Az emberek olykor vendéget hívnak, vagy vendégségbe mennek. Esetleg közösen elmennek valahova, például vendéglőbe vagy kirándulni. Az elmúlt 3 hónapban előfordult-e Önnel ilyesmi?

(Ha igen:) Kikkel szokott Ön így összejönni, találkozni?
 5. Van-e Önnek olyan kedvenc témája, időtöltése, amiről szívesen beszélget másokkal?

(Ha igen:) Kikkel szokott beszélgetni ilyesmiről?

6. A családtagokon kívül szokott-e Ön időnként egészen személyes, bizalmas dolgokról, problémákról másokkal beszélgetni?

(Ha igen:) Kikkel?

7. Tegyük fel, hogy hirtelen pénzre van szüksége. Vannak-e olyanok, akiktől ilyen helyzetben kölcsönkérhetne?

(Ha igen:) Kiktől?

8. Vannak olyan emberek, akiknek a véleményére igen sokat adunk, akiktől időnként tanácsot kérünk. Előfordult-e Önnel is, hogy tanácsot kér?

(Ha igen:) Kiktől szokott tanácsot kérni?

- b) A kiinduló networkpresztízs-pontszámok kiszámításának módja az egyes dimenziók mentén, a felhasznált segédváltozók alapján (a foglalkozás példáján)

a változók neve:

- MENPRESZ (mennyiségi networkpresztízs)
- MINPRESZ (minőségi networkpresztízs)
- KAPCSPRE (kapcsolat-networkpresztízs)
- GLNWPRF (a foglalkozási csoportok globális networkpresztízse)
- KAPCS % (a foglalkozási csoportnak a választottakon belüli részaránya)
- SAJAT % (a foglalkozási csoportnak a megkérdezettekben belüli részaránya)
- ASSZOC (a két foglalkozási csoport kapcsolat együttjárását jelző asszociációs index)

$$MENPRESZ = \frac{KAPCS\%}{SAJAT\%}$$

$$ASSZOC = \frac{\text{cellagyakoriság}}{\text{összes választás} * SAJAT\%}$$

$$MINPRESZ = \frac{\Sigma(ASSZOC * MENPRESZ)}{\Sigma ASSZOC} \text{ [oszlopokra vonatkozóan]}$$

$$KAPCSPRE = \frac{\Sigma(ASSZOC * MENPRESZ)}{\Sigma ASSZOC} \text{ [sorokra vonatkozóan]}$$

$$GLNWPRF = \sqrt[3]{(MENPRESZ * MINPRESZ * KAPCSERE)}$$

- c) Az egyes foglalkozási csoportok networkpresztízs-pontszámai (a globális networkpresztízs sorrendjében)

		Globális	Mennyiségi	Minőségi	Kapcsolati
		networkpresztízs			
1.	„Doktorok” (orvosok, ügyvédek)	1,639	1,806	1,498	1,629
2.	„Mérnökök”	1,537	1,920	1,312	1,453
3.	„Tanárok”	1,482	1,685	1,343	1,439
4.	„Közhivatalnokok”	1,387	1,465	1,258	1,445
5.	„Igazgatók”	1,385	1,651	1,149	1,403
6.	„Szakipari munkások”	1,327	1,565	1,191	1,254
7.	„Szolgáltatók”	1,305	1,505	1,152	1,281
8.	„Művezetők”	1,295	1,488	1,178	1,240
9.	„Tudósok” (kutatók, oktatók)	1,272	1,269	1,236	1,313
10.	„Műszerészek”	1,261	1,302	1,204	1,280
11.	„Tisztek”	1,233	1,324	1,168	1,213
12.	„Tanítók”	1,212	1,146	1,202	1,291
13.	„Közlekedésiek”	1,184	1,315	1,087	1,164
14.	„Termelésirányítók”	1,182	1,063	1,172	1,324
15.	„Kereskedők”	1,174	1,241	1,093	1,194
16.	„Adminisztrátorok”	1,135	1,120	1,079	1,211
17.	„Gépészek”	1,120	1,116	1,128	1,117
18.	„Kőművesek”	1,119	1,121	1,085	1,152

		Globális	Mennyiségi	Minőségi	Kapcsolati
		networkpresztízs			
19.	„Üzletemberek”	1,104	0,982	1,133	1,212
20.	„Autószerelők”	1,092	1,032	1,095	1,152
21.	„Technikusok”	1,086	0,900	1,175	1,213
22.	„Fém munkások”	1,096	1,025	1,070	1,167
23.	„Kommunikátorok” (újságírók, népművelők)	1,068	0,523	1,095	1,206
24.	„Kohászok”	1,053	0,963	1,075	1,126
25.	„Vendéglátók” (szakácsok, pincérek)	1,051	0,992	1,051	1,115
26.	„Irodaiak” (ügyvitel)	1,047	0,829	1,128	1,230
27.	„Műszaki asszisztencia”	1,044	0,888	1,075	1,191
28.	„Bányászok”	1,026	0,987	1,010	1,086
29.	„Kézműiparosok”	1,004	0,913	1,006	1,104
30.	„TSZ-parasztok”	0,993	0,875	0,995	1,123
31.	„Szalagmunkások”	0,996	0,978	1,023	0,989
32.	„Diszpécserok” (és meősok stb.)	0,989	0,791	1,038	1,178
33.	„Gépkezelők”	0,988	0,955	1,027	1,095
34.	„Orvosi asszisztencia”	0,969	0,757	1,039	1,156
35.	„Segéd munkások”	0,962	0,602	0,992	1,120
36.	„Szövők, fonók”	0,939	0,710	1,012	1,153
37.	„Hivatalsegédek”	0,929	0,708	1,015	1,116
38.*	„Raktárosok”	0,914	0,703	0,973	1,117

* Az „egyéb szellemiek” és az „egyéb fizikaiak” kísértszámú és heterogén „maradék-csoportját” nem tüntettük fel.

IV. A „GYENGE KÖTÉSEK” EREJE ÉS GYENGESÉGE

1. KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

Granovetter tanulmányai¹ nyomán a „gyenge” és az „erős” kötésű kapcsolatoknak a státuszszerezés folyamatában, a személyes érvényesülésben betöltött viszonylagos szerepe a társadalmi-társas kapcsolathálózatok kutatási irányának egyik legtöbbet vitatott kérdésévé vált. A „gyenge kötések erejéről” szóló cikkében Granovetter kutatási eredményeivel azt a feltevést támasztotta alá, hogy – az adott esetben konkrétan vizsgált területen – a (jó) munkahelyhez, álláshoz való hozzájutásban a szoros (családi, intim) kapcsolatokhoz képest hatékonyabbak azok a laza szálak, ismeretségek, amelyek mintegy hidat képezve fűzik össze az egyéneket a tőlük távol álló, „erős kapcsolataik” révén nem elérhető társadalmi csoportokkal, intézményekkel.

E kérdésselvetés általánosítására, tágabb területekre való kiterjesztésére számos kísérlet történt. Figyelmet érdemel ezzel összefüggésben Nan Lin újabb keletű munkássága, aki a problémát a társadalmi struktúra és az egyéni cselekvés elméletének általánosabb kérdéseivel kapcsolta össze.² Nan Lin az erős kötésű kapcsolatokat a státuszfenntartás folyamataival, elsődlegesen expresszív-emozionális irányultsággal, a gyenge kötésű kapcsolatokat viszont a „státuszgyarapítás” intencióival, alapvetően instrumentális cselekvésekkel hozta összefüggés-

¹ Granovetter (1973, 1974).

² Lin (1982, 1987).

be. Míg az erős kötések döntően hasonló társadalmi helyzeten alapuló, homofil kontaktusok – amelyek a társadalmi közelség folytán eleve alkalmasabbak az otthonosság, az érzelmi hovatartozás mintáinak megerősítésére –, a gyenge kötésű kapcsolatok nagyobb valószínűséggel heterofil, potenciálisan expanzív erőforrások, amelyek a magasabb státuszok tartományába vezetnek át.

Az elmúlt évtizedben egész sor empirikus vizsgálatra került sor e megközelítés keretében. E kutatások főbb területei a társadalmi mobilitás, a szervezetek hálózati rendszere, a települések társadalmi integráltsága és a diffúziós folyamatok, a nézetek, újdonságok terjedése voltak, ahol a kutatók azt tették vizsgálat tárgyává, hogy mennyire és milyen körülmények között igazolódik a gyenge kötések erejéről, nélkülözhetetlen közvetítő szerepéről alkotott hipotézis. A kiinduló feltevést számos eredmény alátámasztotta, ugyanakkor jónéhány ellentmondásos vagy ellentmondó megállapítás is született.³ Az áttekintést és a világos értelmezést eleve nehezíti, hogy nem alakult ki konszenzus a kötések erejének operacionalizálásáról; az eredeti intenció szerinti sokdimenziós megközelítést (amely a kapcsolatok gyakoriságát, közelségét, intimitását, kölcsönösségét, szoros szálként való elismertségét egyaránt magába foglalná) ritkán sikerült a gyakorlatban megvalósítani,⁴ és sok esetben csak a kötések durva megkülönböztetésére kerülhetett sor a rendelkezésre álló adatok, főként a kapcsolatok jellegére (így rokonsági, baráti, munkahelyi, szomszédsági viszonyra) vonatkozó kategorizálások alapján.

A vizsgálati eredményeknek a kiinduló hipotézisekkel való szembesítését jelentősen nehezítette, hogy a felvételek igen különböző népszerűségekre terjedtek ki. Az adatok ugyanakkor arra utaltak, hogy a „gyenge kötések ereje” tételének (amit a szakirodalomban időnként csak rövidítve, SWT-nek jelölnek)⁵ érvényessége korlátozott, és csak bizonyos szubpopulációkban „működik” a feltevéseknek megfelelően. Ráadásul a rétegspecifikus hatások tekintetében is ellentmondások az eredmények. Példát említve, Nan Lin Albany aktív korú férfilakosságának mintáján⁶ úgy találta, „hogy a gyenge kötések hasznossága akkor volt a legjelentősebb az erős kötések használatához képest, amikor a származási státusz (az apa származási státusza) a legalacsonyabb volt. Ez a haszon fokozatosan csökken, amikor valakinek az eredeti státusza javul. Amikor

³ Lásd ezzel kapcsolatban Granovetter (1982).

⁴ E dimenziók szerepéről lásd Marsden–Campbell (1984).

⁵ Strength of weak ties.

⁶ Lin (1982).

az eredeti pozíció a felső-közép státuszkörben, vagy afelett van, akkor jelentéktelen a gyenge kötések előnye az erős kötésekkel szemben.” Ezzel szemben Ericksen és Yancey⁷ egy philadelphiai felnőtt mintán arra a megállapításra jutott, hogy a gyenge kötések használata az iskolázottabb rétegekben volt inkább elterjedt az álláshoz jutás során, és az elért jövedelemszintet illetően is inkább a felső rétegekben volt pozitív a gyenge kötések hatása. Ezzel egybecsengő eredményekre jutott Langlois,⁸ aki különösen a menedzsereknél, hivatalnokoknál, a szakmunkások csoportján belül pedig a fizikai szakmunkásoknál mutatta ki a lazább ismeretségek hatékony instrumentális használatát. Marsden és Hurlbert⁹ pedig nem talált bizonyítékot arra, hogy az alsóbb társadalmi rétegekben a gyenge kötések használata előnyösebb lenne az erős kapcsolatokhoz képest.

Nan Lin egy későbbi munkájában elméleti alapon úgy kísérli meg feloldani a vizsgálati eredményekben mutatkozó ellentmondásokat, hogy a cselekvésselméleti vonatkozás mellett a strukturális kényszereknek is nagyobb figyelmet szentel. Lényegében úgy érvel, hogy ha elvben a gyenge kötések használatának nagyobb is a mobilitás szempontjából vett haszna a lejjebb elhelyezkedők számára, a strukturális korlátok következtében kisebb a magasabb pozíciókhoz közvetítő láncszemek elérésének és igénybe vételének esélye. Nem utolsó sorban P. Blau elméletére¹⁰ építve fejti ki azokat a formális rétegződési paramétereket, amelyek a szóban forgó hozzájutási esélyeket alapjában behatárolják (a rétegek száma, kiterjedtsége, a rétegek közti erőforrás-különbségek és a struktúra összerőforrás-készlete).

A jelen tanulmány a kulturális-interakciós rétegződésről végzett felvétel adatai alapján azt kívánja vizsgálni, hogy a gyenge kötésű kapcsolatokban testet öltő társadalmi erőforrások miként befolyásolják az instrumentális cselekvések néhány kitüntetett tárgyát, a munkahely minőségét és az elért jövedelmet. A függő változók sorába ugyanakkor néhány olyan kognitív változót is bevonunk, amelyek inkább az egyének expresszív-emocionális szférájához tartoznak. E témákkal összefüggésben a gyenge kötések mellett az erős kötésű kapcsolatok szerepét is részletesen vizsgáltuk. Mivel a tanulmány alapjául szolgáló vizsgálat a magyar társadalom kulturális rétegződésére irányult és a munkahely, a jöve-

⁷ Ericksen–Yancey (1980).

⁸ Langlois (1977).

⁹ Marsden–Hurlbert (1988).

¹⁰ Blau (1977).

delem kérdéseit csak ebben az általános keretben közelítettük meg, a kötések erejének problémáját is inkább a személyes társadalmi erőforrások felől vizsgáltuk, így a státuszszerezésben ténylegesen szerepet játszó kontaktusok konkrét jellemzői nem állnak rendelkezésre. Eltérően a témakörben készült kutatások többségétől, nincsenek adataink arról, hogy melyek voltak a munkahelyhez jutásban, állásszerzésben fontos szerepet betöltő kapcsolatforrások, viszont mind a gyenge kötésű, mind az erős kötésű kapcsolatok személyes „készletéről”, összességéről viszonylag átfogó adatbázison végezhetünk elemzést. Kutatásunk az így felfogott gyenge és erős kötésű kapcsolat-erőforrások hatását vizsgálja az említett kérdésekben.

2. A VÁLTOZÓK OPERACIONALIZÁLÁSÁRÓL

Kapcsolathálózati adataink között eltérő módszerrel jutottunk a gyenge és az erős kötésű kontaktusok számbavételéhez. A gyenge kötés esetében annak a mérőműszernek juttattunk kiemelt szerepet, amelynek alapjául a Nan Lin-féle „foglalkozási kataszter”¹¹ szolgált. Az adaptált változat húsz konkrét foglalkozáson keresztül kísérli meg körülhatárolni a megkérdezettek ismeretségi körét, súlyt helyezve arra, hogy e foglalkozások többé-kevésbé lefedjék a társadalmi rétegződés egész mezőnyét.¹² Minél több foglalkozás esetében rendelkezik valaki ismerősökkel, és minél inkább átfogják ezek a foglalkozások a társadalom vertikumát, e mutató szerint annál kiterjedtebb gyenge kötésű kapcsolatainak a hálózata. Az index konstrukciójában két további adatot is felhasználtunk. Az egyik egy kártyalapon szereplő skála segítségével próbálta megbecsülni a személyes ismerősök számát.¹³ Emellett a karácsony, újév alkalmából szokásosan küldött üdvözlőlapok számát is indikátorként használtuk a gyenge kötésű kapcsolatok kiterjedtségének mérésében.

¹¹ Lin-Dumin (1986).

¹² A konkrét kérdést és a válaszok alapmegoszlását lásd a Függelékben.

¹³ A skála 8 fokozatot tartalmazott, ahol a legalsó fok a „kevesebb, mint 50 ember”, a legmagasabb fok a „több, mint tízezer ember”. Az ismeretség minimális kritériumának a köszönő viszonyt tekintettük. A kérdést konkrétan lásd a Függelékben.

A gyenge kötésű kapcsolatok indexét végül négy mutatóból alakítottuk ki. A foglalkozási kataszter alapján két részmutatót képeztünk: 1. az első mutató az említett foglalkozások pusztá összegezésére épül; 2. a második mutató a foglalkozásoknak egy sajátos módon mért „networkpresztízséből” indul ki, és a megkérdezettek által említett foglalkozások közül a két szélső pólust képező tétel presztízspontszáma közti távolságon alapul.¹⁴ Az index képzéséhez a négy mutató főkomponens-elemzését használtuk fel. A lineáris kombináció alapját képező első rotálatlan főkomponens faktorsúlyai a következők: NANLINDB 0,88; NANRANGE 0,80; OISMER (ismerősök becsült száma) 0,60; HANYLAP (üdvözlőlapok száma) 0,38. A továbbiakban a faktorszokókat használtuk a „gyenge kötés” mérőszámaként (NWEAK).

A személyes kapcsolathálózat szűkebb köréhez, magjához tartozó erős kötésű kapcsolatok mérésére a Fischer-féle névgenerátor módszeréből indultunk ki.¹⁵ Mint a III. tanulmányban írtunk róla, ennek egy, a mannheimi ZUMA által kifejlesztett változatát alkalmaztuk a hazai viszonyokra. A névgenerátorból származó adatokat az első lépésben több részmutató kialakítására használtuk fel. Feltételezve, hogy a multiplexitás, a kapcsolatoknak több vonatkozásban is érvényesülő jellege a kontaktusok szorosságának egyik ismérve, egy multiplexitás-mutatót képeztünk. Figyelembe véve továbbá, hogy az idevonatkozó vizsgálatok tapasztalata szerint a kapcsolatok intimitása különösen fontos dimenzió az erős és gyenge kötés megkülönböztetésében, a szituációk közül kiemeltük a bizalmas témák megbeszélését. A fentiekén kívül eleve erős kapcsolatoknak tekintettük a szülőket, házastársakat, gyerekeket, ha a kérdezett valamely szituációban említette őket. Végül a névgenerátor listáján összegyűlt további személyek közül több kritérium – fontos kapcsolatként való említés, gyakori érintkezés és viszonylag közeli lakóhely – alapján szelektáltunk az erős kötések szempontjából.

A fentiek felhasználásával az erős kötések esetében is négy részmutatót képezte a végleges index (NWSTRIND) alapját: 1. A multiplexitás mutatóját (MULTIPL) a névgenerátornál összesen említett érintkezés és az említett személyek számának hányadosaként kaptuk. E mutató azt fejezi ki, hogy az egyén kapcsolathálózatában mennyire fordulnak elő sokrétű funkciót betöltő,

¹⁴ A foglalkozások „networkpresztízsének” számítási módjáról és a konkrét értékekről lásd a kötet III. tanulmányát.

¹⁵ Lásd erről McAllister-Fischer (1978).

e szempontból erős kötésűnek tekinthető partnerek. 2. Az INTIM részmutató annak összeszámlálásán alapul, hogy a (közvetlen családtagokon kívül) fontosnak tekintett személyek közül hány esetben történt említés bizalmas kérdések megbeszéléséről.¹⁶ 3. Az NWSTR részmutató két részhalmazt összegzett: a) a névgenerátorban előforduló közeli családtagok (szülő, házastárs, gyerek) létszámát b) a „fontosnak” tekintett személyek közül azokat a partnereket, akiknél a multifunkcionalitás, intimitás, elérhetőség (lakóhelyi közelség), gyakoriság kritériumai együttesen átlagon felüli értéket jeleztek.¹⁷ 4. Míg az NWSTR abszolút értékben fejezi ki az adott szempontból erős kötésűnek tekintett személyek előfordulását, a RELNWSTR részmutató az erős kötések viszonylagos gyakoriságát jelzi a névgenerátorral felmért szűkebb személyes kapcsolathálózaton belül. (Értékét az NWSTR és a névgenerátor összes személyeinek hányadosa adja.)

Az erős kötésű kapcsolatok erőforrásának indexét ebben az esetben is a négy részmutató főkomponens-elemzése alapján állítottuk elő. A rotált változat alapján két dimenzió különült el, melyek egyike – tartalmi (intimitás és multiplexitás) kritériumok alapján – az INTIM és MULTIPL, a másik – részben morfológiai kritériumok alapján – az NWSTR és a RELNWSTR változókat foglalja magában. (A vonatkozó faktorsúlyok: I. faktor: NWSTR 0,87; RELNWSTR 0,85. II. faktor: INTIM 0,84; MULTIPL 0,80). Mivel e két tényezőnek egyaránt jelentőséget tulajdonítottunk az erős kötések mérésében, a végleges indexet (NWSTRIND) a két faktor összegzésével hoztuk létre. (Ennek átlaga a faktorszórókhoz hasonlóan nulla.)

Elemzésünkben tehát – eltérően a témakörben végzett számos kutatástól – egymástól logikailag függetlenül mértük a gyenge és erős kötéseket,¹⁸ és ez egy olyan tipológia kialakítására is lehetőséget adott, amelyben a két dimenzió alapján lehetséges kombinációkat vettük figyelembe. Egy egyszerű osztályozás (logikai tipizálás) alapján négy típust alakítottunk ki: 1. „kapcsolatszegények”

¹⁶ Az alkalmazott módszer a „fontos személyek” körét öt főben maximálta. Az INTIM mutatónál az egyszerű említésszámot vettük figyelembe, azonban a kisszámú 2 fő feletti előfordulást is 2-nek kódoltuk.

¹⁷ A szóban forgó szelekció itt is főkomponens-elemzésen alapul. A faktorsúlyok sorrendje valamennyi (1-től 5-ig rangsorolt) fontos kontaktus személy esetében: 1. multifunkcionalitás; 2. intimitás; 3. gyakoriság; 4. közelség.

¹⁸ Mérésünk szerint a két dimenzió empirikusan is független (az NWEAK és NWSTRIND közti korreláció 0,03).

(mind a gyenge, mind az erős kötések egyéni készlete átlag alatti); 2. „dominánsan erős kötésűek” (akiknél az erős kötés értéke átlag feletti, a gyenge kötés átlag alatti); 3. „dominánsan gyenge kötésűek” (akiknél az NWSTRIND értéke átlag alatt, az NWEAK-é átlag felett van); 4. „kapcsolatgazdagok” (akiknél mindkét érték átlag feletti).

A vizsgálatban függő változóként szereplő tényezők közül a jövedelem esetében alapjában a munkahelyi fizetés adataival dolgozunk. Bár az előzőnél kevésbé megbízható, tartalmi fontossága miatt egyes elemzésekhez felhasználtuk a munkahelyi (alap)fizetésen kívüli pluszjövedelem adatát is. A munkahely minőségének mérésére – objektív lehetőség híján – egy több tételből álló kérdéssorozatot alkalmaztunk, ahol a megkérdezettek saját becslésük alapján minősítették cégüket (fizetés, hírnév, országos jelentőség szempontjából, illetve abból a szempontból, mennyire nehéz a munkahely alkalmazottjává válni). A végső index (MHIND) ebben az esetben is egy több dimenzió alapuló, összegző konstrukció, melynek alkotóelemei főkomponens-elemzés révén jöttek létre.¹⁹

A kognitív függő változók közül az észlelt társadalmi megbecsültség méréséhez egy hétfokú létrán való önbesorolást alkalmaztunk.²⁰ Emellett egy olyan adaptált skálát is felhasználtunk ebben a témában, amelynek egyik végpontja egy fatalisztikus, másik pólusa az egyén szerepében, az „igazság érvényesülésében” bizakodó attitűdöt juttat kifejezésre.²¹ Feltevésünk szerint a gyenge és az erős kötésű kapcsolat-erőforrások különböző hatást fejtenek ki az instrumentális és az emocionális vonatkozásokban.

¹⁹ A kérdéseket és a faktorstruktúrát lásd a Függelékben.

²⁰ A létra alsó és felső fokain a „megbecsültség, tekintély” hívószavakat helyeztük el.

²¹ E skála kérdéseit, alapmegoszlásait és az index alapjául szolgáló faktorstruktúrát lásd a Függelékben.

3. A GYENGE ÉS ERŐS KÖTÉSŰ KAPCSOLATOK TÁRSADALMI ELOSZLÁSA

Mielőtt megvizsgálánk, hogy az irodalomban vázolt hipotézisek hogyan érvényesülnek a magyarországi viszonyok között, több szempontból is érdemes kitérni rá, hogy milyen a gyenge és erős kötések társadalmi eloszlása. A kutatási előzmények nagy hangsúllyal hívták fel a figyelmet az alapfeltevésben feltételezett összefüggés rétegspecifikus működésére. Emellett közvetett módon maga az eloszlás is bizonyos indikátora lehet a rétegspecifikus érvényesülésnek: feltehető, hogy a gyenge kötések azokban a rétegekben részesítik előnyben az erős kapcsolatokhoz képest, ahol használatuk eredményesebb. A viszonylag részletes elemzést az is indokoltá teszi, hogy mind a gyenge, mind az erős kötésű kapcsolatok a „társadalmi erőforrások” részhalmazait képezik, és a kapcsolatok meglétében testet öltő társadalmi erőforrások eloszlásáról minden új adalék hasznos lehet.²² E vizsgálódást az is indokoltá teszi, hogy világosabban lássunk abban a kérdésben, mennyire jut érvényre ezen erőforrások esetében az erőforrások kumulálódásának általános strukturális tendenciája, illetve vannak-e számottevő eltérések e tekintetben a gyenge és az erős kötések közt.

Elsőként – külön-külön vizsgálva az NWEAK és az NWSTRIND változót – a legalapvetőbb társadalmi-demográfiai tényezők meghatározó szerepét vesszük szemügyre. A következőkben e tényezők szerinti egyszerű eloszlási adatokat mutatunk be párhuzamosan. Végül felhívjuk a figyelmet néhány egyéb változóra, amelyek a fentiek mellett lényegesen befolyásolják e kapcsolati erőforrások meglétét.

A gyenge és az erős kötések személyes készletéről első menetben az iskolai végzettség, az apa iskolai végzettsége, a lakóhely, az életkor és a nem tényezőinek bevonásával végeztünk lépésenkénti regresszióelemzést. Az 1. táblázatban a gyenge kötésekre, a 2. táblázatban az erős kötésekre vonatkozó eredményeket közöljük.

²² A szakirodalomban e jelenségkör kapcsán mind a „social resources”, mind a „social capital” terminusa meghonosodott. Bár e terminológiai vitákba nem kívánunk belemenni, megjegyezzük, hogy különösen a „társadalmi tőke” fogalma igényelné a részletesebb operacionalizálást (ugyanakkor lehetséges, hogy a „társadalmi erőforrások” esetében is helyesebb lenne a „kapcsolati erőforrások” terminus).

A strukturális egyenlőtlenségek szempontjából vizsgálva az iskolai végzettség és a származási tényező mutat az egyenlőtlenségek kumulálódásának irányába: az iskolázottabb, illetve a kedvezőbb kulturális háttérű csoportok tagjai rendelkeznek kiterjedtebb ismeretségi kapcsolatokkal. Gyakorlatilag a demográfiai tényezők is e kumulatív tendenciába illeszkednek: a társadalmi munkamegosztásban pozicionáltabb férfiak és az idősebb korcsoportok tagjai rendelkeznek inkább ilyen erőforrásokkal. (A későbbiekben még kitérünk arra, hogy a legidősebb korcsoportokban megtörik ez a tendencia, egyébként a kapcsolatok életkorral járó halmozódását a tapasztalatoknak, a személyes ismeretségnek az idővel együtt járó bővülése maga is magyarázza.) A településtípus ellenben a strukturális kumulativitással szemben fejt ki hatását: az eredmények szerint inkább a vidéken élők rendelkeznek szélesebb körű, társadalmilag kiterjedtebb ismeretségekkel (a bemutatandó részletesebb adatok itt egy főváros-vidék dichotómiát jeleznek). E tendenciában valószínűleg kifejezésre jut a kapcsolatoknak a nagyvárosok felé növekvő anonimitása, személytelensége, szemben a falvak, kisvárosok lakosságával, ahol a „mindenki ismer mindenkit” effektus csökkenti a kapcsolatokban általában érvényesülő szegregációs tendenciát.

1. táblázat: A gyenge kötésű kapcsolatok személyes készletét meghatározó tényezők (lépcsőzetes regresszióelemzés; béta együtthatók, N=2857)

	Együttható
Iskolai végzettség	0,23
Nem (férfi irányában)	0,17
Lakóhely (városok irányában)	-0,16
Életkor	0,10
Apa iskolai végzettsége	0,09
	R ² = 10%

2. táblázat: Az erős kötésű kapcsolatok személyes készletét meghatározó tényezők (lépcsőzetes regresszióelemzés; béta együtthatók, $N=2857$)

	Együttható
Életkor	-0,22
Nem (férfi irányában)	-0,15
Apa iskolai végzettsége	0,07
	$R^2=9\%$

Az erős kötésű kapcsolatok esetében az előbbiekhöz hasonló kumulatív tendenciáról nemigen beszélhetünk. Az iskolai végzettség tényezője egyáltalán nem játszik szignifikáns szerepet, érdekes módon csak a származási tényezőnek van itt is némi hatása a szóban forgó irányban. (Azonban a reprodukciós tényezőnek, a származásnak a kapcsolati erőforrások felhalmozódásában betöltött lényeges szerepére utal, hogy az apa iskolai végzettsége a bevont változók közül az egyetlen olyan tényező, amely mind a gyenge, mind az erős kötések készletét azonos irányban, a struktúra fenntartásának irányában befolyásolja.)

A demográfiai tényezők, az életkor és a nem viszont – figyelemre méltóan – a gyenge kötésekhez képest éppen ellentétes irányban hatnak. Így a társadalmilag kevésbé pozicionált csoportokban, a fiatalabbaknál és a nőknél állnak ezek a kapcsolati erőforrások inkább rendelkezésre. Ennyiben az erős kötésű kapcsolatok bizonyos kompenzatív funkciót is betöltenek.

A 3. táblázatban részletesen prezentáljuk a gyenge és erős kapcsolatok előfordulását különböző társadalmi-demográfiai csoportokban. Az eddigiekben alkalmazott változók mellett egy egyszerű foglalkozási csoportosítás szerinti bontást is közlünk. A kontrasztok szemléltetése végett a gyenge és az erős kötések adatait egymás mellett mutatjuk be.

3. táblázat: A gyenge és erős kötések előfordulása különböző társadalmi és demográfiai csoportokban

a) Iskolai végzettség

	Gyenge kötés	Erős kötés
8 általános alatt	-0,35	-0,34
8 általános	-0,01	-0,03
Középiskola	0,12	0,34
Egyetem	0,53	0,07

b) Foglalkozás

	Gyenge kötés	Erős kötés
Vezetők	0,56	-0,01
Szakértelmiségiek	0,44	0,15
Egyéb szellemiek	0,22	0,31
Önállók	0,49	0,02
Szaktunok	0,09	0,08
Egyéb fizikaiak	-0,05	-0,09
Nyugdíjasok	-0,13	-0,40
Egyéb inaktívok (HTB, Gyes, stb.)	-0,40	0,33

c) Életkor

	Gyenge kötés	Erős kötés
20 év alatt	-0,49	0,69
21–30 év	-0,16	0,44
31–40 év	0,15	0,18
41–50 év	0,28	-0,10
51–60 év	0,20	-0,25
61–70 év	0,01	-0,39
70 év felett	-0,67	-0,53

d) Nem

	Gyenge kötés	Erős kötés
Férfi	0,20	-0,24
Nő	-0,16	0,18

e) Lakóhely

	Gyenge kötés	Erős kötés
Főváros	-0,26	0,02
Vidéki város	0,11	0,08
Nagyközség (5000 fő felett)	0,01	0,05
Kisközség (5000 fő alatt)	0,05	-0,16

A 3. táblázatból néhány olyan adat érdemel kiemelést, amelyek a regresszió-elemzések által jelzett alaptendenciákból nem következtek egyértelműen. Az iskolai végzettséget tekintve, a diplomásoknál határozott tendencia van a gyenge, a középiskolai végzettségűeknél az erős kötések előnyben részesítésére. (Bár mindkét csoport egészében véve inkább kapcsolatgazdagnak tekinthető.) A gyenge kötések felsőbb csoportokon belüli dominanciája különösen a vezető állásúaknál szembetűnő. Érdekes ugyanakkor, hogy az (összességében lényegesen alacsonyabb iskolázottságú és fiatalabb) önálló közt is hasonló tendencia figyelhető meg – az összefüggés mögött részben a piacon tevékenykedőknek a kiterjedt laza kapcsolathálózatra való erős ráutaltsága állhat, részben az a tény, hogy a hazai viszonyok között főként az ilyen nexusokkal eleve jól ellátott személyek vállalkozhatnak a siker reményében.²³

Az életkort tekintve, az erős kötés esetében egyértelmű a fiataloktól az idős korcsoportok felé szegényedés tendenciája. A gyenge kötésű kapcsolatoknál egy ezzel ellentétes irány 50 éves korig érvényesül, majd az itt is bekövetkező lassú visszaesést egy gyors zuhanás váltja fel 70 év felett. Így a legidősebb korcsoport-

²³ Közvetlenül utal a gyenge kötésű kapcsolatok és a piaci orientáltság erős pozitív összefüggésére az a korreláció ($r=0,27$), amelyet az NWEAK mutató és egy, a második gazdaságban felhasználható szkillerekre vonatkozó index között találtunk.

ban egy nagymértékű általános kapcsolatszegénység, akár a laza ismeretségek, akár a szoros szálak tekintetében elmagányosodás figyelhető meg.²⁴

A településtípusok esetében az eddig elmondottakon túl említést érdemel a nagyközségek és a kisközségek közti számottevő eltérés. Úgy tűnik, a számos aprófalvat is magába foglaló kisközségeknél a jelentős mértékű elvándorlás az erős kötésű kapcsolatokban, a rokonsági, baráti kötelékekben is nagy töréseket, fontos szálak megszakadását idézte elő.

További változók bevonása az elemzésbe főleg a gyenge kötések esetében mutatott ki számottevő összefüggéseket. Így az anyagi helyzet átfogó mutatója a további regresszióelemzések szerint önálló magyarázó tényezőként vehető számításba.²⁵ Ez az összefüggés illeszkedik azokhoz a szakirodalomban is vizsztatérő tapasztalatokhoz, hogy a gyenge kötésű kapcsolatoknak, a közvetlen környezeten túlmenő kiterjedt ismeretségi körnek a létesítése, ápolása az anyagi biztonság egy meghatározott fokát igényli. Bár kevésbé egyértelműen értelmezhető, az az eredményünk is egybevág bizonyos korábbi kutatási tapasztalatokkal,²⁶ hogy a munkahelyen eltöltött idő pozitívan függ össze a gyenge kötésű kapcsolatok készletével.²⁷

A regionális problémákkal foglalkozó kutatók számára érdekes lehet, hogy szignifikáns eltéréseket találtunk egyes – durván megkülönböztetett – magyarországi régiók között. A gyenge kötések esetében teljesen egyértelmű különbség mutatkozik a Dunántúl és az Alföld között, amely akkor is fennáll, ha a gyenge kötések befolyásoló főbb tényezők hatását kiszűrjük. Messzire vezetne, s e tanulmánynak nem feladata, hogy e területi különbségeket az urbanizáció, a polgárosodás szempontjából behatóan értelmezzük, de valószínű, hogy e tényezőkkel is kapcsolatba hozható a gyenge kötésű, laza kapcsolatoknak a dunántúli települések lakói közti szélesebb kiterjedtsége.²⁸

²⁴ Az erős kötésű kapcsolatok eloszlásánál megfigyelt adatok mind az életkor, mind az iskolai végzettség vonatkozásában összecsengenek Utasi Ágnesnek az emocionális baráti kapcsolatok alakulására vonatkozó eredményeivel (Utasi 1990).

²⁵ A vonatkozó béta együttható 0,10.

²⁶ Marsden-Hurlbert (1988).

²⁷ Viszonylag gyenge összefüggésről van szó (béta = 0,07).

²⁸ A gyenge kötések indexének átlaga Észak-Dunántúlon 0,24; Dél-Dunántúlon 0,20; Észak-Keleten 0,04; Dél-Keleten -0,09 (és Pest megye -0,07). Érdekes módon az észak-dunántúli régió az erős kapcsolatok terén is kiemelkedik.

A kulturális-interakciós rétegződés alapkoncepciójában megfogalmazott tudásstílusokkal²⁹ igen erős összefüggéseket sikerült kimutatni. A gyenge kötés esetében a magyarázó erőt lényegében e változók bevonásával sikerült közel megkétszerezni ($R^2=20\%$). Valamennyi, általunk megkülönböztetett és operacionalizált tudásstílus (a kapcsolatteremtő-önprezentációs, a kognitív-instrumentális és az uralmi-reprezentatív válfaj) pozitívan korrelál a gyenge kötések készletével, tehát a tudásgazdagság egyben kapcsolatgazdagságot, a tudásdepriváció egyben kapcsolatszegénységet is jelent. A három tudásstílus között a kapcsolatteremtő-önprezentációs stílus önálló befolyása a legnagyobb (lényegében ugyanakkora, mint az életkoré). Az előbbihez képest inkább instrumentális orientációt jelző másik két stílus hatása is számottevő ugyanakkor, különösen az uralmi-reprezentatív válfaj esetében (amely közvetlenül, más tényezők kiszűrése előtt még a legerősebben függött össze a gyenge kötések készletével.)

Az erős kötések esetében igazán erős hatása csak a – legalábbis részben – expresszív-emocionális orientációjú kapcsolatteremtő stílusnak van (az uralmi-reprezentatív tudásstílussal pedig semmilyen pozitív összefüggés nem mutatkozik).

4. A KAPCSOLATI ERŐFORRÁSOK ÁTVÁLTHATÓSÁGA

Az előző részben láthattuk, hogy a gyenge és erős kötésű kapcsolatok meglehetősen egyenlőtlenül oszlanak el a népességben, és felvetettük, hogy ez az egyenlőtlen eloszlás egyben a kapcsolatok eltérő hasznosságának is jele lehet. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a kapcsolati erőforrásokban meglévő előnyök mennyire válthatók át olyan kézzelfogható előnyökre, mint például a jó állás, illetve a magas fizetés.

Elemzéseinket azzal kezdjük, hogy vajon kimutathatóak-e az általunk mért kapcsolati erőforrások önálló hatásai a szóban forgó függő változókra. Kezdjük az egyszerűbb (és viszonylag megbízhatóbban mért) munkahelyi fizetés tényezőjével.

²⁹ Lásd erről az I. és VI. tanulmányt.

Ismeretes, hogy a fizetések nagyságát erősen befolyásolják az olyan tényezők, mint az iskolai végzettség, a nem, az életkor, a lakóhely. Mint az előzőekben kitűnt, a kapcsolati erőforrások – és különösen a gyenge kötések – is erősen összefüggnek e társadalmi-demográfiai tényezőkkel. Tehát, ha az önálló szerepüket kívánjuk feltárni, a fizetést befolyásoló legfontosabb független változók hatását kontrollálnunk kell. Az első lépésben alkalmazott regresszióelemzéssel ezt vizsgáltuk meg (4. táblázat).

4. táblázat: A kapcsolati erőforrások szerepe a munkahelyi fizetést meghatározó tényezők között (lépcsőzetes regresszióelemzés; béta együtthatók, $N=1761$)

	Együttható
Nem (férfi +)	0,38
Iskolai végzettség	0,23
Lakóhely (vidék irányában +)	-0,22
Életkor	0,17
NWEAK (gyenge kötés)	0,12
	$R^2 = 33\%$

A gyenge kötésű kapcsolatok változója nem bizonyul ugyan a legerősebb meghatározók egyikének, de befolyása magas szinten szignifikáns. Az erős kötésű erőforrások viszont – az elméletnek megfelelően – nem jelennek meg a magyarázó változók között. A gyenge és erős kapcsolati erőforrások eltérő szerepét jól érzékelteti a két dimenziót együttesen felölelő tipológia. A bemutatandó adatok egyben a kapcsolati erőforrások hatásának nagyságrendjéről is képet adnak. Az 5. táblázatban először a tipológia csoportjai szerinti átlagfizetéseket (helyesebben ezeknek az összátlagtól való eltérését) mutatjuk be, majd egy olyan varianciaanalízis eredményét közöljük, amely az iskola, a nem, az életkor és a lakóhely kiszűrése után jelzi a típusok közti „tisztá” különbségeket.

5. táblázat: A munkahelyi fizetéseknek az átlagtól való eltérései kapcsolattípusok szerint – kiszűrés nélkül és az iskolai végzettség, a nem, az életkor és a lakóhely kiszűrése után

	(Forint,* varianciaanalízis)	
	Kiszűrés nélkül	„Tisztán”
Kapcsolatszegények	-209	-180
Erős kötésűek	-715	-254
Gyenge kötésűek	442	66
Kapcsolatgazdagok	161	195

* A munkahelyi fizetés esetében 1986-os adatokról van szó.

Az adatok egyértelműen bizonyítják a gyenge kötésű erőforrások instrumentális előnyét az erős kapcsolatokhoz képest a fizetések alakulásában – a típusok két szélső pólusa közt még a „tisztá változatban” is közel 500 forint (az 1986-os átlagfizetésnek mintegy 8 százaléka) a fizetési különbség. A táblázat eredményeiből az előzőekhez képest az is kitűnik, hogy az erős kötéseknek más a fizetésbefolyásoló szerepe, ha a gyenge kötésekkel együtt, mint ha azok nélkül jelentkeznék. Az erős kötésűeknél valamivel kevesebb az átlagkereset még azoknál is, akik mindenfajta kapcsolatban szegények, ezzel szemben a kapcsolatgazdagoknál – ahol az erős és a gyenge kötés együtt jelenik meg – a csak gyenge kötésekkel rendelkezőknél valamivel magasabb az átlagfizetés. Az adatok arra utalnak, hogy az erős kötésű kapcsolatokra való orientálódás (például a családcentrikusság) egyfajta instrumentális hátrányt is jelenthet (a későbbiekben a nemek szerinti részletesebb elemzések konkrétabban is alátámasztják ezt az értelmezést, a nők esetében az erős kötések nagyobb súlya egyik összetevője a fizetésbeli lemaradásnak).

A munkahelyekhez, állásokhoz való hozzájutás a kapcsolati erőforrások érvényesülésének egy másik lehetséges – a fizetésektől természetesen nem független – terepe. A kapcsolati erőforrások szempontjából hasonlóak az összefüggések, mint a fizetésekénél. Nézzük először a lépcsőzetes regresszióelemzés eredményeit, ahol ugyanazokat a független változókat alkalmaztuk, mint az előbb (6. táblázat). A függő változó az a munkahelyindex, amelyet az előző fejezetben ismertetett módon a vállalatról, cégről való értékelés (a megkérdezett általi besorolás) alapján alakítottunk ki.

6. táblázat: A kapcsolati erőforrások szerepe a jelenlegi munkahely színvonalát meghatározó tényezők között (lépcsőzetes regresszióelemzés; béta együtthatók, N = 1761)

	Együttható
Lakóhely (vidék irányában +)	-0,19
Nem (férfi irányában +)	0,12
NWEAK (gyenge kötés)	0,07
	$R^2 = 5\%$

Az adatok alapján tehát elsősorban a városiak (mindenek előtt a fővárosiak) és a férfiak számolnak be kedvezően értékelt munkahelyekről.³⁰ Ezek mellett a gyenge kötésű kapcsolati erőforrások is a szignifikáns meghatározók közé tartoznak. Ha befolyásuk nem is különösebben erőteljes, de jelentőségüket jelzi, hogy megjelentek a jó munkahellyel, állással való rendelkezést meghatározó tényezők sorában, míg sem az erős kötések, sem a további bevont objektív változók nem játszanak ilyen szempontból szerepet. A gyenge kötések önálló szerepét szemléltetik a kapcsolattípusok szerinti indexátlagok (azaz az átlagától való eltérések) és a „tisztított” adatok (7. táblázat).

7. táblázat: A munkahely-indexnek az átlagtól való eltérései kapcsolattípusok szerint – kiszűrés nélkül és az iskolai végzettség, a nem, az életkor és a lakóhely kiszűrése után

	Index-szókórok (varianciaanalízis)	
	Kiszűrés nélkül	„Tisztán”
Kapcsolatszegények	-0,13	-0,06
Erős kötésűek	-0,15	-0,13
Gyenge kötésűek	0,13	0,09
Kapcsolatgazdagok	0,00	0,03

³⁰ A Függelék tartalmazza részletesebben az alkalmazott kritériumokat, amelyek egyfelől a kereseti lehetőség megítélését és a bejutás nehézségét, másfelől a vállalat hírnevét és országos (nemzetközi) jelentőségét tartalmazzák.

A legnagyobb eltérések a kapcsolati erőforrásfajta szempontjából tiszta típusok között mutatkoznak: a kifejezetten „gyenge orientáció” javítja, az „erős orientáció” viszont valamelyest rontja a jó álláshoz jutás esélyeit. (Itt utalni kell arra, hogy az erős kötések dominanciája a kapcsolati készletben valószínűleg nem „önmagában”, hanem a sajátos lekötöttségen keresztül eredményez olyan feltételeket, amelyek a szóba jövő munkahelyek választékát eleve leszűkítik.)

Ha a gyenge kötésű erőforrások instrumentális szerepét az adatok a hazai terepen általánosságban igazolják is, nem mellékes, hogy valamennyi rétegben fennálló összefüggésről van-e szó, vagy nálunk is kimutatható bizonyos rétegspecifikus jelleg. E kérdés tisztázására „filterezett” mintákon végeztünk regresszióelemzéseket, amikor is mind a fizetés, mind a munkahely-index esetében a független változók már ismertetett együttesének bevonásával végeztünk elemzést meghatározott rétegekben külön-külön. Az eredmények az utóbbi feltevést támasztják alá: a fizetés esetében a szakmunkásoknál és a (magasabb szintű) vezető állásúaknál, a munkahely-index esetében a szakmunkásoknál találtunk számottevő befolyásokat,³¹ más foglalkozási csoportok esetében a gyenge kötésű erőforrások hatékonysága nem volt külön-külön kimutatható. A szellemi foglalkozásúak között a vezetőknél, a fizikai foglalkozásúak között a szakmunkásoknál találtuk az előzőekben a gyenge kötések legnagyobb készletét és úgy tűnik, hogy ezek az erőforrások ezekben a csoportokban egyben a leghatékonyabbak. E rétegspecifikus hatásoktól nem független az a további tapasztalat,³² hogy nemek szerint filterezve a mintát, a férfiaknál jelentős összefüggés mutatkozik a gyenge kötésekkel,³³ míg a nőknél ezeknek az erőforrásoknak nincs ilyen hatása.³⁴ (A nők esetében – a már korábban említett összefüggésnek megfelelően – az erős kötéseknek mutatható ki bizonyos negatív befolyása.) Egészében véve, olyan csoportoknál tűnik a gyenge kötések erőforrása igazán hatékonynak, amelyekben az instrumentális orientáció jellegzetesebb, kifejtettebb, mint az expresszív-emocionális irányultság.

³¹ A szakmunkásoknál mindkét esetben magas szinten szignifikáns az összefüggés, a vezető állásúaknál a fizetés esetében csak 0,08-as szinten, de a béta együttható itt volt a legmagasabb (0,18).

³² Mind a vezetők, mind a szakmunkások zömükben férfiakból állnak (így mintánk esetében 70, illetve 75 százalékban).

³³ A férfiaknál a fizetés esetében 0,09, a munkahely-index esetében 0,10 az erős kötésű kapcsolatok béta együtthatója.

³⁴ A kapcsolati erőforrások és a nem tényezőjének hasonló interakciós hatásáról számol be Wegener (1989).

Az instrumentális vonatkozású függő változókon kívül két olyan tényező esetében is megvizsgáltuk a kapcsolati erőforrások szerepét, amelyek az egyének közérzetéről, „emocionális háztartásáról” nyújtanak bizonyos képet. Az itt bevont két témát, az észlelt társadalmi tekintélyt és az életszemlélet bizakodó vagy fatalisztikus jellegét tekintve különböző a kép. Ami a személyes tekintélyre vonatkozó értékelést illeti, érdekes módon a gyenge kötésű kapcsolatokkal való rendelkezés valamennyi bevont változó közül a legszámottevőbb befolyású (ha a magyarázó erő viszonylag csekély is).³⁵ Tehát a kiterjedt kapcsolatok megléte az eredmények szerint az önértékelés, önbizalom nem mellékes forrása. Az erős kötésű kapcsolatok – várakozásainkkal ellentétben – e kérdésben nem bizonyultak önálló hatású, szignifikáns tényezőnek (bár megjegyzendő, hogy az itt is elvégzett varianciaanalízisek eredményei szerint a kapcsolattípusok közül a gyenge és erős kötésekkel egyaránt rendelkező „kapcsolatgazdag” típusnál a legmagasabb fokú az észlelt társadalmi megbecsültség).³⁶

Más a helyzet az „életszemlélet-skála” esetében. Az eredmények itt igazolták az erős kapcsolatoknak az emocionális szférában való kitüntetett szerepére vonatkozó feltevést: az életkor és az iskolai végzettség tényezője után ez bizonyult a harmadik tényezőnek a meghatározó tényezők sorában. A fiatalság és az alacsony iskolázottság mellett (melyekkel, úgy tűnik, a külső körülményeknek, az akadályoknak tulajdonított jelentőség alacsonyabb foka jár együtt) az erős kapcsolatokból táplálkozó személyes háttország az a tényező, amely egy optimistább életszemlélet irányába mutat.³⁷ A gyenge kötéseknek e kérdésben nincs önálló szerepük, a varianciaanalízis eredményei szerint azonban az erős kötések híján megjelenő gyenge kapcsolatok (ahogy azt a KÖTESTIP-index jelzi) inkább a kevésbé bizakodó, fatalisztikusabb orientáció felé mutatnak.

A gyenge kötésű erőforrásoknak az erős kötésekre való ráutaltsága, illetve másik oldalról nézve, az erős kötések „katalizátor-szerepére” egy további összefüggés is utal, amelyet az elemzési szintnek az aggregált szintre való kiterjesztése, a kontextuális tényező bevonása hozott felszínre. A vizsgálatban szereplő száz település mindegyikére kiszámítottuk a gyenge és az erős kötésű kapcsolatok átlagértékét, és – a Boyd-Iversen modellnek megfelelően – ezeket mintegy a kapcsolati miliót jelző kontextuális változókként alkalmaztuk a szó-

³⁵ A szóban forgó béta együttható 0,11.

³⁶ A KÖTESTIP-változó „tiszta” hatását jelző béta együttható 0,10.

³⁷ (Az optimizmus felől nézve) a béta együttható értéke a következő: életkor - 0,14; iskolai végzettség - 0,11; NWSTRIND (erős kötés) 0,07.

ban forgó elemzésekben.³⁸ Az eredmények – némileg váratlan módon – az erős kötések kontextuális hatását mutatták ki, főként az instrumentális vonatkozásokban. Eszerint az aggregált szinten meglévő, erős kötésekben gazdag miliő (akár a munkahelyi fizetéseket, akár a munkahelyekhez jutást tekintve) hasonló hatású, mint egyéni szinten a gyenge kötésű erőforrások. E kettős hatást legegységesebben az az interakciós változó jelzi, mely együttesen tartalmazza az (aggregált szintű) erős és az (egyéni szintű) gyenge kötések: e tényező játsza a legmeghatározóbb szerepet a kapcsolati erőforrások közül.³⁹ A „gyenge kötések ereje” tehát olyan feltételek között jut elsősorban érvényre instrumentális vonatkozásban is, ahol az erős kötések kohézív makrohálózata, a társadalmi integráció kellő szintje valószínűsíti, hogy a gyenge kötésű kapcsolatokban rejlő erőforrások valóban organikus társadalmi alakzatok felé közvetítsenek.

További kutatások feladata lenne a fenti összefüggések érvényességét más témákra, más függő változókra vonatkozóan is ellenőrizni. Emellett a hazai terepen is kíváncsiak azok a kapcsolódó vizsgálatok, amelyek meghatározott konkrét problémák kapcsán (például a munkahelyhez jutás körülményei a gazdasági válság időszakában), a közvetítő kontaktusok természetének részletes feltárásával vizsgálnák – „in vivo” – a gyenge és az erős kötések működését.

IRODALOMJEGYZÉK

- Angelusz, Róbert – Tardos, Róbert (1988): A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága. *Szociológia*.
- Angelusz, Róbert – Tardos, Róbert (1990): Alapadatok a tudásstílusok társadalmi megoszlásáról a nyolcvanas évek Magyarországon. In: Andorka – Kolosi – Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport – 1990 TÁRKI*, Bp.
- Blau, Peter M. (1977): *Inequality and heterogeneity*. N.Y. Free Press.
- Boyd, Lawrence H. – Iversen, Gudmund R. (1979): *Contextual Analysis. Concepts and Statistical Techniques*. Belmont, Calif.

³⁸ A kontextuális elemzés módszereiről lásd Boyd – Iversen (1979).

³⁹ Az interakciós változó béta együtthatója 0,14 a fizetés és 0,07 a munkahely-index esetében. (Ha nem képeztünk interakciós változót, helyébe – kisebb értékekkel – az erős kötések aggregált változója lépett be.)

- Ericksen, Eugene P. – Yancey, William L. (1980): *Class, status and income determination*. Temple University.
- Granovetter, Mark S. (1973): The strength of weak ties. *American Journal of Sociology*.
- Granovetter, Mark S. (1974): *Getting a job: A study of contacts and careers*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Granovetter, Mark S. (1982): The strength of weak ties. A network theory revisited. In: Marsden, Peter V. – Lin, Nan (szerk.): *Social structure and network analysis*. Sage Publications, Beverly Hills.
- Langlois, Simon (1977): Les réseaux personnels et la diffusion des informations sur les emplois. *Recherches Sociographiques*.
- Lin, Nan (1982): Social resources and instrumental action In: Marsden, Peter V. – Lin, Nan (szerk.): *Social structure and network analysis*. Sage Publications, Beverly Hills.
- Lin, Nan (1987): *Social resources and social mobility. A structural theory of status attainment*. Manuscript. State University of New York at Albany.
- Lin, Nan – Dumin, M. (1986): Access to occupations through social ties. *Social Networks*.
- Marsden, Peter V. – Campbell, Karen E. (1984): Measuring Tie Strength. *Social Forces*.
- Marsden, Peter V. – Hurlbert, Jeanna S. (1988): Social resources and mobility outcomes: A replication and extension. *Social Forces*.
- McAllister, Lynne – Fischer, Claude S. (1978): A procedure for surveying personal networks. *Sociological Methods and Research*.
- Utasi, Ágnes (1990): Baráti kapcsolatok. In: Andorka – Kolosi – Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport – 1990 TÁRKI*, Budapest.
- Wegener, Bernd (1989): *Mobility and the structure and sex composition of social ties*. Paper for Conference in Utrecht.

FÜGGELÉK

Az elemzésben alkalmazott kérdések, alapmegoszlások, faktor-struktúrák

1. Az NWEAK (gyenge kötés) index alapját képező kérdések:

a) Felolvasok néhány foglalkozást. Kérem, mondja meg, hogy ismerősei közt van-e...?

		Van	Nincs
1.	Kőműves	78	22
2.	Középiskolai tanár	61	39
3.	Technikus	67	33
4.	Tanácsi dolgozó	70	30
5.	Sofőr	86	14
6.	Ügyvéd	41	59
7.	Pincér	57	43
8.	Gyári munkás	85	15
9.	Mérnök	67	33
10.	Igazgató	56	44
11.	Bolti eladó	83	17
12.	Újságíró	25	75
13.	Színész	14	86
14.	Sebész orvos	37	63
15.	Vasutas	57	43
16.	Tudós	10	90
17.	Segéd munkás	83	17
18.	Politikus	19	81
19.	TSZ-tag	78	22
20.	Könyvelő	68	32

b) Ön körülbelül hány embert ismer személyesen? Kérem, a kártyalappal válaszoljon.

Tízezer ember fölött	3%
Több ezer ember	20%
Egy-két ezer ember	23%
Hat-nyolcszáz ember	12%
Négy-ötszáz ember	13%
Két-háromszáz ember	16%
Ötven-száz ember	10%
Kevesebb mint ötven ember	2%
Nem tudja, válaszhiány	2%

c) Szokott-e Ön karácsonyi, újévi üdvözlőlapot küldeni?

igen 86 % Kb. hány lapot szokott küldeni?

nem 14 % átlag: 11 db

2. A munkahely-index alapját képező kérdések

1.	Az Ön munkahelye az átlagosnál jobban fizető munkahelyek közé tartozik	13%
	Az Ön munkahelye az átlagosnál rosszabbul fizető munkahelyek közé tartozik	18%
	Az Ön munkahelye az átlagosan fizető munkahelyek közé tartozik	31%
Nem kellett feltenni (inaktív)		38%
2.	Hogyan látja, az Önhöz hasonló foglalkozásúak számára...	
	... elég nehéz erre a munkahelyre bekerülni?	24%
	... nem különösebben nehéz erre a munkahelyre bekerülni?	37%
Nem kellett feltenni (inaktív)		38%
3.	Az Ön munkahelye...	
	... nemzetközi jelentőségű	12%
	... országos jelentőségű	19%
	... budapesti vagy megyei jelentőségű	15%
	... ennél kisebb jelentőségű	15%
Nem kellett feltenni (inaktív)		38%

4.	Mit mondana Ön a munkahelyéről: azt, hogy ...	
	... közismert, híres	20%
	... elég sokan ismerik	32%
	... elég kevesen ismerik	10%
	Nem kellett feltenni (inaktív)	38%

A munkahelyindex-konstrukció alapját képező főkomponens-elemzés eredménye (rotált faktorok):

	I	II
MHBER (bér)		0,69
MHBEJUT (bejutás nehézsége)		0,79
MHJEL (jelentőség)	0,85	
MHHIRES (hírnév)	0,86	
MHIND = I + II faktorszám		

3. Észlelt vagy személyes tekintély (7 fokú skála)

Ezen a létrán legfelül azok vannak, akik a legmegbecsültebb, legtekintélyesebb emberek, a legalul pedig azok, akik a legkevesebb tekintéllyel, megbecsültséggel rendelkeznek. Hová helyezné el saját magát a létrán?

7	6	5	4	3	2	1	Nem tudja, válaszhiány
3%	7%	16%	39%	23%	6%	4%	2%

4. Életszemlélet (optimizmus-fatalizmus) skála (százalék)

	Egyet ért	Részen egyetért	Nem ért egyet	Nem tudja
Minden problémát meg lehet oldani. (NMEGOLD)	48	37	14	1
A jövő túl kiszámíthatatlan ahhoz, hogy túl sokat foglalkozzunk vele. (NVELETL)	50	33	15	3
A legtöbbször végül győz az igazság. (NIGAZSA)	41	35	23	1
Az igazán fontos dolgok évszázadok alatt sem változnak. (NVALTLAN)	39	33	22	6
Mindig is az erősek diktálnak. (NEROSD)	73	19	7	1

Az index alapját képező főkomponens-elemzés eredménye (II. rotálatlan faktor)

NMEGOLD	-0,49
NIGAZSA	-0,49
NEROSD	0,64
NVALTLAN	0,44
NVELETL	0,27

V. A SZEMÉLYES KAPCSOLATHÁLÓZAT MINT VÉLEMÉNYFORMÁLÓ KONTEXTUS

A csoporthatások kimutatásában az egyik legtöbbet ígérő szociológiai megközelítés a kontextuális elemzési technikákhoz fűződik. E technikák jellegzetesen többszintű elemzési eljárásokon alapulnak, ahol mód nyílik arra, hogy bizonyos változók hatásait az individuális szint mellett a kollektív szinten is megragadjuk. Noha a társadalomkutatók mindig is számon tartották a környezeti hatások szerepét, az egyéni és a csoporthatások analitikus különválasztására hosszú ideig nem álltak rendelkezésre megfelelő eszközök. A kutatók hol az egyéni adatokból próbálták a környezeti hatásokra következtetni, hol az aggregált adatokból vontak le közvetlen következtetéseket az egyéni viselkedésre.

A kontextuális és networkelemzés összekapcsolásának lehetőségével az ilyen irányú kutatások eddig kevésbé éltek. A kontextuális hatást elsősorban – térbelileg, fizikailag – világos körvonalú, „természetes hatású” közegben vizsgálták (mint például egy-egy ökológiai vagy szervezeti egység, iskola, osztály). Ha azonban a valóságos hatásokat tekintjük, nyilvánvaló, hogy azok számos esetben nem illeszkednek ezekhez a könnyen megragadható, diszkrét csoportalakzatokhoz, hanem „informálisan” szerveződve átmetszik azokat. Az ilyenfajta, „nem természetes” határú társas szerveződésekben érvényesülő csoporthatások megközelítésére a networkelemzések tűnnek leginkább alkalmasnak. E megfontolások alapján kutatásunkban alapvető szerepet játszik annak vizsgálata, hogy a személyes kapcsolathálózatok milyen esetekben működnek

magatartás-, illetve nézetmeghatározó közegként. E kérdések megválaszolásához tesszük a networköket kontextuális elemzés tárgyává.

Tanulmányunkban a kontextuális elemzés matematikai-statisztikai apparátusát legárnyaltabban kidolgozó Boyd-Iversen modellt alkalmazzuk, amelyben a csoportszintű változó mindig az egyéni szintű változó aggregálása útján jön létre,¹ így ebben a modellben a hangsúly kifejezetten a kontextuális problematika magvára, az egyéni és a csoportthatás szétválasztására helyeződik.

Az alkalmazott modell a kollektív hatások két fajtáját különbözteti meg: az egyik a „tisza” csoportthatás (a kollektív hatásnak az az eleme, amely a csoport valamennyi tagját azonosan érinti), a másik az „interakciós hatás” (a kollektív hatásnak az az eleme, amely az egyéni hatásnak csoportonként eltérő érvényesülését fejezi ki).²

A kulturális-interakciós rétegződés vizsgálatánál első megközelítésben viszonylag egyszerű változókból építkezünk. A magyarázandó függő változók esetében az életstílus különböző indikátoraira, a kulturális szokásokra, magatartásmintákra vonatkozó adatokkal dolgozunk. A független változók között egy változót emelünk ki: az iskolai végzettséget, amely az adott kérdések esetében – vizsgálatunk tapasztalatai szerint is – meghatározó jelentőségű. Az elvégzett elemzésekben az egyéni szintű független változó a megkérdezett személy iskolai végzettsége, a csoportváltozó pedig a megkérdezett mikronetworkjének (a személyes kapcsolathálózat szűkebb körének) átlagos iskolai végzettsége.³ (Az interakciós változót a személyes iskolai végzettség és a mikronetwork átlagos iskolai végzettségének szorzata adja – a Boyd-Iversen-modellnek megfelelően.) A szűkebben vett kontextuális változók mellett a független változók között két olyan mikronetwork-mutatót: a sűrűség és a heterogenitás (esetünkben az iskolázottsági összetétel szerinti heterogenitás) mutatóját is szerepeltettük, amelyek a mikromiliók lényeges vonásaira, nyitottságára–zárttságára utalnak.

¹ Boyd-Iversen (1979).

² E kétféle – tiszta és interakciós – csoportthatás megkülönböztetése jelenik meg a kontextuális modell Boyd-Iversen-féle regressziós alapegyenletében:

$$y_{ij} = a + b_1 x_{ij} + b_2 \bar{x}_j + b_3 x_{ij} \bar{x}_j + b_{ij}$$

(ahol b_1 az egyéni, b_2 a tiszta csoportthatás, b_3 az interakciós hatás együtthatója.)

³ A szóban forgó mikronetwork a rokonsági, baráti, munkatársi, szomszédsági körből való, a megkérdezettek által közelinek tekintett kapcsolatokról tevődik ki. (A közelebbi családtagokat, szülőket, házastársakat, gyereket nem tartalmazza.)

Az 1. táblázat mutatja azokat az eredményeket, amelyeket az elemzésbe bevont huszonöt függő változóra (tevékenységfajtára, szokásra, attitűdre) elvégzett regresszióanalízisek alapján kaptunk. A feltüntetett adatok az egyes változók szignifikáns önálló hatását jelzik (béta együtthatók).

Az esetek nagy többségében a személyes iskolai végzettség, illetve a környezet jellemző iskolázottsági szintje a döntő meghatározó a bevont változók közül. A huszonöt közül mindössze két olyan eset volt, ahol kontextuális hatást nem mértünk, tehát az egyéni szintű változó magyarázatát a csoportthatás nem növelte. Szignifikáns (önálló) interakciós hatást egy esetben sem találtunk (tehát a környezeti hatás lényegében megegyezett az alacsony és magas iskolázottsági szinten)⁴ (1. táblázat).

1. táblázat: Az iskolai végzettség, a mikronetwork-sűrűség és -heterogenitás hatása különböző tevékenységek, szokások, attitűdök esetében (regresszióanalízis, béta együtthatók)

	A megkérdezett iskolai végzettsége*	A mikronetwork átlagos iskolai végzettsége	Mikronetwork sűrűség	Mikronetwork (iskolai) heterogenitás	R ²	A kontextuális hatás szerepe a megmagyarázott variancia növelésében**
Szakirodalom olvasás	0,33	0,22	-0,05	0,04	23%	4%
Szépirodalom olvasás	0,11	0,25	-0,06	0,06	16%	5%
Komolyzene hallgatás	0,09	0,12			9%	4%
Múzeumba járás	0,20	0,27	-0,05		17%	6%
Kiállításra járás	0,20	0,25		0,05	15%	4%
Fotózás	0,16	0,12	-0,05		6%	1%
Videózás	0,10	0,09		-0,05	3%	1%
Üdülés	0,12	0,21	-0,04		15%	3%
Külföldi túra	0,13	0,18			7%	2%
Strandra járás	0,25		-0,07	-0,06	6%	0%

⁴ Megjegyezzük, hogy mielőtt az egyéni, a csoportszintű és az interakciós változó skáláit sztenderdizáltuk, az interakciós hatás szinte minden esetben szignifikánsnak bizonyult. Mikor mindegyiket – hasonló megoszlású – négyfokú skálára redukáltuk, az interakciós hatás elenyészett.

	A megkérdezett iskolai végzettsége*	A mikronetwork átlagos iskolai végzettsége	Mikronetwork sűrűség	Mikronetwork (iskolai) heterogenitás	R ²	A kontextuális hatás szerepe a megmagyarázott variancia növelésében**
Sétálás	0,10	0,15	-0,07		6%	2%
Társaságba járás	0,12	0,17	0,05	-0,06	7%	2%
Állandó társaság	0,12	0,14	0,07		6%	1%
Bankettre, fogadásra járás	0,10	0,12	0,05		4%	1%
Munkahelyen a főnök magázása	-0,11	-0,12			14%	1%
Névjegykártya használata	0,16	0,21			11%	3%
Elvart bejelentkezés vendégek fogadásakor		0,08	-0,09		2%	1%
Karácsonyi üdvözlő lapok száma	0,06	0,19		0,08	6%	2%
Templomba járás	-0,11		0,05		2%	0%
Politikai szemináriumokon való részvétel	0,14	0,12			5%	1%
Beszélgetés a politikáról	0,18	0,17		0,05	10%	3%
Részvételi hajlam közügyekben	0,20				4%	0%
(Poszt) materiális attitűd Inglehart-skála	0,16	0,12			6%	4%
Kihívást jelentő feladatok kedvelése	0,21	0,13			9%	1%
Idegennyelv-tudás	0,23	0,20			14%	3%

* Az előző networkeredményekhez hasonlóan az adott elemzések is országos reprezentatív mintára (mintegy 2500 személy adataira) alapulnak.

** Az adott mutató azt fejezi ki, mennyivel magyaráz többet az egyéni és a csoportszintű változó együtt, mint az egyéni változó egyedül.

Az is megállapítható, hogy a vizsgált kérdések jelentős részében a kontextuális hatás bizonyult a legerősebb magyarázó tényezőnek, tehát a személyes viselkedés a miliő jellegétől erősebben függ, mint a személyes iskolázottságtól. Ha az itemeket aszerint csoportosítjuk, hogy inkább egyéni vagy inkább csoport-hatás-függőek, a két változókalmaz tartalmát tekintve viszonylag konzisztens módon rendeződik (2. táblázat).⁵

2. táblázat: Az egyéni és a csoporthatás viszonya a regresszióanalízis alapján

Az egyéni hatás	A csoporthatás
az erősebb	
szakirodalom olvasása	szépirodalom olvasása
a kihívást jelentő feladatok kedvelése	komolyzene hallgatás
részvételi hajlam a közügyekben	múzeumba járás
politikai szemináriumokon való részvétel	kiállításra járás
beszélgetés a politikáról	társaságba járás
(poszt)materialista attitűd	állandó társaság
templomba járás	karácsonyi üdvözlőlapok száma
fotózás	névjegy használat
videózás	munkahelyen a főnök magázása
strandolás	bankettre, fogadásra járás
üdülés	elvart bejelentkezés vendégek fogadásakor
	külföldi túra
	sétálás

Az erős csoporthatást minden bizonnyal úgy is értelmezhetjük, mint a társas normaszabályozás iránti nagyobb fogékonyságot. Ahol viszont a személyes jellemzők befolyása túlsúlyos a miliővel szemben, ott valószínű, hogy az (informális) társas érintkezés által kevésbé frekvenciált témákról van szó.

⁵ E csoportosítás az 1. táblázatban közölt béta együtthatók nagyságán alapul.

A második oszlopban részben olyan szimbolikus javakról van szó, amelyek meghatározott társadalmi rétegekben presztízt adnak (vagy hiányuk presztízt csökkent), részben olyan társas etikett-tartozékokról, amelyek a „megfelelő társasági pozíció” fontos forrásai. A főként az egyéni hatás által meghatározott témák közt részben olyan tevékenységek, attitűdök fordulnak elő, amelyek – személyes jellegüknél fogva – a szabad választás zónájába tartoznak, vagy olyanok, amelyek alapvetően formális státuszszabályozás hatása alatt állnak. Figyelmet érdemel, hogy a szakmai jellegű itemek mellett a politikai, világnézeti vonatkozású kérdések mind ebbe a csoportba tartoznak, tehát – legalábbis a szóban forgó elemzések tanulsága szerint – viszonyaink közt kevésbé válnak a társas érintkezés normaszzerűen szabályozott nagy témáivá.

A fenti eredmények összefüggésbe hozhatók azzal a szakirodalomban felvetett és vitatott kérdéssel is, hogy vajon a networkhatások pozíciós vagy relációs alapúak-e; a vélemények hasonlósága, közössége a networkpozíciók (a kommunikációs kapcsolatoktól lényegében független, a helyzetek hasonlóság alapuló) strukturális ekvivalenciáján vagy pedig az interaktív kontaktusok kohéziós, szabályozó-homogenizáló szerepén alapul-e.⁶ Azokban a témákban, ahol a mikronetwork, a személyes milió magatartásformáló hatása mutatkozik dominánsnak, kézenfekvőbbnek tűnik az interaktív alapú kommunikációs befolyásra gondolni. Ahol ilyen hatások nem jelentek meg, lehetséges, hogy a vélemények hasonlósága, közössége a networkstruktúrákban elfoglalt hasonló pozíción alapul. E kérdéshez a következő elemzési szint, a társadalmilag átfogóbb, látens kapcsolatrendszereket megragadó makronetworkök bevonásával juthatunk közelebb. A strukturális ekvivalencia modellje feltehetőleg ott jut első sorban érvényre, ahol a kontextuális hatásokon belül erős makronetwork és gyenge mikronetwork hatással találkozunk.

A mikronetwork-sűrűség és heterogenitás mutatóival (a szűkebben vett kontextuális tényezőkhöz képest) gyengébb összefüggéseket találhatunk, amelyek nem mutatnak konzisztensen értelmezhető mintát.

A mikronetwork elemzési szinten maradvá, részletesebben megvizsgáltuk, hogy a fenti témák eltérő milió-érzékenysége mennyire általános: 1. a kimutatott kettősség nemcsak az össznépeségre, hanem az egyes társadalmi csoportokra, rétegekre is érvényes-e; 2. illetve léteznek-e olyan csoportok, amelyeknél a tapasztalt milió-érzékenység átlagon felüli mértékű (és az általában a „szabad választás” zónájába eső témákra is kiterjed), illetve olyanok, amelyeknél a kontextuális hatás csak szórványosan mutatható ki.

⁶ A kérdést hangsúlyosan veti fel Burt (1982), aki inkább a strukturális ekvivalencia modellje felé hajlik.

E kérdések megválaszolásához a fenti elemzéseket meghatározott változók szerint elkülönített alcsoportokra is elvégeztük. Ami az életstílus-vonatkozások nagyobb környezeti befolyásoltságát illeti, a megvizsgált csoportokban több-kevesebb határozottsággal majd minden vizsgált csoportban fennáll. (S ha vannak is olyan csoportok, ahol e kettősség kevésbé kontrasztos, olyan ellenpélda nem akadt, ahol a szakmai, illetve politikai vonatkozásokban érvényesülne erősebb mikronetwork-hatás.)⁷ Ami a másik kérdést, a kontextuális hatás gyengébb vagy erősebb jelentkezését illeti, a vizsgált csoportokban már tarkább a kép. Az elemzésekben a vizsgált mikronetworkök centrumát alkotó megkérdezett személyek néhány társadalmi jellemzőjén kívül a mikronetworkök egyes sajátosságait is csoportosítási ismérvekként alkalmaztuk. Ez utóbbi elemzések eredményei – meglehetősen egybevágó módon – a kontextuális hatások egy olyan válfajának érvényesülését jelzik, amely a primer környezet belső kohéziójának normatív nyomásán alapul. Valamennyi talált összefüggés összhangban van a kommunikációs hatások (Sherif, Hovland, Festinger által feltárt) „klasszikus” mechanizmusaival. Az első esetben a vizsgált mikronetworköket a sűrűség szerint bontottuk két (az átlagosnál sűrűbb és az átlagosnál kevésbé sűrű) csoportra. Az életstílus-eleméknél általánosan tapasztalt környezeti hatás első sorban a nagy sűrűségű mikronetworkökben mutatható ki (hat esetből mindössze egy kivétellel). Az olyan hálózatok esetében tehát, ahol a kapcsolatok kölcsönösen átfedik egymást, mindenki (jól) ismer mindenkit – és ennyiben a mikronetwork a szó hagyományos értelmében vett kiscsoport jegyeit hordozza –, a csoport domináns összetétele erősebben nyomja rá bélyegét az egyének viselkedésére.

A következő morfológiai szempont a mikronetworkök homogenitása-heterogenitása. E tényező szerint is két csoportra osztottuk a mintát: (a networktagok iskolai végzettsége alapján) átlagosnál homogénebb és heterogénebb networkök tagjaira. A klasszikus hatásvizsgálatok eredményei e tekintetben azt mutatták ki, hogy minél egységesebb a primer környezet összetétele, s minél kevésbé ér-

⁷ Az alábbiakban ismertetendő változókon kívüli további „filterezések” esetleg módosíthatnak ezen a megállapításon.

vényesülnek egymást keresztező, semlegesítő hatások, annál nagyobb erővel jutnak kifejezésre az egyéni viselkedésben a környező hatások. Kutatási eredményeink megerősítik e tapasztalatokat. A viselkedési mozzanatok „stílus-módor térfelén” (egy kivétellel minden esetben) a homogén networkokban jellemző a környezeti hatás túlsúlya az egyéni hatással szemben.

Az erős és gyenge kötés szerint megkülönböztetett csoportokra is végeztünk elemzéseket. (Emlékeztetünk rá, hogy a gyenge kötésű kapcsolatok intenzitásának mérésekor túlmertünk a mikronetworkok keretein.) Eredeti feltevésünk az volt, hogy a személyes kapcsolathálózatokban az erős vagy gyenge kötések dominanciája önmagában is befolyásolja a milióhatás érvényesülését (úgy, hogy az erős kötések túlsúlya esetében erősebb a normaérzékenység). Eredményeink e feltevést nem támasztották alá. Mikor négy csoportot különböztettünk meg (1. inkább erős, mint gyenge kötésű; 2. inkább gyenge, mint erős kötésű; 3. mind erős, mind gyenge kötésekben gazdag; 4. mind erős, mind gyenge kötésekben szegény kapcsolathálózatok „birtokosai”), a kontextuális hatás egyértelmű érvényesülését csak a negyedik, az általánosan kapcsolatszegény csoportokban figyelhetjük meg. Utólagos értelmezésünk szerint azt valószínűsíthetjük, hogy a kapcsolatszegénység egyben erős személyes függést, egyes személyekre való ráutaltságot jelent, ahol a „vonatkoztatási pontok” nemcsak eltérően rányomják bélyegüket az egyén viselkedésére, hanem az ezzel való szembehelyezkedésnek túlságos ára is lenne. (A klasszikus modell itt a periférikus, izolált személyek nagyobb befolyásolhatóságára, kisebb kognitív ellenállására utal.)⁸

A fenti hatású mechanizmus érvényesülésével hoznánk összefüggésbe azt az – immár a morfológiai jegyeken túlmenő, demográfiai alapú – elemzési eredményt, mely szerint valamennyi vizsgált függő változó esetében a nőknél mutatható ki a kontextuális hatás érvényesülése, míg a férfiaknál az egyéni hatás dominál. Itt ismét a hagyományos családi szerepfelfogás megnyilvánulásáról lehet szó (ahol a férfi státusz-hovatartozása határozza meg elsősorban a családi milió jellegét, stílusát).

Más természetű, már a primer környezeten túlmutató kontextuális hatásokat találtunk bizonyos társadalmi, ökológiai jellemzők szerinti csoportosításoknál. A következőkben felsorolt esetekben már olyan rétegek felé irányuló

orientációkról, mobilitási aspirációkról beszélhetünk, amelyek képviselői egy magasabb társadalmi státuszt közvetítenek a személyes kapcsolathálózatban. Vizsgálati adataink szerint a foglalkozási csoportok közül a fizikai dolgozók, a településtípusok lakói közül a fővárosiak, s e két tényező együtteseként főként a fővárosi fizikaiak azok, akiknél a milióhatás, a környezeti vonzerő domináns szerepet játszik az egyéni meghatározottsággal szemben. A budapesti fizikai dolgozók esetében részben arról lehet szó, hogy közöttük nagy arányban fordulnak elő azok a tercier jellegű, illetve kvalifikált fizikai foglalkozások, amelyek munkajellege és a hozzájuk kapcsolódó életstílus tekintetében valójában egyfajta átmenetet képeznek a „fehér-” és „kékgalléros” rétegek között.

Egy másik mozzanat azzal a – szakirodalomban Blau-hatásnak nevezett – rétegek közötti interakciós eséllyel kapcsolatos, amely (puszta aritmetikai alapon) a különböző rétegek népességen belüli arányából következik.⁹ Esetünkre alkalmazva könnyen belátható, hogy egy népességen belül annál nagyobb az alacsony státuszú csoport tagjainak aritmetikai esélye a magasabb státuszúakkal való kontaktusra, minél alacsonyabb az alacsony státuszúak, s magasabb a magas státuszúak előfordulása. Mivel Budapesten a vidéki településekhez képest sokkal kiegyenlítettebb a fizikaiak és a szellemiek aránya, ez önmagában is növeli kontaktusaik – és a magasabb státuszúak alacsonyabb státuszúakra hatásának – esélyét.

A rétegeknek a fővároson belüli csekélyebb társadalmi távolságára vizsgálatunkból a mikronetworkok összetételének adatai többé-kevésbé közvetlenül is utalnak. Jóllehet ezek nem foglalkozási, hanem iskolázottsági csoportokról állnak rendelkezésre, az adott vonatkozásban meggyőzőnek tűnnek. Azokból a táblázatokból indultunk ki, amelyek a megkérdezettek és (mikronetworkon belüli) kapcsolataik átlagos iskolai végzettségét vetik egybe. A mobilitási vizsgálatokban használatos esélyhányadost alkalmaztuk ebben az összefüggésben (melyet úgy is felfoghatunk, mint „kapcsolati mobilitást”). A mutató azt jelzi, hogy mennyivel valószínűbb a hasonló státuszúak (iskolai végzettségűek) egymással való kontaktusa, mint a különböző státuszúaké. Minél kisebb ez a hányados, annál nagyobb az érintkezési nyitottság a különböző csoportok

⁸ Nehezebben értelmezhető az az összefüggés, amelyet a „kapcsolatgazdagok” csoportjánál tapasztaltunk, ahol nem a tiszta csoporthatás, hanem az egyéni és csoporthatást összegző interakciós hatás dominált.

⁹ Lásd például Blau–Schwartz (1984). Meg kell jegyezni, hogy Blau „primitív rétegződésmélete” ezen a ponton szándékosan elvonatkoztat a szociológiai tényezőktől.

között.¹⁰ A fővárosban és a vidéki településeken élőkre külön-külön számított esélyhányadosok alakulását a 3. táblázat tartalmazza.

3. táblázat: A kapcsolati mobilitás esélyhányadosai iskolai végzettségek szerint

	Főváros			Vidéki települések		
	8 általános	Középiskola	Egyetem	8 általános	Középiskola	Egyetem
8 általános alatt	5,2	17,3	38,0	3,5	26,7	65,4
8 általános		3,7	19,1		4,2	35,6
Középiskola			3,5			5,3

Az összehasonlított hat esetből ötben azt tapasztaljuk, hogy a fővárosban kisebb a csoportok közti kapcsolatokban megnyilvánuló társadalmi távolság, mint a vidéki településeken. Sőt, maga a kivétel (az a tény, hogy a 8 általánost végzettek Budapesten határolódnak el inkább a 8 általános alattiaktól) is arra utal, hogy a képzettebb fizikai csoportok a fővárosban tagolódnak határozottabban a középrétegekbe.

Nem lehet végül kizárni annak a hatásnak az érvényesülését sem, hogy a fővárosban viszonylag magas a területileg–társadalmilag mobil személyek aránya, akik a mobilitási aspirációt eleve „magukkal hozták” (a fővárosba való gravitáció maga is szimptomája az ilyen orientációnak). E személyek esetében valójában nem annyira a szoros értelmében vett kontextuális, hanem egyfajta preszelektációs hatás működéséről lehet szó (mely az individuálisan, kulturálisan mobilitásra „predesztinált” személyeket gyűjti össze az adott ökológiai kontextuson belül).¹¹ Az ok-okozati összefüggések feltárása, illetve a két hatás szétválasztása a jelenlegi megközelítésén túlmenő, longitudinális vizsgálatot igényelne. (Azonban ahogy az adott szempontból „tisztá” kontextuális hatást

¹⁰ Képletben: $\frac{(a_{11}) \times (a_{22})}{(a_{12}) \times (a_{21})}$

ahol a_{11} az alacsony státuszúak alacsony kapcsolatait, a_{22} a magas státuszúak magas kapcsolatait jelzi, és így tovább.

¹¹ Egy ilyen preszelektációs mechanizmus érvényesülésének lehetőségére hangsúlyosan utal Esser (1982).

nem tételezhetünk fel, arra sincs okunk, hogy a „preszelektációs” hatást kellene kizárólagosnak gondolnunk.)

A felfelé orientálódás, mobilitási aspiráció kontextuális szerepére egy további vizsgálati eredmény is utal. Itt tudásstílus-csoportokat különböztettünk meg, első közelítésben egy durva „önbesorolások” indikátorral. A magukat „munkacentrikusnak”, „társaságkedvelőknek” és a „stílusra, formákra hangsúlyt helyezőknek” nevező csoportok közül a „munkacentrikusoknál” találtuk leginkább a kontextuális hatás érvényesülését. A kognitív-instrumentális tudásstílus mobilitási jelentősége nem ismeretlen a network-szakirodalomban. Nan Lin például a homofil és heterofil networkök megkülönböztetését az expresszív és instrumentális jelleg megnyilvánulásával kapcsolja össze (akik a kapcsolatban önértéket látnak, inkább a hasonzorúak társaságát keresik, akik a kapcsolatokat eszközként kezelik, azok számára „kifizetődőbbek” a más státuszúakkal fenntartott kontaktusok).¹² Óvatosságra int azonban, hogy az alapul szolgáló változó önbesorolásból származik. Egyéb elemzéseink jelzik, hogy a „munkacentrikus” önmeghatározás a konformizmus jegyeit is magán viseli.¹³ Nem lehet kizárni, hogy mind a (függő változókként vizsgált) kulturális életstílusjegyek, mind a tudásstílus-önbesorolás ugyanannak a konformizmus-szindrómának megnyilvánulásai (ami, igaz, egy tágabb értelemben maga sem áll ellentétben a társadalmi kontextushoz való igazodással).

Közvetlen formában is megpróbáltuk ellenőrizni, hogy mennyire kapcsolhatjuk a kontextuális hatás érvényesülését a felfelé való orientálódáshoz. Bár a szakirodalomban a leggyakoribb a kontextusnak a vizsgált változó átlagértékeivel való jellemzése (és ezzel a domináns közegnek a megragadása), semmi sem zárja ki, hogy a mikronetworköket ne (csak) átlagukkal, hanem valamely más kitüntetett ismérvükkel, például a bennük előforduló legmagasabb (vagy legalacsonyabb) státusszal jellemezzük. A fentiekben ismertetett elemzéseket az így kialakított változókkal (a kapcsolatok iskolai végzettségi átlaga mellett a mikronetworkön belüli legmagasabb, illetve legalacsonyabb iskolai végzettséget bevonva) is elvégeztük. Általános tapasztalat, hogy az életstílus környezeti hatásnak erősebben kitett területein a networkön belüli minimális iskolai vég-

¹² Lin (1987).

¹³ Többdimenziósskálázás eredményéről van szó, amely szerint a „munkacentrikusság” a fegyelmesség értékéhez, valamint az ellenőrzés, normakontroll munkakörbeli prioritásához került közel.

zettség egyszer sem, a maximális iskolai végzettség viszont gyakrabban fordul elő meghatározó változóként, mint az átlagos végzettség. Ez az adat közvetlenül is megerősíteni látszik a felfelé orientálódás kontextuális szerepére vonatkozó következtetésünket.

IRODALOMJEGYZÉK

- Blau, Peter M. – Schwartz, Joseph E. (1984): *Crosscutting Social Circles*. Academic Press.
- Boyd, Lawrence H. – Iversen, Gudmund R. (1979): *Contextual Analysis. Concepts and statistical techniques*. Belmont, California.
- Burt, Ronald S. (1982): *Toward a Structural Theory of Action*. Academic Press.
- Esser, Halmut (1982): Sozialräumliche Bedingungen der sprachlichen Assimilation von Arbeitsmigranten. *Zeitschrift für Soziologie*.
- Feld, Scott L. (1981): The focused organization of social ties. *American Sociological Review*.
- Fischer, Claude S. – McCallister, Lynne (1978): Procedure for surveying personal networks. *Sociological Methods and Research*.
- Lin, Nan (1987): *Social Resources and Social Mobility*. University of New York in Albany, Manuscript.

VI. TUDÁSTÍLUSOK ÉS KOMMUNIKATÍV HABITUSOK

1. ELMÉLETI KERETEK

Jelen tanulmány egy olyan kutatás részeredményein alapul, amely a magyar társadalom kulturális-interakciós rétegződésének körvonalazását tűzte ki célul. A tudásszociológiai indíttatású kutatás a magyarországi rétegződésvizsgálatokat egy olyan megközelítéssel kísérelte meg kiegészíteni, amely – bizonyos fokig a weberi szociológia hagyományait követve – a gazdasági pozíciók és az interakciós viszonyok, életstílus-közösségek dualitására épít, az utóbbi tényezőkre külön hangsúlyt helyezve a mentalitások, értékrendek, hétköznapi ideológiák értelmezésében, társadalmi beágyazottságuk feltárásában.

Fontos előzményt képzett az a kutatási tapasztalat, hogy a gazdasági pozíciók domináns szerepére építő rétegződésmodellek Magyarországon csak csekély mértékben voltak képesek a gondolkodásmódok, attitűdök különbségeit megmagyarázni, és sok adat szólt amellett, hogy hasonló gazdasági pozícióban lévő emberek nézetrendszerei, ideológiai viszonylag élesen elkülönülhetnek, miközben eltérő pozíciókhoz hasonló értékek, mentalitások kapcsolódhatnak. Ezeknek a gazdasági alapú, monisztikus rétegződési modellek szempontjából legalábbis ellentmondásos kutatási eredményeknek a felhalmozódása egy olyan értelmezési keret előtérbe állítását sugallta, amely a szubkulturális alakzatok, kulturális-interakciós csoportosulások relatív jelentőségét emeli ki a tudati szerveződések kondicionálásában. Kiindulópontként feltételeztük, hogy az interakciós közelség, a társaságok kohéziós ereje, másfelől a hasonló életstílus-

ból, a közösen osztott tudáskészletekből adódó szemléleti közösség a gondolkodásmódokat is nagyobb mértékben homogenizálja, mint pusztán a vagyoni, illetve a munkaerő-piaci hasonlóság. Kutatásunkban egy olyan kulturális-interakciós rétegződésmo- dell kialakítása felé vettünk irányt, amelynek két alap- pillérét a társadalmi-társas hálózatok (social networks), illetve a tudásstílusok egy meghatározott tipológiája képezi. Tanulmányunkban ez utóbbi tényezővel, a sajátos tudásstílus-tipológiánkkal foglalkozunk részletesebben. Mint a típusok konkrét bemutatása jelzi majd, megközelítésünk kiemelt szerepet tulajdonít a kommunikatív vonatkozásoknak, és ennyiben közvetlen szociolingvisztikai relevanciával is rendelkezik. Emellett minden egyes megragadott tudásstílust meghatározott stílusjegyek kódszerű, koherens együttesének feltételezzük, és ennyiben sajátos „nyelvekként” foghatók fel.

A kutatás alapkoncepciója a tudásfajták három „stílusrendjét” különbözteti meg, amelyek – illetve ezek kombinációinak – birtoklása a kulturális-interakciós rétegződésben eltérő pozíciókat határozhat meg.¹

Feltevésünk szerint a tudásfajták e háromféle stílusának súlya, kombinációinak előfordulása különböző társadalmi-történeti viszonyok közt jelentősen eltérő (jóllehet az alapelemek minden társadalomban megtalálhatók). E tudásstílusokat az általunk hangsúlyozott jellegzetes „produktumok” alapján

¹ E tanulmány keretei közt nincs lehetőségünk arra, hogy az általunk alkalmazott tudásstílus-tipológia elméleti előzményeivel részletesen foglalkozzunk, illetve arra, hogy tipológiánkat összevegyük és elkülönítsük a hasonló jellegű megközelítésekétől. Röviden azonban utalnunk kell a legfontosabb előzményekre. A kifejezett tudástipológiák sorában elsőként talán Scheler említendő, akinek tudásszociológiájában kitüntetett szerepet játszott a „Bildungswissen”, „Erlösungswissen” és „Herrschaftswissen” megkülönböztetése. Fontos motívumokkal egészítette ki e tipológiát Machlup, amikor funkcionális szempontból öt tudástípust („partical knowledge”, „small-talk and pastime knowledge”, „intellectual knowledge”, „spiritual knowledge”, „unwanted knowledge”) vett számításba. A magyar szociológiai irodalomban Ferje Zsuzsa hármas tipológiája: a szakmai, a hétköznapi és az ünnepnapra tudás megkülönböztetése jutott jelentős szerephez a kulturális rétegződésről folyó kutatásokban. Tipológiánk a fentiek mellett néhány olyan megközelítéssel is kapcsolatba hozható, amelyek nem kifejezetten tudásközpontúak. Így McClelland motivációs tipológiája a „need for achievement”, a „need for affiliation” és a „need for power” közti különbségtételre épít. Habermasnak a weberi interpretáción alapuló alap beállítottságai pedig az „objektíváló”, „normakonform” és „expresszív” válfajokat tartalmazták. Végül szólni kell ebben az összefüggésben Bourdieu tőketipológiájáról is, mely a gazdasági mellett a kulturális, szociális (és bizonyos vonatkozásokban a szimbolikus) tőke megkülönböztetéséből indul ki.

a következőképp jelölhetjük meg: 1. kognitív-instrumentális tudás; 2. kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás; 3. szimbolikus-reprezentációs tudás. (A tételezett tudásstílusok jellegéről lásd a kötet I. tanulmányát.)

A tudásstílusokon alapuló megközelítés elvileg – a minőségek, másságok előtérbe állításával – a társadalom horizontális tagoltságát juttatja kifejezésre. Nyilvánvaló azonban, hogy a kulturális rétegződés e metszete sem hierarchia-független. A gazdasági kényszerek a társadalom alsó szintjein jóval szűkebb térre szorítják a tudásstílusok „választásának” lehetőségét, mint a felsőbb régiókban, ahol a stílusok viszonylag homogénebb, tisztább formában is megjelennek. Szintenként eltér maguknak a tudásfajtáknak a konkrét tartalma is – nem utolsósorban annak a ténynek következtében, hogy a magasabb szinteken meghonosodott stíluselemek hosszabb távon lefelé süllyednek, helyükbe pedig új tartozékok lépnek. A társadalom hierarchikus szerveződése a különböző szinteken megjelenő stíluselemeket eltérő értéktartalommal, presztízsforrással látják el, (Bourdieu kifejezésével élve) a javak, tevékenységek eltérő „legitimitási szintjeit” hozva létre. Kulturális-interakciós rétegződésmo- dellünkben ezeknek a szinteknek kiemelt szerepet tulajdonítunk, jelen anyagunkban azonban csupán a tudásstílusok globális jellemzése a célunk. Az egyes stílusok társadalmi eloszlásairól szólva azonban esetenként utalunk a szintenkénti jellegzetességekre is.

2. A TUDÁSTÍLUSOK TÁRSADALMI ELOSZLÁSA A NYOLCVANAS ÉVEK MAGYARORSZÁGÁN

Vizsgálatunk a tudásstílusok empirikus megragadásához az alapindikátorok széles körét, több mint száz elemi változót használt fel. E tág spektrumot tartalmi és módszertani követelmények is indokolták. Az egyoldalúság elkerülése végett az egyes stílusokat különböző metszetekből kell megközelíteni; a kutatás a munkatevékenységek, az egyéb (így szabadidős) tevékenységek, intézmények látogatása, tudáskészségek, preferenciák és személyes tulajdonságok oldaláról operacionalizálta a stílusválfajokat. A változók kialakításánál lényeges szempont továbbá, hogy figyelemmel a társadalom hierarchikus tagoltságára, a különböző rétegződési szintek jellegzetes tudáselemei lehetőség szerint egyaránt szerepet kapjanak. Módszertani szempontból, megfelelő számú változót kell

alkalmaznunk, hogy az elemi változók megoszlásában és szerveződésében mutatók esetlegességeket áthidalva, kellőképpen konzisztens és „tömör”, bizonyos reprezentációs jelleggel bíró komplex mutatókat kaphassunk, amelyeket további új változó bevonása már kevésbé módosíthatna. Tartalmilag és módszertanilag is fontos szempont végül, hogy olyan, a kiinduló modell szempontjából „semleges” indikátorok is szerepeljenek a változóhalmazban, amelyekről a priori nem állapítható meg, milyen tudásstílushoz tartoznak, alkalmasak lehetnek viszont arra, hogy az eredeti konceptuális kereteket kontrollálják, s az empirikus outputot az ideáltipikus modellhez képest korrigálják, a valósághoz igazítsák. (Mint a későbbiekben kitérünk rá, ilyen típusú finomításra az elemzés alapján szükség is volt.)

Röviden, az alkalmazott eljárás a következő volt. Metszetenként (illetve a szabadidős tevékenységek és az intézmények metszetét együttesen kezelve) főkomponens-elemzéseket végeztünk a változók stílusok szerinti elkülönítésére és integrálására. Ezekkel az elsődleges faktorokkal² végeztünk további exploratív elemzéseket, hogy megvizsgáljuk a metszetek szerinti komplex mutatók összekapcsolódási rendszerét. Az exploratív elemzések³ által csoportosított tényezőegyütteseket (ahol egy-egy stílust esetenként egy vagy két faktor reprezentált) a továbbiakban stílusonként elkülönítetten, másodlagos faktorelemzésekkel integráltuk a véglegesnek tekintett mutatókba.⁴

Az 1., 2., és 3. táblázat az elemi indikátorok szintjéig lebontva bemutatja a végeredményként kapott három tudásstílus-dimenzió összetevőit. Mivel az adott leíró tanulmányban nem mellékes az egyes tudáselemek elterjedtsége sem, ezért a változók szerveződését jelző mutatók (faktorsúlyok, sajátértékek) mellett (az eredeti adatokhoz képest bizonyos összevonásokkal) az egyes elemi indikátorok elterjedtségét jellemző gyakoriságokat is közöljük.

² Bizonyos kivételt képeznek azok az indexek, amelyeknél egymást helyettesítő módon kapnak szerepet az első lépésben nemek szerint élesen elkülönülő tevékenységek, illetve készségek. (Ezeknél az indexeknél minden személynél a rá jellemző magasabb értéket vettük számításba.)

³ Ezek során főkomponens-elemzéseket és sokdimenziós skálázásokat alkalmaztunk.

⁴ Az elkülönített faktoranalízisek lehetővé teszik, hogy az egyes tudásfajták mutatói természetes módon korrelálhassanak egymással.

1. táblázat: A kognitív-instrumentális (másodlagos) faktor összetevői (első, rotálatlan faktor; sajátérték -1,81; 36%)

1. Kognitív instrumentális tulajdonságok Faktorsúly: 0,68	2. Pragmatikus készségek Faktorsúly: 0,65	3. Praktikus tevékenységek Faktorsúly: 0,64	4. Kognitív-instrumentális munkaelemek Faktorsúly: 0,56	5. Művelődési tevékenységek Faktorsúly: 0,45
jellemző:	Előfordulási gyakoriság*	Szokott:	A munkájában:	Szokott:
Logikai készség	0,78	Főzni	Rajzolni	Komolyzenet hallgatni
Matematikai készség	0,67	Villanyyszerelés	Újít, alkot	Műzeumba járni
Tudáskonszolidáció	0,66	Asztalosmunka	Tervrajzokat használni	Operába járni
Gyors kapcsolás	0,63	Festés, mázolás	Kísérletezik	Kiállításra járni
Nagy munka- bírálat	0,54	Autószerelés	Tervez	Szérirodalmat olvasni
Önállóság	0,47	Befőzés	Tanul	Szakirodalmat olvasni
		Főzéshez		Tanulni
		Varrás		
		Betegápolás		
A tulajdonságok item-sorozatának második rotált faktora; saját érték: 1,21 (8%)	A készségek item-sorozatának két rotált faktora („férfi” – „női”) közül a magasabb érték	A tevékenységek item- sorozatának „férfi” és „női” komponensei közül a magasabb érték	Munkatevékenység item-sorozat második rotált faktora; saját érték: 3,41 (12%)	A tevékenységek item-sorozatának első rotált faktora; saját érték: 6,64 (24%)

* A százalékos érték a „nagyon jellemző” válaszokra vonatkozik (önbesorolás).

** A százalékos érték az „elég jól” és a „valamennyire” válaszokat összegzi.

*** A százalékos érték a „rendszeresen” és a „néha” (illetve a „gyakran” és a „ritkán”) válaszokat összegzi.

**** A százalékos érték a „munkájához nagyon”, „közepesen”, „kicsit hozzátartozik” válaszokat összegzi.

2. táblázat: A kapcsolatleremtő-önprezentációs (másodlagos) faktor összetevői (első, rotálatlan faktor; sajátérték: 2,06; 41%)

1. Társas, társasági készségek Faktorsúly: 0,74		2. Kapcsolatteremtő, önprezentációs tulajdonságok Faktorsúly: 0,69		3. Társas, társasági tevékenységek Faktorsúly: 0,65		4. Társas, társasági preferenciák Faktorsúly: 0,62		5. Verbális tevékenységek preferenciái Faktorsúly: 0,47						
Az elsődleges faktorok (indexek) összetevői														
Ert. hozzá:	Faktorsúly	Előfordulási gyakoriság*	Jellemző:	Faktorsúly	Előfordulási gyakoriság**	Szokott:	Faktorsúly	Előfordulási gyakoriság***	Szeret:(t):	Faktorsúly	Előfordulási gyakoriság****	Szeret:	Faktorsúly	Előfordulási gyakoriság*****
Divat	0,68	71%	Jó beszéd-készség	0,67	34%	Vendégeket hívni	0,67	77%	Új emberekkel megismerkedni	0,69	5%	Szeretelni, fellépni	0,80	15%
Borral való adása	0,62	60%	Kapcsolatteremtő készség	0,71	37%	Kárvízni, társasjátékokat játszani	0,57	52%	Nagy társaságban lenni	0,65	31%	Mesélni, történeteket előadni	0,76	37%
Menetrend	0,58	75%	Jó fellépés	0,71	21%	Társalogni	0,56	86%	Vendégeket fogadni	0,58	57%	Köznyelvben tevékenykedni	0,48	25%
Ajánldékozás	0,57	82%	Könnyedség	0,68	21%	Összejönni állandó társasággal	0,55	52%	A változatos-ságot	0,54	70%			
Hivatalos ügyek intézése	0,56	69%				Társaságha járni	0,50	63%						
Felkészítés, pohárköszöntő	0,54	54%												
A készségek itemsorozatának harmadik rotált faktora; saját érték: 1,66 (8%)		A tulajdonságok itemsorozatának első rotált faktora; saját érték: 5,58 (37%)		A tevékenységek itemsorozatának második rotált faktora; saját érték: 2,72 (10%)		A preferenciák itemsorozatának első rotált faktora; saját érték: 2,77 (25%)		A preferenciák itemsorozatának harmadik rotált faktora; saját érték: 1,13 (10%)						

* A százalékos érték az „elég jól” és a „valamennyire” válaszokat összegzi.

** A százalékos érték a „nagyon jellemző” válaszokra vonatkozik.

*** A százalékos érték a „rendszeresen” és a „néha” (illetve a „gyakran” és a „ritkán”) válaszokat összegzi.

**** A százalékos érték az „igen” válaszokra vonatkozik.

3. táblázat: Az uralmi-reprezentatív (másodlagos) faktor összetevői (első, rotálatlan faktor; sajátérték 1,6; 40 százalék)

1. Becsvágy, a kiválás preferenciái Faktorsúly: 0,68			2. Uralmi-irányítási munkaelemek Faktorsúly: 0,68			3. Hivatalos-reprezentatív tevékenységek Faktorsúly: 0,66			4. Vezetői tulajdonságok Faktorsúly: 0,19		
Az elsődleges faktorok (indexek) összetevői											
Szereti:	Faktorsúly	Előfordulási gyakoriság*	Munkájában, munkakörében:	Faktorsúly	Előfordulási gyakoriság**	Szokott:	Faktorsúly	Előfordulási gyakoriság**	Jellemzi:	Faktorsúly	Előfordulási gyakoriság***
A nem mindennapi feladatokat	0,73	40%	Beszámoltat másokat	0,81	32%	Politikai szeminári- umra járni	0,69	15%	Önfegyelem	0,81	59%
A hajtást a munkában	0,72	49%	Ellenőriz másokat	0,80	45%	Bankettre, fogadásra járni	0,65	18%	Alkalmaz- kodó-kész- ség	0,60	57%
Preferenciák item- sorozatának rotált faktora; saját érték: 1,24 (11%)			Fegyelmez másokat	0,78	39%	Előadásra, rendezvény- re járni	0,57	20%	Határozott- ság	0,58	47%
			Munkákat bírál el	0,74	41%	Színházi premierre járni	0,38	20%	Meggyőző- készség	0,49	37%
			Elemez	0,59	36%	Vállalkozó- készség			0,45	42%	
			Értekezle- teken vesz részt	0,59	45%*						
			Szervez	0,58	43%						
			Oktat	0,56	29%						
Preferenciák item- sorozatának rotált faktora; saját érték: 1,24 (11%)			Munkatevékenység item- sorozat első rotált faktora; saját érték: 8,76 (30%)			Tevékenységek item- sorozatának ötödik rotált faktora; saját érték: 1,09 (4%)			Tulajdonságok item- sorozatának harmadik rotált faktora; saját érték: 1,18 (8%)		

* A százalékos érték az „igen” válaszokra vonatkozik

** A százalékos érték a „munkájához nagyon”, „közepesen”, „kicsit hozzátartozik” válaszokat összegzi.

*** A százalékos érték a „gyakran” és „ritkán” válaszokat összegzi.

**** A százalékos érték a „nagyon jellemző” válaszokra vonatkozik.

Az eredmények nagy vonalakban megerősítették a kiinduló modellt: három jól elkülönülő, pregnáns stílusjegyekkel jellemzett és számottevő koherenciával rendelkező stíluszindróma bontakozott ki. Ami ezek tartalmát illeti,

kettő közülük szinte teljes egészében megfelel a konceptuális elképzeléseknek. A kognitív-instrumentális tudásstílus szerveződésében valóban alapvető szerepet játszik egyfajta produktumorientáció, munkaközpontúság, kreativitás és önfejlesztési készség. A kapcsolatteremtő-önprezentációs stílus mutatója pedig jól sűríti magába a hatáskeltés, szereplés, extrovertáltság, kommunikatív társasági tudás alapelemeit.

Bizonyos fokig más a helyzet a konceptuális keretek között szereplő harmadik tudásstílus esetében. Kiinduló modellünk a szimbolikus-reprezentatív tudásstílus esetében bizonyos bourdieui jegyek túlsúlyát feltételezte, a finom kulturális jegyek kelléktárának olyan együttesével, amelyekkel a magas társadalmi pozíció szimbolikus, szublimált formában emeli magát a mindennapiság, a közrendűség fölé. Ez a megközelítés inherens módon feltételezi a kulturális javak egységes presztízshierarchiáját, s a társadalmi elit tudásaránáljában a szimbolikus-reprezentatív elemeknek az uralmi „szakszerűsége” belüli kiemelt helyét. A szóban forgó tudásstílusra vonatkozó eredményeink a nyolcvanas évek hazai valóságának talaján csak részben erősítik meg ezt a feltevést. Míg az uralmi-reprezentatív szakszerűség elemei, a hivatalos jogositványokhoz szükséges készségek, tevékenységek markánsan rajzolnak körül egy, a hierarchikus dominanciára épülő szerepkört, csak itt-ott jelennek meg ezen belül egy exkluzív magas kultúra jellegzetes tartozékai (így például a politikai szeminárium, a bizonyos státuszokkal járó bankettek, fogadások látogatása sokkal hangsúlyosabban tűnik fel, mint a kulturális exkluzivitás különféle elemei, amelyek döntő többsége – mint az opera, komolyzene, múzeum, szépirodalom – a kognitív-instrumentális szindrómába illeszkedik inkább). Az empirikus eredmények indokolttá tették azt a terminológiai változtatást, hogy a közvetlenül hatalmi vonást kiemelve, e válfajnál a szimbolikus-reprezentatív helyett az uralmi-reprezentatív tudásstílus kifejezést vezettük be (melynek „produktuma” a – nem annyira szimbolikus, mint a rangstátuszon keresztül érvényesülő – *dominancia*).

Az elemzés szerint az egyes stílusdimenziók markánsan és válfajonként eltérő módon kötődnek az elemi szintű társadalmi-demográfiai változókhoz. A jelen fejezetben közölt lépcsőzetes regresszióelemzésekben csak néhány egyszerű indikátor szerepel a független változók között, amelyek azonban már első megközelítésben is jól körvonalazzák az egyes stílusok jellegzetes előfordulását, eloszlásuk társadalmi csomópontjait. A három tudásstílusra vonatkozó eredményeket az 4. táblázatban együttesen mutatjuk be, a meghatározó tényezők

súlyának összehasonlítását lehetővé tévő mutatókat (sztenderizált regressziós együtthatókat – „béta”) felhasználva.

4. táblázat: A tudásstílusok eloszlását meghatározó társadalmi-demográfiai tényezők (lépcsőzetes regressziós elemzések béta együtthatói)

Függő változók:	Kognitív-instrumentális tudásstílus (KULT1F1)	Kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílus (KULT2F1)	Uralmi-reprezentatív tudásstílus (KULT3F1)
Független változók:			
Iskolai végzettség	0,21	0,08	0,14
Életkor (idős: +)	-0,07	-0,29	
MSZMP tagság (és funkció)	0,05	0,12	0,27
Lakóhely (vidék: +)	-0,10	-0,09	
Nem			
Apa iskolai végzettsége (felfelé mobil: +)	0,16	0,09	0,10
Intergenerációs mobilitás (felfelé mobil: +)	0,09		0,14
R ²	16%	17%	16%

A regressziós elemzések egyfelől a hierarchikus mozzanat jelentőségeit húzzák alá. Mindhárom tudásstílus vonatkozásában elmondható, hogy a magasabb státuszúak, a centrum-periféria tengelyen (iskolázottság, lakóhely, párttagság szempontjából) a centrumhoz közelebb lévők rendelkeznek több tudással. Létezik tehát egy kumulatív tendencia, melynek alapján a társadalmi hierarchián felfelé haladva a tudások kvantitatív módon halmozódnak, azaz valamely tudásstílus magasabb szintje más tudásfajták magasabb szintjével jár együtt. Hasonlóképpen, a hierarchia alsó szintjein a tudáshiányok kapcsolódnak össze.

A béta együtthatók eltérő mértéke ugyanakkor a kvalitatív különbségeket is kifejezésre juttatja. A kognitív-instrumentális dimenzió egyenlőtlenségei elsősorban az iskolai végzettséggel függnek össze, és a szerzett mellett az örökölt kulturális tőke kiemelt szerepe jut kifejezésre az apa iskolázottságának jelentős befolyásában. A kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílus eseté-

ben az életkornak, s ezzel egyidejűleg a családi életciklusnak és feltehetően a kohorsz-hovatartozásnak kiemelkedő a jelentősége. Ezekre az egymástól nehezen szétválasztható hatásokra a későbbiekben még visszatérünk. Mindenesetre az adatokból nyilvánvaló, hogy a társas készségek, a kapcsolatteremtés jártasságai inkább a fiatal, mint az idős korcsoportokhoz kötődnek. Az uralmi-reprezentatív tudásstílus egyenlőtlenségeiben a monolitikus berendezkedés utolsó éveiben is az MSZMP-tagság, illetve a párhierarchiában betöltött funkció hatása a legnyilvánvalóbb. Ez az a dimenzió ugyanakkor, ahol a mobilitás szerepe leghangúlyosabban jelenik meg, jelezve az uralmi-reprezentatív tudás rekvizitumainak kiemelt szerepét a hierarchikus emelkedésben.

A munkatevékenység-típusoknak az egyes tudásstílusokban való megjelenése már előre vetítette, hogy a foglalkozási csoportok mentén eltérő stílusjegyek mutathatók ki, amelyben a tudásszintek kvantitatív elemén túl kvalitatív mozzanatok is szerepet kapnak. A 5. táblázat egy olyan, elsősorban a FEOR-kategorizálásból kiinduló foglalkozási csoportosítás szerint közli a három tudásstílus adatait, amely a szakmai-kvalitatív különbségeket helyezi középpontba. (A kiemelt szóróértékek az egyes foglalkozástípusok jellegzetes tudásstílusát emelik ki.)

5. táblázat: Az egyes tudásstílusok átlagos faktorszóró-értékei foglalkozási csoportok szerint

Foglalkozási csoport	Elemszám	Kognitív -instrumentális tudásstílus	Kapcsolatteremtő -önprezentációs tudásstílus	Uralmi -reprezentatív tudásstílus
Állami, hivatali vezetők	99	0,68	0,50	1,02
Műszaki-gazdasági vezetők	79	0,35	0,37	0,96
Szakértelmiség	129	0,66	0,19	0,22
Tanítók	59	0,62	0,34	0,35
Műszaki (alsó) irányítók	161	0,54	0,30	0,35
Szolgáltatási irányítók	68	0,03	0,45	0,29
Irodai irányítók	79	0,26	0,24	0,92

Foglalkozási csoport	Elemszám	Kognitív -instrumentális tudásstílus	Kapcsolatteremtő -önprezentációs tudásstílus	Uralmi -reprezentatív tudásstílus
Irodai szakképzetlen szellemiek	307	0,07	0,27	0,00
Műszeripari, fémmegmunkáló szakmunkások	190	0,62	0,26	-0,02
Iparosok, szakipari munkások	147	0,22	-0,04	-0,14
Nehézipari munkások	56	-0,29	-0,27	-0,07
Könnyűipari munkások	123	-0,22	-0,06	-0,20
Gépkezelők	153	-0,38	-0,15	-0,11
Szolgáltatási dolgozók	174	-0,23	0,12	-0,10
Közlekedési dolgozók	79	-0,22	0,04	-0,34
Mezőgazdasági szakképzetlenek	116	-0,88	-0,63	-0,55
Segédmunkások	56	-0,40	-0,25	-0,40

Bár, mint fent szoltunk róla, az egyes tudásstílusok nem függetlenek egymástól, és így az individuumok szintjén egyaránt magas vagy alacsony értékekkel jelenhetnek meg, a személyek mégis tipizálhatók aszerint, hogy mely stílus válik esetükben leginkább karakteressé. A könnyű áttekinthetőség érdekében viszonylag egyszerűbb csoportosítási módot, egy háromosztatú tipizálást végeztünk. Az ennek céljából alkalmazott klaszterelemzést megelőzően azonban még egy korrekciót tettünk. A mintában – összefüggésben a társadalmi hátrányok egyéb halmozódásaival – csaknem egyötödre tehető azok aránya, akiket „tudásdepriváltaknak” tekinthetünk, mivel mindhárom stílusválfajjal csak szegényesen rendelkeznek. Ha egyik vagy másik dimenzió relatíve magasabb értéket ér is el náluk, ez még nem jelenti a szóban forgó stílus pregnáns jelenlétét. Alkalmazott tipológiánkban így végül négy csoportot különböz-

tettünk meg: a depriváltakét, amelyet tudásstílusonként nem bontottunk⁵ és a fennmaradó három csoportot, a csoportokra jellemző domináns tudásstílusnak megfelelően (6. táblázat).⁶

6. táblázat: A tudásstílus-csoportok az alapkategorizálási szempontok szerint (klaszteranalízis-eredmények)

	Kognitív-instrumentális faktor	Kapcsolatteremtő-önprezentációs faktor	Uralmi-reprezentatív faktor	Előfordulás
Kognitív-instrumentális típus	0,68	-0,34	0,09	32%
Kapcsolatteremtő-önprezentációs típus	-0,32	0,81	-0,56	27%
Uralmi-reprezentatív típus	0,33	0,69	1,32	23%
Tudásdepriváltak	(-0,90)	(-0,97)	(-0,83)	18%

A kognitív-instrumentális típus esetében a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás szorult leginkább háttérbe – mintegy aláhúzással e stílus tárgyias jellegét, objektumra irányultságát. A kapcsolatteremtő típus orientációját még inkább kiemeli, hogy (a bizonyos fegyelmet, rendezettséget egyaránt magába sűrítő) kognitív-instrumentális és uralmi-reprezentatív stílustól is távol áll. Az előbbinek szinte ellentéte az uralmi-reprezentatív típus, amely átlagon felüli mértékben támaszkodik a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásra is. E szindróma kialakulásában bizonyára nagy szerepe lehet annak, hogy a hazai redisztribúciós viszonyok között a személyes, informális kapcsolatok erősen áthatották a bürokratikus koordináció szféráját, s így a vezetői tudásnak igen nagy mértékben kellett kapcsolatteremtő szakképességekkel is rendelkeznie.

A 7. táblázat a típusok társadalmi eloszlását jellemző legelemibb adatokat, az iskolai végzettség, a (szakképzettségi szintet kiemelő, néhány kategóri-

⁵ E csoportba azokat soroltuk, akik mindhárom stílus-faktort tekintve negatív szórókkal rendelkeztek. Az elvégzett klaszterelemzéseket a fennmaradó személyekre vonatkozóan végeztük el.

⁶ Az utóbbi három csoport tipizálásánál az SPSS PC programcsomag QUICK CLUSTER eljárással használtuk fel (azonban az elsődleges outputot többször iteráltuk, amíg stabil végeredményhez jutottunk).

ás) foglalkozási csoportosítás, a lakóhely, az életkor, valamint egy egyszerű – a megkérdezett és az apa iskolai végzettségét összevető – mobilitási index szerinti bontásokat mutatja be. A teljes adategyüttes mellett dőlt betűvel közöljük azokat a megoszlásokat is, amelyek (a tudásdepriváltak csoportja nélkül) a három tudásstílus-csoport közti belső arányokat emelik ki, szemléletesebben jelezve az egyes társadalmi szegmentumok szociokulturális jellegzetességeit.

7. táblázat: Tudásstílus-csoportok – iskolázottság, foglalkozás, életkor, lakóhely és (iskolai) mobilitás szerint (dőlten szedve az eloszlás a tudásdepriváltaktól eltekintve).

	Kognitív-instrumentális tudásstílus	Kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílus	Uralmi-reprezentatív tudásstílus	Tudásdepriváltak	Összesen	Elemsszám
8 általános alatt	24	14	8	55	100	435
	52	31	17		100	
8 általános	30	32	19	18	100	1178
	37	40	24		100	
Középiskola	34	30	27	9	100	627
	37	33	30		100	
Egyetem, főiskola	38	12	46	5	100	287
	39	13	48		100	
Vezető állású (felső, közép szint)	24	7	66	3	100	104
	25	7	68		100	
Szakértelmiség	40	17	40	4	100	129
	41	18	41		100	
Egyéb szellemi	33	27	33	7	100	443
	35	29	36		100	
Szakk munkás	37	31	20	13	100	482
	43	35	22		100	
Szakképzetlen fizikai	26	33	13	28	100	534
	36	46	18		100	
Önálló	34	44	16	6	100	50
	36	47	17		100	
Nyugdíjas	30	15	16	39	100	604
	49	25	26		100	
20 év alatt	14	53	14	19	100	97
	18	65	18		100	

	Kognitív-instrumentális tudásstílus	Kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílus	Uralmi-reprezentatív tudásstílus	Tudás-depriváltak	Összesen	Elemsszám
21–30 év	27	44	16	13	100	483
	31	51	18		100	
31–40 év	32	28	27	13	100	615
	37	32	31		100	
41–50 év	37	21	29	13	100	472
	43	24	34		100	
51–60 év	32	18	25	24	100	403
	43	24	33		100	
61–70 év	35	12	20	34	100	287
	52	18	30		100	
71 év felett	21	13	5	61	100	168
	53	33	14		100	
Főváros	37	29	20	14	100	567
	43	34	24		100	
Vidéki város	32	28	25	16	100	952
	38	33	29		100	
Nagyközség	30	25	22	22	100	441
	39	33	29		100	
Kisközség	24	23	20	34	100	562
	36	34	30		100	
Felfelé mobil	33	24	26	17	100	1468
	39	29	32		100	
Immobil	27	29	16	28	100	882
	38	40	23		100	
Lefelé mobil	33	35	18	15	100	171
	39	40	21		100	

A tudásdepriváltság – valamennyi, a társadalom kulturális egyenlőtlenségeire vonatkozó kutatásnak megfelelően – a depriváció alapvető halmozódási pontjain, a legalacsonyabb iskolázottságúak, a szakképzetlen fizikai dolgozók, a falusiak, mindenekelőtt a kisközségekben élők közt jelenik meg. Ugyancsak egybevág a tapasztalatokkal az életkor kitüntetett szerepe. A tudásdepriváltság az idős korosztályok tagjainál, ezen belül a 70 éven felülieknél tetőzik, ami minden bizonnyal nem egyszerűen kohorszhatásokból, hanem életciklus- és kifejezett életkori befolyásokból, az általános életkereteknek (a társadalmi feltételek által felerősített) beszűküléséből következik.

Ami az egyes tudásstílusok társadalmi eloszlását illeti, a hatások sokrétűsége miatt a kognitív-instrumentális stílus lokalizálható legkevésbé meghatározott csomópontokon. (Ha a belső arányokat jelző, dőlt betűs adatokat is számításba vesszük) egyfelől a szakképzettség szerepe domborodik ki (lásd a szakértelmiség, szakmunkások), másfelől az életkor mentén kirajzolódó trend – az előbbi tendenciának némileg ellentmondóan – a kognitív-instrumentális tudásstílusnak a fiatalabb korosztályokon belüli visszaszorulásáról tanúskodik. Egy keresztmetszeti vizsgálat önmagában nem alkalmas annak eldöntésére, hogy ennek összetevői közt mennyiben beszélhetünk egy olyan kohorszhatásról, amely a három tudásstílus történelmi súlyponteltolódásából, a kognitív-instrumentális tudást jellemző teljesítmény-mozzanatnak a hierarchikus viszonyok dominanciája melletti szerepvesztéséből következett, s mennyiben egy ettől független, bizonyos fokig univerzális életciklushatásról, amelynek alapján előbb a társas, később az uralmi-reprezentatív színterek, ambíciók háttérbe szorulásával – legalábbis viszonylagosan – a kognitív-instrumentális stílussal összefüggő mindennapi, praktikus tevékenységre helyeződik a hangsúly. Az azonban az előző értelmezésnek legalábbis részleges érvényét sugallja, hogy a szóban forgó tendencia – a hosszú távú trendeket korábban jelző – városokban sokkal határozottabban jelenik meg, mint a községekben, ahol a kognitív-instrumentális mozzanat súlya a fiatalabbaknál csaknem eléri az idősebb korosztályokét, tehát ennek visszaszorulásáról a (centrum–periféria viszonylatában) perifériális szinteken alig beszélhetünk (8. táblázat). (Sőt, a községekben élő szellemi foglalkozásúak közt a fiatal korosztályok közt még nő is a kognitív-instrumentális tudásstílus súlya.)

A kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílus esetében – mint már korábban szó volt róla – meghatározó az életkor szerepe. Ami ebben a kohorsz- és az életciklushatások viszonylagos jelentőségét illeti, hasonló mondható el, csak elmentés előjellel, mint az előző tudásstílus esetében.⁷ A foglalkozási csoportok közt a kapcsolatteremtő-önprezentációs stílusnak az önállóak körében megfigyelhető kitüntetett szerepe érdemel említést. Ez azért sem magától értetődő, mert a vállalkozók „klasszikus ideáljával” inkább a kognitív-instrumentális stílust kapcsolhatnánk össze. Minden bizonnyal a magyar gazdaság hiánygaz-

⁷ Ebben az is benne foglaltatik, hogy – bár globálisan nem számottevő a lakóhely szerepe – a fiatal korcsoportok esetében a kapcsolatteremtő-önprezentációs stílus dominanciája elsősorban a városokban jelenik meg.

daság-jellege, a piaci viszonyok kifejezetlensége és informális viszonylatokkal való átszőttisége az, ami a kisvállalkozók, önállók tudásarzenáljában – talán a kalkulatív, kombinatív készségek fontosságát is megelőzve – a kapcsolatteremtés szkilljeit teszi meghatározó jelentőségűvé. A mobilitás szerint megfigyelhető tendencia azt jelzi, hogy a hierarchikus emelkedés értelmében kevésbé sikeres (immobil és lefelé mobil) társadalmi csoportok az informális kapcsolatokat előtérbe helyező tudásstíluson keresztül kísérlehetik meg formális hátrányaikat ellensúlyozni.

Az uralmi-reprezentatív tudásstílus mind az iskolázottság, mind a foglalkozás, mind a (felfelé) mobilitás adatait tekintve erősen kapcsolódik a társadalom hierarchikus mozzanataihoz. Ezekhez képest bizonyos fokig rendhagyó a lakóhely szerepe, amely e tudásstílusnak inkább a vidéki településeken, mint a centrumban való hangsúlyos megjelenését jelzi. Még pregnánsabb e tendencia a szellemi foglalkozásúak – tehát az adott tudásstílus szempontjából különösen releváns társadalmi csoport – körében: a fővárosiak 32, a községek 50 százaléka tartozik e típushoz. Összekapcsolva e megfigyeléseket a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílusnak a városi felső rétegeken belüli (különösen a fiatalabb korcsoportok közt tapasztalható) előtérbe kerülésével, megkövethető az az interpretáció, hogy a monolitikus berendezkedés kései időszakában a centrumközeli elit stílusvilágát már egy áttérés jellemezte az autoritás nyersebb formáitól a mind több téren jutalmazott informális kontaktusok, a szociális tőke „felhalmozása” felé, míg a „perifériákon” továbbra is megőrződött az uralmi-reprezentatív stílus túlsúlya.

8. táblázat: A tudásstílus-csoportok eloszlása a település, az életkor és a foglalkozás fizikai-szellemi jellege szerint (négydimenziós bontás; százalék)

Szellemi foglalkozásúak						
Tudásstílus	Városiak*			Községek		
	30 év alatt	31–60 év	60 év felett	30 év alatt	31–60 év	60 év felett
Kognitív-instrumentális	26	40	51	42	30	20
Kapcsolatteremtő-önprezentációs	54	21	16	31	12	20
Uralmi-reprezentatív	20	40	33	27	58	60
Összesen	100	100	100	100	100	100
Elemzés	124	395	87	45	114	15

Fizikai foglalkozásúak						
Tudásstílus	Városiak*			Községek		
	30 év alatt	31–60 év	60 év felett	30 év	31–60 év	60 év felett
Kognitív-instrumentális	24	44	60	35	39	48
Kapcsolatteremtő-önprezentációs	59	33	24	50	34	28
Uralmi-reprezentatív	17	23	16	15	27	23
Összesen	100	100	100	100	100	100
Elemzés	164	411	90	143	336	60

* A táblázat a fővárosiak és a vidéki városiak, illetve a nagyközségek és a kisközségek adatait összevontan tartalmazza.

3. KOMMUNIKÁCIÓS HABITUSOK – EGY KÍSÉRLETI TIPOLOGIA

Mint az előző rész kifejtése jelezte, a tudásstílusok megragadásánál számos olyan indikátort alkalmaztunk, amelyek a kommunikációs viselkedés konkrét stílusjegyeire irányultak. A vizsgálat az itt bevont változók mellett is tartalmazott néhány további kommunikációs vonatkozású indikátort, amelyek lehetőséget kínálnak egy közvetlenül a kommunikációs habitusokra irányuló elemzésre. Ennek során egy olyan tipológia kialakítására teszünk kísérletet, amely mintegy a tudásstílusok kommunikatív metszeteként fogható fel.

Mielőtt a komplexebb elemzésre, a tipológia körvonalazására térnénk, bemutatjuk az itt felhasznált indikátorokat és ezeknek a tudásstílusokkal való összefüggéseit. A 9. táblázatban azoknak a megkérdezetteknek az adatait emeltük ki, akik egy-egy tudásstílust markánsan képviseltek, illetve akik a másik póluson – az előbbieken leírt módon – a tudásdepriváltak csoportját képezték.

A 9. táblázat érzékletesen mutatja be, hogy a lakosság mintegy egyötödét kitevő tudásdepriváltakat egy olyan „kommunikációképtelenségi” szindróma jellemzi, mely – még elemibb szinten – a „funkcionális analfabetizmushoz” hasonlóan akadályozza a közügyekbe, társas életbe való minimális bekapcsolódást. A fenti négy csoport között az igazi szakadék a depriváltság mentén húzódik; a tudásstílus-csoportok közti nyelvi-kommunikációs különbségek az eddig kifejtett keretekhez illeszkednek.

9. táblázat: Kommunikációs indikátorok előfordulása a tudásstílusok elitje* és a tudásdepriváltak körében (százalék)

	Kognitív-instrumentális tudásstílus	Kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílus	Uralmi-reprezentatív tudásstílus	Tudás-depriváltak
Szeret mesélni, történeteket előadni	41	67	41	19
Szeret több ember előtt beszélni, szerepelni	21	41	27	3
Gyakran szokott társalogni, diskurálni	63	79	60	23

	Kognitív-instrumentális tudásstílus	Kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílus	Uralmi-reprezentatív tudásstílus	Tudás-depriváltak
Gyakran szokott beszélgetni politikáról	47	47	51	3
Elég jól ért a felkészítéshez, pohárköszöntőhöz	31	49	36	7
Elég jól ért a vicceseléshez, anekdotázáshoz	28	45	31	10
Elég jól ért valamilyen idegen nyelven (olvasási szinten)	22	18	17	6
Elég jól ért a hivatalos ügyek intézéséhez, beadványok, kérvények megírásához	61	61	65	9
Nagyon jellemző rá a jó beszédképesség (önbesorolás)	42	65	43	15
Munkakörére nagyon jellemző az olvasás	34	25	34	4
Munkakörére nagyon jellemző a telefonálás	44	38	51	9
Munkakörére nagyon jellemző a tárgyalás	24	22	29	2

* Mindhárom tudásstílus esetében a 0,8 faktorszór-érték feletti adatokkal jellemezhető válaszadók adatait közöljük, akik az összpopulációnak az adott szempontból körülbelül felső ötödét képviselik.

Immár ez utóbbi három válfaj kommunikatív sajátosságainak pregnánsabb megjelenítését szolgálta az elemzés, amikor (diszkriminanciaanalízis segítségével) a fenti indikátorok révén képeztük le a kognitív-instrumentális, a kapcsolatteremtő-önprezentációs és az uralmi-reprezentatív tudásstílussal jellemezhető típusokat. Ezzel mintegy a tudásstílusok kommunikatív metsze-

teit kaptuk az újonnan konstruált típusok formájában.⁸ E transzformáció révén a kommunikatív habitust hangsúlyozó tipológia csoportjait a következőképp neveztük el: 1. instrumentális; 2. expresszív; 3. reprezentatív típus.⁹

E típusok közül főként a reprezentatív, s kisebb mértékben az expresszív kommunikációs habitus mutat pregnáns társadalmi kötődéseket. A társadalmi hierarchia felsőbb szintjein a reprezentatív, az alsóbb szinteken az expresszív-emocionális habitus dominál, az instrumentális stílusjegyek ezekhez képest kiegyenlítettebben oszlanak el. Ami a demográfiai tényezőket illeti, az expresszív-emocionális kommunikációs habitus a nők és a fiatalok korcsoportjaiban jelenik meg domináns módon, míg a reprezentatív típus a férfiak, illetve a középkorúak között különösen gyakori.

Viszonylag erős összefüggés figyelhető meg a kommunikációs habitusok és a személyes kapcsolathálózatok olyan jellegzetességei között, mint az erős vagy gyenge kötésű kapcsolatok dominanciája (strong-weak ties).¹⁰ Azokra, akiknek kapcsolathálózatában e szorosabb családi, baráti kötelékek dominálnak, inkább az expresszív-emocionális, akiknél pedig a kollégákból, ismerősökből tevődő kiterjedt, laza, „gyenge kötésű” kontaktusok a túlsúlyosak, főként a reprezentatív kommunikációs habitus jellemző. További adatok szerint ez az

⁸ Az alkalmazott művelet két (magas szinten szignifikáns) funkciót különített el. Az első funkció a reprezentatív és a kapcsolatteremtő tudásstílus olyan kommunikatív elemeit tartalmazza elsősorban, mint a jó beszédalképzés, a szereplés kedvelése, a felköszöntéshez való értés. A második funkció poláris szerkezetű, amely egyik oldalon olyan szöveget tartalmaz, amely részben a kognitív-instrumentális, részben a reprezentatív tudásstílushoz kapcsolódik (mint a munkakörben az olvasás, a telefonálás és a tárgyalás kiemelt jelentősége), a másik póluson pedig expresszív jellegű, a spontán önprezentáláshoz kötődő kommunikatív készségek jelennek meg (a mesélés, diskurálás kedvelése, jó beszédalképzés, a viccekhez való értés). E függvények segítségével, a diszkriminanciaanalízis CLASS-programja révén jutottunk el a fentiekben tárgyalt kommunikatív habituscsoportokhoz.

⁹ A reprezentatív típus igen magas értékű az előző, 8. lábjegyzetben leírt első funkció, a második funkció pedig az instrumentális irányba mutat. Az expresszív típus közepes értékű az első funkció, a második funkció pedig – az instrumentálissal szemben – az expresszív irányba mutat (olyan indikátorok viszonylag nagy hangsúlyával, mint a mesélés, diskurálás, viccek). Az instrumentális típus egészében alacsony értékű a kommunikatív indikátorokon, így mindenekelőtt az első funkció; a második funkció pedig különösen az expresszív jellegű itemek súlya alacsony, az instrumentális itemeké pedig közepes.

¹⁰ A társadalmi-társas kapcsolathálózatok (social networks) újabb keletű irodalmában Granovetter nyomán gyakori az erős és gyenge kötések megkülönböztetése (lásd Granovetter, 1982).

utóbbi kommunikációs habitus az, amely a véleményirányítók közt rendkívül elterjedt, és amely ezen keresztül a társadalmi nyilvánosság magyarországi főurait uralja.

További, kifejezetten szociolingvisztikai irányultságú vizsgálatokra lenne szükség a jövőben annak ellenőrzésére, hogy az itt kísérletszerűen körvonalazott kommunikációs habitusok mennyire pontosan és milyen érvényességi körben fedik le a magyar társadalom nyelvi-kommunikációs univerzumát.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bourdieu, Pierre (1983): *Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital*. In: Kreckel, Reinhard (szerk.): *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen: Schwarz.
- Ferge, Zsuzsa (1976): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Granovetter, Mark S. (1982): The strength of weak ties. In: Marsen, Peter – Lin, Nan (szerk.): *Social structure and network analysis*. Beverly Hills: SAGE.
- Habermas, Jürgen (1981): *Theorie des Kommunikativen Handelns*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Machlup, Fritz (1972): *The production and distribution of knowledge in the United States*. Princeton: Princeton University Press.
- McClelland, David (1988): *Human Motivation*. Cambridge University Press.
- Scheler, Max (1980): *Die Wissensformen und die Gesellschaft*. Bern-München: Francke Verlag.

VII. TÁRSADALMI-POLITIKAI IDENTITÁS ÉS KONFLIKTUSTUDAT

A magyar társadalom kulturális-interakciós rétegződésének vizsgálatakor 1988-as felvételünkben a társadalmi-politikai beállítódások legkülönbözőbb típusait vontuk be, hogy ellenőrizzük, valóban alkalmas-e a tudásstílusokon és a kapcsolathálózatokon alapuló kulturális rétegződésmodell a tudati jelenségeknek a korábbinál árnyaltabb magyarázatára.

Az alábbi munka nem tart igényt arra, hogy az itt kiemelt terület, a társadalmi-politikai identitás és konfliktustudat átfogó elemzését nyújtsa, vagy akár a kapcsolatokat jelezze e kérdéskör empirikus kutatási vonulatával, azonban felszínre hozhat olyan kevésbé ismert összefüggéseket, amelyek a téma iránt érdeklődők számára hasznos adalékokat nyújthatnak.¹ A következőkben először külön-külön vesszük sorra a társadalmi-politikai identitásra és konfliktustudatra vonatkozó megállapításokat, majd e két téma összefüggéseit tesszük elemzés tárgyává.

¹ A kérdéskör hazai irodalmában tájékozódók számára felhívjuk a figyelmet a következő munkákra: Pataki (1982), Hankiss és szerzőtársai (1982), Lázár-Nagy (1989), Nagy (1989), Csepeli (1988), Kolosi és szerzőtársai (1980).

1. IDEOLÓGIAI-POLITIKAI AZONOSULÁSI ORIENTÁCIÓK

Kutatásunk számos irányból tett kísérletet arra, hogy a tudati jelenségek ki-tüntetett részeként az „ideológiai mező” fontosabb elemeit bevonja a vizsgált változók körébe. Attitűdskálák segítségével így olyan társadalmi-ideológiai dimenziókat közelítettünk meg, mint a konzervativizmus-liberalizmus, a lokalizmus-kozmpopolitizmus, a reformorientáció-tradicionálizmus, a ma-terializmus-posztmaterializmus, a meritokratizmus-egalitarianizmus. Elem-zésünk azonban nem ezt a tág mezőt fogja át, hanem egyetlen kérdéssel fog-lalkozik: a válaszadók a felkínált ideológiai-politikai felfogások, „azonosulási címkék” közül melyeket választották, melyekhez éreztek közelséget. Ebben a viszonylag egyszerű kérdésben egy kártyalapon nyolcféle – különböző felfogá-sú, világlátású – embercsoportot soroltunk fel, és ezek közül a megkérdezettek-hez legközelebb állót, majd második lépésben a második legközelebb állót vá-lasztattuk ki. E nyolc gondolkodásmódon alapuló lista nyilvánvalóan vitatható. Nem ölelhet fel valamennyi létező szellemi-ideológiai áramlatot; e tekintetben a hazai terepen legjellegzetesebbek feltüntetésére törekedtünk. Ideológiai töltet és intézményesültség szempontjából sem homogének – vannak köztük a „nagy ideológiákhoz” kötődő hagyományos, és vannak inkább társadalmi-ideológiai affinitásokat jelző orientációs címkék. Ez a heterogenitás ugyanakkor lehető-séget nyújtott az „ideológiák világától” távol élő emberek, kevésbé kikristályo-sodott nézetek hordozói számára is (az ilyen irányú vizsgálatok szerint a tár-sadalom jelentős része e csoportokhoz tartozik), hogy valamilyen világnézeti mozzanatot kétségtől tartalmazó affinitásukat, orientációjukat kifejezhes-sék. A kétszeri választást pedig az tette indokolttá, hogy a kombinációk ponto-sabb képet rajzoljanak ki ezeknek a gondolkodási áramlatoknak a jelentéséről (mint ahogy – történeti és nemzetközi példákat tekintve – az intézményesült ideológiák vagy párt-önmeghatározások is gyakran ilyen kombinációkon ala-pulnak), illetve szerkezeti összefüggéseikről. Az 1. táblázatban a nyolc címkére jutó választásokat közöljük.

1. táblázat: Ideológiai-politikai orientációs címkék választása
– a minta egészében* (százalék)

	Összesen választotta	Ezen belül	
		első helyen választotta	második
Szabad gondolkodású emberek	45	29	16
Demokratikus gondolkodású emberek	44	25	19
A rend és stabilitás hívei	38	16	22
Erős nemzeti érzésű emberek	26	11	15
Konzervatív, hagyománytisztelő emberek	20	8	12
Hívő emberek	14	8	6
Baloldali gondolkodású emberek	6	2	4
Reformerek	5	1	4

* A felvételre – a vizsgálat második hullámként – 1988 április-májusában került sor. A vizsgálat 3000 fős országos reprezentatív mintára épült; a második szakaszban a vá-laszadók létszáma 2603 főre morzsolódott le.

Az elmúlt negyven év ideológiai kultivációjának fényében ezek az adatok önmagukban sem érdektelenek (gondoljunk akár a hosszú időn keresztül ár-nyékban maradt „szabad gondolkodás” magas, akár a „baloldaliság” vagy a felvételt megelőző időszakban már hivatalos rangra emelt „reformerség” ala-csony arányú választására), még ha az alapmegoszlásoknak esetünkben sem tulajdoníthatunk túlzott jelentőséget. A későbbi, részletesebb elemzések fogják jobban megvilágítani az egyes tételek tartalmát, konkrét jelentését. A továb-biakban teszünk majd kísérletet annak számításba vételére, hogy a válaszolói magatartásnak olyan „torzító” tényezői, mint a válaszkonformitás különböző választfajai miképpen függték össze ezekkel a válaszokkal.

A nyolc közül három olyan orientáció van, amelyet a megkérdezettek na-gyobb arányban vallottak magukénak az első, mint a második helyen: a szabad, a demokratikus és a vallásos gondolkodás (hívő emberek) címkéjét. Míg azon-ban a szabad és a demokratikus gondolkodás esetében ez a prioritás ezeknek az értékeknek az általános népszerűségére vezethető vissza (az összminta közel négyötöde választotta valamelyik helyen egyiket, másikat, vagy mindkettőt),

addig a hívő emberekhez tartozás kiemelt hangsúlyozása a vallásos ideológiák nagy kötőerejével lehet kapcsolatos. (Említést érdemel ugyanakkor, hogy a szintén nagy intézményes háttérrel rendelkező baloldali gondolkodást követőinek többsége is csak a második helyen választotta.)

Az egyes orientációs címkéknek a társadalmi szemantikus mezőben elfoglalt helye, tartalma szempontjából is sokat mondanak a csoportkötődésükről, társadalmi előfordulásukról kapott adatok. Az alkalmazott többváltozós elemzések² szerint – ahol az elemzés jelen fázisában a legáltalánosabban használt társadalmi, demográfiai ismérveket vontuk be – a szóban forgó választásokat az iskolai végzettség, az (1986-os) MSZMP-tagság, az életkor és a nem (a tételek többségében) jelentősen befolyásolta. A 2. táblázatban ezeket az adatokat részletesen közöljük.

2. táblázat: Ideológiai-politikai orientációs címkék választása (százalék)*

a) iskolai végzettség szerint

	8 általános alatt	8 általános	Középiskola	Egyetem, főiskola
Szabad gondolkodás	29	55	47	30
Demokratikus gondolkodás	39	34	59	68
Rend és stabilitás	31	40	41	40
Erős nemzeti érzés	31	28	19	24
Konzervatív gondolkodás, hagyománytisztelet	27	25	11	6
Hívőkhöz tartozás	27	12	10	9
Baloldaliság	7	4	7	12
Reformerség	2	3	7	12
<i>Elemzés</i>	<i>505</i>	<i>1169</i>	<i>608</i>	<i>265</i>

² Lépcsőzetes regresszióelemzést alkalmaztunk, amelybe a társadalmi, demográfiai változók közt az iskolai végzettséget, a településtípust, az életkort, a nemet és az 1986-os MSZMP-tagságot vontuk be.

b) (1986-os) MSZMP-tagság szerint

	Párton kívüli	Tag	
		funkció nélkül	funkcióval
Szabad gondolkodás	48	32	26
Demokratikus gondolkodás	41	76	66
Rend és stabilitás	39	43	43
Erős nemzeti érzés	27	18	18
Konzervatív gondolkodás, hagyománytisztelet	22	8	3
Hívőkhöz tartozás	15	3	1
Baloldaliság	4	12	31
Reformerség	4	8	13
<i>Elemzés</i>	<i>2172</i>	<i>213</i>	<i>125</i>

c) nem szerint

	Férfi	Nő
Szabad gondolkodás	44	47
Demokratikus gondolkodás	51	39
Rend és stabilitás	40	38
Erős nemzeti érzés	27	25
Konzervatív gondolkodás, hagyománytisztelet	14	25
Hívőkhöz tartozás	10	17
Baloldaliság	9	4
Reformerség	7	4
<i>Elemzés</i>	<i>1112</i>	<i>1443</i>

d) életkor szerint

	18–20 éves	21–30 éves	31–40 éves	41–50 éves	51–60 éves	61–70 éves	70 év felett
Szabad gondolkodás	76	69	53	47	29	18	21
Demokratikus gondolkodás	40	40	45	45	48	50	36
Rend és stabilitás	25	37	42	41	39	38	31
Erős nemzeti érzés	21	18	25	26	32	34	25
Konzervatív gondolkodás, hagyománytisztelet	13	19	17	20	23	23	27
Hívőkhöz tartozás	10	7	8	10	17	22	41
Baloldaliság	5	6	6	5	6	10	5
Reformerség	6	5	6	6	4	3	4
Elemsszám	110	474	583	454	423	332	165

* Az adatok az első és a második helyen való választást együttesen tartalmazzák.

Valamennyi orientációs címke közül a „szabad gondolkodású” emberekhez tartozás magyarázható legjobban a vizsgálatba bevont társadalmi-demográfiai ismérvekkel. Már a 2. táblázatban látható összefüggések is jelzik – melyek szerint főként az alacsony iskolázottságúak, pártonkívüliek, fiatalok, nők, tehát a politikától, az ideologikus gondolkodásmódoktól távolabb álló csoportok tagjai választották ezt az orientációt –, hogy a szabad gondolkodás preferenciája mögött a népesség egészében nem annyira egy ideologikusabb, célmegvalósításra orientált szabadelvűség, mint inkább az ideológiai kötöttségektől való függetlenedés, a külső beavatkozásoktól való mentesség igénye (egy „hagyjának békén” típusú beállítódás) rejlik.

E megállapítást közvetlenül is alátámasztja egy, a későbbiekben elemzendő kérdéssel való összefüggés is. Ez a kérdés egy kérdéssorozat részeként arra irányult, hogy azok a megkérdezettek, akik bizonyos ellentéteket látnak a politizáló és nem politizáló emberek között, „kikhez húznak” inkább. A politizáló és a nem politizáló felé hajlók csoportját összehasonlítva azt tapasztalhatjuk, hogy az utóbbiak lényegesen nagyobb

arányban választották a szabad gondolkodást, mint az előbbieket (sőt, a politizálókhoz és a nem politizálókhoz húzók között a nyolc címke közül épp a szabad gondolkodás választása teszi az egyik legnagyobb különbséget).

A szabad gondolkodás címkéjének választása a vizsgált változók közül leginkább döntő módon az életkorral függ össze (a step-reg elemzésben kapott – a fiatalok irányába mutató – 0,4-es együttható ilyen jellegű véleményeknél rendkívül magasnak mondható). Az életkor szerinti adatokban több tényező hatása jelentkezik. Minden bizonnyal szerepet játszik egy általános életciklus-tényező: a fiatalok nyitottabb gondolkodásmódja, majd a különböző szerepekbe, intézményekbe való integrálódással csökkenő szabadságfok. Valószínű azonban, hogy emellett kohorszhatások is közrejátszanak.

Erre utal, hogy e címke választása az életkorral előrehaladva nem folytonos, hanem két nagyobb törésvonal jellemzi: az első 30, a második 50 évnél. Bár az első törésvonal még kapcsolatos lehet a családi és a szakmai életciklus folyamán való minőségi változásokkal is, 50 év után azonban inkább a fordított hatást tételezhetnénk fel. Immár a kohorszhatások felől nézve, az 1945 előtt felnőtteknél kisebb a szabad gondolkodás vonzereje, mint a később felnőtteknél. Az előbbieknél – az adatokból is kitűnően – nagyobb szerepet játszik a hagyományosan kultivált vallás és nemzeti érzés, utóbbiaknál viszont az ezek visszaszorulásával támadt űrt nem töltik be az elmúlt évtizedekben kultivált ideológiai orientációk (sem a baloldali gondolkodás, sem a reformerség). E fiatalabb korcsoportokban a szabad gondolkodás preferálása alighanem az ideológiáktól való „szabadulás” igényét is kifejezi. Ezt a gondolatmenetet folytatva, a 30 év alattiaknál a címke kiugró – csaknem egyöntetű – választása pedig ezeknek az évjáratoknak a „pálya szélére”, sőt a „pályán kívülre” kerülésével függhet össze, egzisztenciális és társadalmi-politikai értelemben egyaránt. Végül, a legfiatalabb korcsoportokban ez a prioritás a szabad gondolkodás (szabadelvűség) legutóbbi években megnőtt ársíkjával is kapcsolatban lehet.

Az életkor befolyását – a kapcsolatok erősségét tekintve – két hierarchikus változó, az iskolai végzettség és az 1986-os MSZMP-tagság követte. Az össze-

függés iránya olyan, hogy a lentebb elhelyezkedők – az alacsonyabb végzettségűek és a pártonkívüliek – körében lényegesen nagyobb a szabad gondolkodás híveinek aránya, mint a tudás- és a társadalmi-politikai hierarchia csúcsaihoz közelebb álló csoportokban. Ezeket a tendenciákat kiegészíthetjük a foglalkozási csoportok szerinti részletesebb adatokkal. Míg a szellemi foglalkozásúak általában is ritkábban azonosították magukat a szabad gondolkodás híveiként, mint a fizikaiak, köztük is különösen alacsony volt e címke választása a felsőbb szintű vezetők, a műszaki középkáderek és az irodai irányítók – általában az adminisztratív apparátusba szorosan betagolt, bürokratikusán kötött rétegek – soraiban (az első vagy második helyen, a fenti sorrendben 25, 27 és 19 százalék). A diplomás csoportokon belül csupán a nem-műszaki beosztott értelmiségiek között ér el magasabb értéket (41 százalék) a szabad gondolkodás preferenciája. Ez részben a jelzett, hierarchiával kapcsolatos tendenciával, a lejjebb elhelyezkedők részéről az ideologikus kötöttségek erőteljesebb elutasításával lehet összefüggésben, de e réteg esetében már megjelenhet a szabadelvűség hagyományos intellektuális értéke is.³

A hasonlóan magas arányban választott demokratikus gondolkodás az előzőhöz képest gyakorlatilag az ellenkező társadalmi csoportokban sűrűsödik. Mind az iskolai végzettséggel, mind az MSZMP-tagsággal való összefüggés azt jelzi, hogy a hierarchikusan feljebb elhelyezkedők vallották magukat elsősorban demokratikus gondolkodásúnak. E címke előnyben részesítése az ideologikus szemléletmódhoz, politikai involváltságához kötődik jelentős mértékben. Ezt jelzi, hogy az előzőekben említett kérdés alapján megállapítható: a politizálókhoz „húzó” számottevően magasabb arányban tüntetik fel orientációs csoportjukként a demokratikus gondolkodású embereket, mint a politizálástól magukat elhatárolók. Az életkor is ellentétes szerepet játszik e tétel esetében, ha gyengébb is az összefüggés, mint az előbb (a fiataloktól az idősebbek felé emelkedés sem egyenes vonalú; a legidősebbek közt e címke vonzása halványabb). A részletesebb foglalkozási csoportosítás szerint az olyan szellemi közép-

³ Megjegyezzük, hogy a Rokeach-értékskálát alkalmazva, a nyolcvanas évek eleji hazai értékszociológiai vizsgálatban a szabadság-értéket a magasabb iskolázottságúak rangsorolták feljebb (lásd Hankiss és szerzőtársai, 1982). Ezek az adatok nincsenek ellentmondásban a mi megfigyeléseinkkel; az ottani vizsgálatban a szabadság-érték az értékek széles kontextusában szerepelt (az anyagi jóléttől a barátságig), míg a mi esetünkben a szabad gondolkodás az ideológiai-politikai azonosulás válfajainak mezőjében fordult elő.

tegek, mint a tanítók, irodai irányítók, műszaki középkáderek részesítik leginkább előnyben a szóban forgó orientációt. Egészében véve úgy tűnik, hogy a demokratikus gondolkodás a többé-kevésbé politizált rétegek számára „kellemes”, a politikai árnyalatok viszonylag széles skálája mellett vállalható orientáció. A fizikai rétegek általában tartózkodóbban viselkednek e címkével szemben, választása különösen a szakképzetlen csoportokban – a mezőgazdasági fizikaiak és a segéd munkások között – igen alacsony (az első és második helyen 24, illetve 31 százalék).

A fentiekkel ellentétben a rend és stabilitás címkéje jóformán egyetlen társadalmi csoporthoz sem kapcsolódik karakterisztikus módon (alkalmazott változóink mindössze 1 százalékból magyarázzák). Híveinek szociális összetétele rendkívül heterogén; az adatokból az alapelemzés szintjén nem rajzolódik ki egy társadalmilag világos körvonalú „rendpártiság”. Talán a műszakiak és az alsó szintű irányítók emelhetők ki, mint akik inkább ilyen irányban orientálódnak.⁴ Egészében ezek az adatok is arra utalnak, amire a rend és stabilitás címkéjének jellemző módon második helyen való választása (ez a „legelső második” választás), hogy itt inkább kiegészítő-egyensúlyfenntartó, mint önálló ideológiai orientációról van szó.

Az erős nemzeti érzés sem tartozik a jellegzetesen rétegspecifikus azonosulási irányok közé. Két legerősebb magyarázó tényezője, az életkor és az (1986-os) MSZMP-tagság kohorsz, illetve politikai összefüggést jelez. A nemzeti érzésnek az 50 éven felüliek közti szocializációs hátterét már érintettük. Az a tény viszont, hogy az erős nemzeti érzés címkéjét a pártonkívüliek az MSZMP-tagoknál számottevően magasabb arányban választották, annál figyelemre méltóbb, mivel ez az orientáció egyébként inkább a „politizálók”, mint a „nem politizálók” csoportját jellemezte. Tehát a nemzeti identitás címkéje a pártonkívüliek politikailag involvált csoportjaihoz kötődött elsősorban. Ha a településtípusok között nincs is számottevő eltérés, a nemzeti érzés szerepe a vidéken élő fizikai dolgozók, elsősorban a mezőgazdasági fizikaiak közt a legkitüntetettebb.

A konzervatív, hagyománytisztelő és a hívő emberekhez tartozás sok tekintetben azonos szociális jellegzetességeket követ. A konzervatív, hagyománytiszt-

⁴ Még magasabb ez az érték a kisiparosok, kiskereskedők kis létszámú csoportjában. Ők viszont – szemben a fenti csoportokkal – a szabad gondolkodást is az átlagosnál magasabb arányban választják.

telő gondolkodásmód címkéjének választása mögött – akárcsak a szabad gondolkodás esetében – jellemző módon nem ideologikusan formált mentalitás, a szűkebb értelemben vett konzervativizmus rejlik. Bár mindkét azonosulási orientáció a hierarchikusan lejjebb elhelyezkedő csoportokat jellemzi, a konzervatív, hagyománytisztelő emberek választása a többváltozós elemzések szerint inkább az iskolázottsággal, a hívőké a településtípussal függ össze (utóbbi főként a kisközségekben emelkedik meg). Közös vonás az is, hogy mindkét preferencia a nők és az idősebbek közt jelenik meg (a hívőkhöz tartozás a legidősebb korcsoportokban pedig egyenesen domináns identitásmozzanattá válik).

A baloldali gondolkodás választása határozott társadalmi kötöttséget mutat (a szabad gondolkodás után ez a címke magyarázható legjobban az alkalmazott változókkal). A centrum–periféria valamennyi vizsgált tényezője (MSZMP-tagság, iskolázottság, foglalkozás, lakóhely, nem) szerint markánsak voltak az összefüggések. Természetesen az MSZMP-tagság szerint legjelentősebbek az eltérések, mégpedig a várható irányban. Annál inkább figyelmet érdemel, hogy a párttagoknak is csupán 15 százaléka vállalta ezt az orientációs címként (és még a funkcióval rendelkezőknek sem egészen egyharmada). A szellemi foglalkozásúakon, értelmiségieken belül lényeges különbség, hogy vezetőkről vagy beosztottakról van szó (igaz, a magasabb szintű vezetőknek is csak 19 százaléka választotta a baloldaliságot első vagy második helyen).

A reformerség azonosulási orientációja sok tekintetben hasonló társadalmi hátterű. A centrum–periféria összetevők közül azonban itt elsősorban az iskolázottság dominál. Említést érdemel, hogy a felsőbb vezetők közül ugyanúgy 19 százaléka vallotta magát reformernek, mint baloldali gondolkodásúnak. Más volt a helyzet a pártfunkcióval rendelkezőknél, akik között kiugróan magas – 31 százaléka – a baloldaliság választása (a reformerséget csak 13 százaléka mondta). Az életkorral való összefüggés – akárcsak az előbbi esetben – meglehetősen gyenge, de megjegyezhető, hogy a nyugdíjas korúak közt (főleg a 61–70 évesek korcsoportjában) viszonylag magas a baloldali gondolkodás és alacsony a reformerség választása. Az viszont nem mondható, hogy a reformerség címkéje a fiatalabb korcsoportokban kitüntetett prioritást élvezne.

2. ORIENTÁCIÓS SZERVEZŐDÉSEK, IDEOLÓGIAI BLOKKOK

Az előzőekben az egyes ideológiai-politikai orientációs címkék jelentésére, konnotációira társadalmi hátterük alapján következtettünk. E címkék azonban – kölcsönös választásaikon, illetve tasztításaikon keresztül – egymást is értelmezik. A gyakori együttemlítekből az ideológiai közelségre, az együttes említéseknek a (véletlenül alapuló) várható értéktől való elmaradásából ideológiai „inkompatibilitásra” következtethetünk. Ezen az alapon több orientáció egymásba kapcsolódása, szétválása nyomán átfogóbb ideológiai alakzatok körvonalai is kirajzolódnak.

Az ideológiai közelség–távolság megállapítása azonban nemcsak a közvetlen kapcsolódásokon keresztül lehetséges. Két orientáció hasonlósága alapulhat azon is, hogy az „ideológiák rendszerén” belül hasonlóak a többi orientációhoz való viszonyulásaik. Az előbbi típusú kohéziós kapcsolattal szemben itt egyfajta „strukturális ekvivalenciáról” beszélhetünk.⁵ Bár nyilvánvaló a két megközelítés közti összefüggés – hisz a strukturális ekvivalencia megállapításakor is az együttjárások szerepelnek inputként –, nem szükségszerű az eredményeik egybeesése, s eltérések esetenként szociológiai tartalmak is lehetnek.

Elsőként az együttjárásokon alapuló eredményekről szólnunk, megállapításaink alapját olyan asszociációs indexek képezik, amelyek páronként a címkék (első és második helyen való) együttes választásának a várható értéktől való eltérésén alapulnak.⁶ Pozitív kapcsolatról beszélhetünk ott, ahol a tényleges érték egy meghatározott mértékkel meghaladja a várható értéket, negatív kapcsol-

⁵ A strukturális ekvivalencia fogalmát a kapcsolathálózati elemzés irodalma alkalmazza – ha többnyire nem is annyira az ideológiai hasonlóságok mint aktorok, intézmények pozicionális hasonlósága összefüggésében. (Lásd például Burt, 1981)

⁶ E számításoknál figyelembe vettük, hogy valamely címke első helyen való választása kizárja ugyanannak a címkének második helyen való megjelenését. Például A és B címke választásának asszociációját a következő módon állapítottuk meg. Ha A az első és B a második helyen választott címke, az index:

$$\frac{A_{\text{(össz)}} \text{ választása első helyen} \times B_{\text{(össz)}} \text{ választása második helyen}}{N} : \frac{(N - B_{\text{az első helyen}}) \times (N - A_{\text{a második helyen}})}{N}$$

latról, ahol alatta marad.⁷ A vonzás és a taszítás mezőnyén belül is két szintet különböztethetünk meg az összefüggés erőssége alapján.⁸

Minden reláció esetében két asszociációs index adódik. A kapcsolat jellegének megállapításakor lényeges kritériumnak tekintjük a kölcsönösséget. Nem problematikusak azok az esetek, ahol mindkét asszociációs érték azonos sávba esik. Ahol viszont különböznek, a szigorú kritériumot alkalmazzuk: az erős és a gyenge kapcsolat közül a gyengét, a gyenge kapcsolat és a kapcsolathiány közül a kapcsolathiányt rendeltük a párokhoz (és ugyancsak kapcsolathiányról beszélünk abban a ritka esetben, ahol részben pozitív, részben negatív irányú kapcsolat áll fenn).

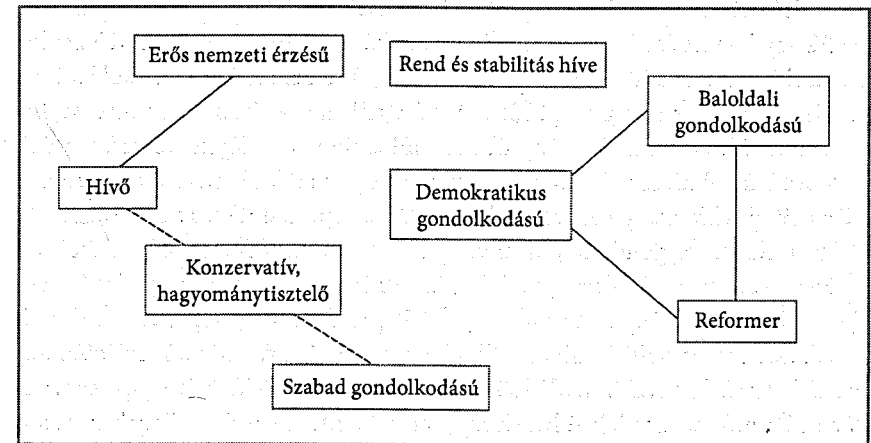
A kohéziós elv alapján kirajzolódó kapcsolatrelációkat az 1. ábrán mutatjuk be, ahol az áttekinthetőség kedvéért csak a pozitív – erős vagy gyenge – kapcsolatokat tüntetjük fel (az egyes orientációk elhelyezésével azonban a taszításokat is érzékeltetni kívánjuk).

A kapcsolatok alapján az orientációs címkék két nagyobb klaszterben (pontosabban, a kapcsolathálózati terminusokkal szólva, egy lazább szerveződésű klaszterben és egy körkörösén zárt klikkben) különülnek el. Szembetűnő, hogy e két együttes között egyetlen kapcsolat sem létesít kontaktust, még gyenge kötésű sem. A két blokk között mindössze negatív „taszítási relációk” állnak fenn – a pozitív kapcsolatokkal konzisztens módon.

⁷ A várható értékek átlaga számításaink alapján 0,82; szórása 0,30. A félszórásnyi távon belül maradó értékeket (0,67 és 0,97 között) a – pozitív vagy negatív – kapcsolathiány megnyilvánulásának tekintettük.

⁸ Az alkalmazott választóvonal – felfelé és lefelé – az átlagtól való teljes szórásnyi távolság (1,12 és 0,52).

1. ábra: Az egyes ideológia-politikai azonosulási orientációk kapcsolatsémája*

* A folytonos vonallal az erős, a szaggatott vonallal a gyenge pozitív kapcsolatot jelöltük.

E számítások alapján kirajzolódó öt erős taszítás közül a legtöbb, három a baloldali gondolkodásúaktól indul, a hívók, a konzervatív gondolkodásúak és a rend és stabilitás hívei felé. Egy-egy erősen negatív kapcsolat áll fenn a reformerek és a hívők, illetve a demokratikus és a konzervatív gondolkodásúak közt. Gyenge negatív kapcsolat áll fenn a reformerek és a konzervatív gondolkodásúak, illetve a rend és stabilitás hívei vonatkozásában, továbbá a demokratikus gondolkodásúak és a hívők, valamint a rend és stabilitás pártján lévők és a hívők között.

A vonzásokat és taszításokat egyaránt figyelembe véve, a két klaszter által képzett tengelyt a pólusokon a baloldali gondolkodásúak és a hívők feszítik ki. Említést érdemel, hogy a kohéziós elv alapján a rend és stabilitás címkéje egyetlen más orientációhoz sem kapcsolódik többé vagy kevésbé szorosan.

Mikor a kohéziós elvtől eltérően nem a közvetlen kapcsolatokról, hanem a relációs rendszer egészében elfoglalt hasonló helyzetekből („strukturális ekvivalenciapozíciókból”) indulunk ki, az előzővel a legtöbb vonatkozásban egybeeső, de néhány vonatkozásban eltérő képet kapunk. Az alkalmazott sok-

dimenziós elemzés (ahol inputként az előzőleg leírt asszociációs együttthatók, illetve páronként ezek átlaga szerepelt) az egyes címkepárookra vonatkozóan a közelség-távolság értékeket rajzolta ki.

Az így kapott eredmények alapján itt is két klaszter különült el. Hasonlóan az előzőkhöz, a baloldali gondolkodásúak, a reformerek és a demokratikus gondolkodásúak itt is egy zárt blokkot alkotnak, a másik térfélen viszont a hívők, a konzervatív, hagyománytisztelő emberek és az erős nemzeti érzésűek a strukturális hasonlóság alapján koherensebb blokkba kapcsolódnak egybe. Mindkét blokkhoz egy-egy félközeli orientáció kapcsolódik: a rend és stabilitás – a demokratikus gondolkodással való strukturális hasonlóság közvetítésével – a magas státuszú, a szabad gondolkodás – a konzervatív gondolkodás közvetítésével – az alacsony státuszú rétegek jellegzetes ideológiáihoz. A két blokk között azonban a strukturális hasonlóság alapján sincs „áthidaló” reláció.

Láthattuk, hogy a kirajzolódó két ideológiai blokk elemei elég határozottan kapcsolódnak a társadalmi hierarchia felső és alsó régióihoz. Ezzel szemben a középréteg-ideológiák meglehetősen diffúzak, és így nem válhatnak valóságos szerveződési centrummá a társadalom szociálintegrációs mechanizmusai-ban. Sőt, a tulajdonképpeni közép-ideológiákat is részben elnyelik a poláris ideológiai tömbök. Így a demokratikus gondolkodás a magas státuszhoz kapcsolódik – talán nem is azért, mert a középrétegek így igazodnak felfelé, hanem azért, mert a felső rétegek ebbe a „köntösbe bújva” tesznek eleget a korszellem igényének. A szabad gondolkodás ugyanakkor inkább az alsó rétegek politika-mentes szemléletéhez illeszkedik; holott markáns középréteg-ideológiák megléte esetén – radikális jelleggel – a demokratikus gondolkodás, és – „kispolgári” jelleggel – a rend és stabilitás felé találhatna utat.⁹ Kérdéses az is, hogy a hívő-konzervatív-nemzeti ideológiáknak az alsó rétegekhez való erős kötődése természetes-e, hiszen elvben a középréteg-ideológiák egy másik válfaját képezhetik. Valószínűleg arról is szó van, hogy ezeknek az ideológiáknak a következetes, nyílt vállalását az integráltabb középrétegek még a nyolcvanas évek vége felé is kockázatosnak érezték (a válaszokban jelentkező konformitáshatásra a későbbiekben még visszatérünk).

⁹ Az utóbbi orientációs kapcsolódás csírájában a kisiparosoknál, kiskereskedőknél fedezhető fel, ahol mindkét címke választása kiemelkedik a foglalkozási csoportok között. (A szabad gondolkodás 56 százalék, a rend és stabilitás hívei 49 százalék.)

Felmerül a kérdés, hogy ha az ideológiai orientációs alap blokkjai úgy válnak külön egymástól, mint ahogy mind a kohéziós, mind a strukturális megközelítés alapján tapasztalható, végletes-e ez a szegregálódás, vagy mégiscsak létezik bizonyos – többé-kevésbé látens – közvetítő láncszemek. Bizonyos tények ez utóbbi irányba mutatnak. Először is magukra a kiválasztott címkepárok összetételére utalhatunk. Az első és második választások együttesének több mint 10 százaléka – még ha ez a várható érték alatt is marad – közvetlen kapcsolatot teremt a két alapblokk között. Legnépesebb ezen belül a demokratikus-nemzeti orientáció-együttes 6 százalékos értékkel. E két orientáció potenciális „híd” szerepét az is alátámasztja, hogy a két blokkon belül belőlük indul ki a legkevesebb negatív kapcsolat (taszítás) a másik blokk irányába. Emellett azok az orientációk is betölthetnek bizonyos közvetítő szerepet, amelyek egyáltalán nem vagy csak laza szálon illeszkednek az egyes ideológiai tömbökhöz. A szabad gondolkodásúak és a rend és stabilitás hívei – már a választottságuk pusztán nagyságrendjénél fogva is – viszonylag nagy számban járnak együtt mindkét blokk orientációival (hogy csak a legnépesebbekre utaljunk: a szabad-demokratikus páros 12, a szabad-nemzeti 5, illetve a rend-demokratikus 14, a rend-nemzeti 5 százalékot tesz ki).¹⁰ Így e viszonylag széles társadalmi bázisú közbülső orientációk mintegy érintkezési felületet nyújtanak az ellentétes ideológiai orientációk képviselői számára.

A közvetítések tartalmibb, ideológiai háttéréhez nyújtanak támpontot azok a dimenziók, amelyek e sokdimenzós skálázás eredményeiből rajzolódnak ki. Az alábbiakban a háromdimenziós megoldás szerinti értékeket közöljük (2. ábra), amelynek tengelyei ideológiailag többé-kevésbé világosan értelmezhetők. Az egyes orientációkat dimenzióként pólusosan (a maximális pozitívtól a maximális negatív értékig terjedően) rendezzük, hogy a tengelyek tartalmát képező ideológiai antinómiák lehetőleg élesen rajzolódjanak ki.

¹⁰ A fenti adatok a párosok mindkét válfaját magukba foglalják, függetlenül attól, hogy melyiket választották első vagy második helyen.

2. ábra: Az ideológiai-politikai azonosulási orientációk sokdimenziós skálázásának tengelyértékei* (MINISSA, háromdimenziós megoldás)

I. tengely		II. tengely		III. tengely				
Baloldali	1,08	Haladásorientált Mintaörző	Szabad gondolkodású	0,61	Pragmatikus Szimbólum vezérelt	Szabad gondolkodású	0,60	Autonóm Integrált
Reformer	1,02		Rend és stabilitás híve	0,52		Reformer	0,29	
Demokratikus	0,7		Demokratikus	0,32		Konzervatív	0,28	
Szabad gondolkodású	-0,15		Konzervatív	0,19		Demokratikus	-0,04	
Rend és stabilitás híve	-0,19		Reformer	-0,21		Hívő	-0,05	
Nemzeti	-0,35		Baloldali	-0,28		Nemzeti	-0,08	
Hívő	-1,01		Hívő	-0,43		Baloldali	-0,11	
Konzervatív	-1,08		Nemzeti	-0,72		Rend és stabilitás híve	-0,87	
Sigma	0,80			0,45			0,41	

* Az I. tengely voltaképpen az időorientáció (a jövő vagy a múlt hangsúlya), a II. tengely a világlátás (evilági vagy transzcendens jellege), a III. tengely a társadalmiság (az individuum vagy a kollektíva prioritása) szelekciós szempontjait fejezi ki. Mindhárom dimenzió az ideológiai identitás lényeges szelekciós elvét képezi; további kutatások dönthetik el, hogy a szelekciós elvek milyen körben és mértékben bizonyulnak érvényesnek.

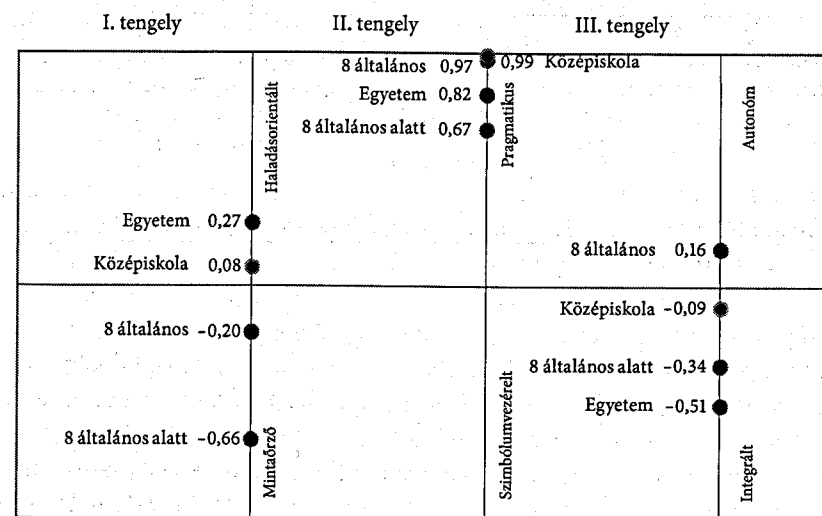
Az I. tengely, amely – mint a szigma értékek jelzik – a struktúrát a legerősebben határozza meg, az eddigiekben már többé-kevésbé ismert elrendeződést mutatja a magasabb státuszú rétegek által kultivált „haladásorientált” ideológiáktól az alsóbb rétegek számára orientációul szolgáló „mintaőrző” ideológiák felé. A „szimbólumvezérelt” és „pragmatikus” pólusokkal jellemezhető II. tengely ugyanakkor a főtengety által élesen elválasztott ideológiák közt jelez közösséget – így például a hívók és a baloldaliak közt az erős érzelmi töltéssel rendelkező, transzcendenciák felé hajló szimbólumvezérelt oldalon, vagy például a szabad és a demokratikus gondolkodásuk közt a racionalisztikusabb, „földközeli” orientációkat magába foglaló pragmatikus oldalon. Hasonlóképp, a III. tengelyen az „integrált” pólussal szembeeső „autonóm” oldalon megjelenik a szabad gondolkodás és a reformerség – a főtengetyén különváló – együttese. A II. és a III. tengely tehát potenciálisan magában hordozza az ide-

ológiai közvetítés jelenleg hiányzó láncszemeit. Lehetséges, hogy a társadalom politizálódása, az ideológiai mező szabadabb artikulálódása a társadalom (elsősorban hierarchikus) egyenlőtlenségi viszonyaihoz kötődő I. tengellyel szemben magával hozza az ideologikusabb II. és III. tengely előtérbe kerülését.

Hogyan helyezhetők el e három dimenzió által kijelölt térben a vizsgálat által legjellegzetesebbnek talált társadalmi-demográfiai csoportok? E célra a sokdimenziós skálázás technikai repertoárján belül a MINISSA-elemzést az úgynevezett PROFIT-elemzéssel egészítettük ki. A független változók közül az adott kérdésekben legtöbbet magyarázó három ismérvet, az iskolai végzettséget, az MSZMP-tagságot és az életkort emeltük ki. A 3. ábrán – a könnyebb áttekinthetőség végett – az eredményeket változónként és dimenzióként külön-külön mutatjuk be.¹¹

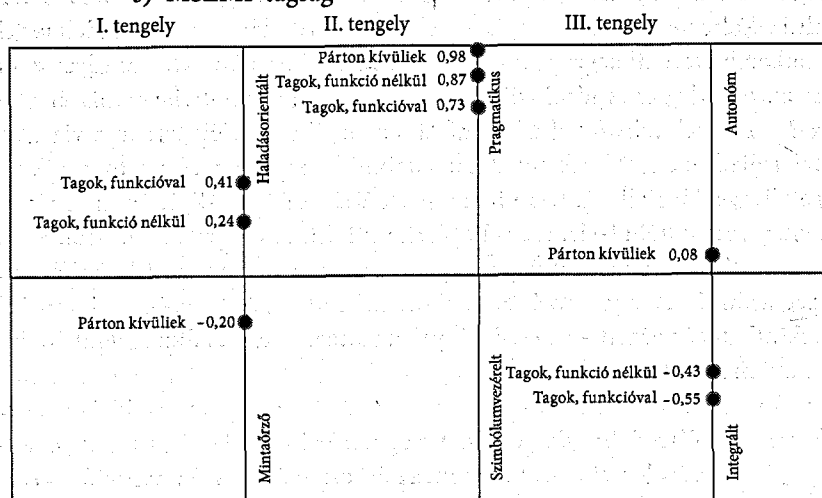
3. ábra: Társadalmi-demográfiai csoportok elhelyezkedése az ideológiai politikai azonosulási orientációk sokdimenziós skálázásának tengelyein (PROFIT, háromdimenziós megoldás)

a) iskolai végzettség

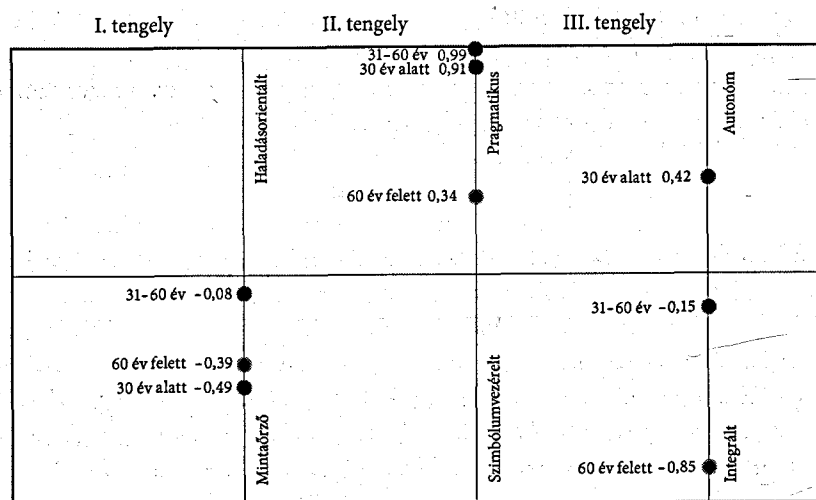

¹¹ Az életkor esetében ehhez az elemzéshez elégnek tűnt három korcsoport: a 30 éven aluliak, a 31 és 60 év közöttiek és a 60 éven felüliek megkülönböztetése.

b) MSZMP tagság

c) életkor

Még mielőtt az egyes változók differenciáló szerepére térnénk, szólni kell róla, hogy az eredmények általánosabb következtetésre is alapot adnak, mivel a vizsgált csoportok egészének súlypontja az első két tengelyen egyértelműen

(és bizonyos fokig a harmadikon is) az egyik pólus felé tolódik el. Így az I. tengelyen a nagyobb létszámú társadalmi csoportok a „mintaörzés”, a II. tengelyen pedig valamennyi csoport határozottan a „pragmatizmus” térfelén foglal helyet. Az utóbbi tény azok felé a megállapítások felé mutat, melyek szerint az elmúlt évtizedekben egyfajta eltávolodás ment végbe a magyar társadalomban a „nagy ideológiáktól” (egy tag értelemben vett szekularizációs folyamat jegyében). A III. tengelyen a súlypont halványan az „integráltság” pólusa felé mutat, azonban e tekintetben számottevő a heterogenitás.

Az egyes tengelyek részletesebb adatai (amelyek nem egyéni szkórok átlagán, hanem aggregált csoportértékeken alapulnak) többségükben az eddigiekben már ismertetett eredményeket sűrítik magukba. Így az I. tengelyen a „haladásorientáltság” térfelén a társadalmi hierarchiában fent lévő, viszonylag szűk létszámú csoportok képviseltetik magukat, és a hierarchián lefelé haladva szisztematikusan nő a „mintaörzés” jelentősége. Ami az eddigiekből kevésbé kézenfekvő, az, hogy a korcsoportok közül az utóbbi pólushoz a legfiatalabbak állnak leginkább közel.

A II. tengelyen a „pragmatikus” pólus vonzása a középrétegeknél éri el a tetőpontját, míg a „szimbólumvezérelt” orientációkhoz a legidősebb kohorszok tagjai állnak a legközelebb.

A III. tengely csoportmintája nagymértékben követi a „szabad gondolkodás” címkejénél megfigyelt jellegzetességeket.

3. TÁRSADALMI KONFLIKTUSÉSZLELÉS ÉS AZONOSULÁS

A különféle ideológiai-politikai orientációk jellegét nagymértékben meghatározza, hogy mennyiben rendelkeznek társadalmi konfliktustöltettel, szociális éllel. Az ideológiai orientációk elvben elhelyezhetők egy olyan skálán, melynek egyik pólusán a konfliktusérzékeny, érdekellentétekre orientált, a másikon az érdekközösséget hangsúlyozó, integratív nézetrendszerek állnak.

A konfliktustudat mérésére egy, a nyugatnémet ALLBUS-vizsgálatokból átvett kérdéssorozatnak magyar viszonyokra adaptált változatát alkalmaztuk.¹²

¹² A szóban forgó kérdés megtalálható például Schmidt-Wolf (1984)-ben.

Ennek során tíz lehetséges társadalmi érdekellentét-, csoportkonfliktus-forrásról kérdeztük meg az emberek véleményét. További eltérés az eredeti változathoz képest, hogy nemcsak az ellentétek meglétéről, illetve nagyságáról kértünk véleményt, hanem az egyes csoportok közt ellentétet látóktól azt is megkérdeztük, hogy személy szerint ők „melyikhez húznak inkább”.

A konfliktusok meglétére vonatkozó első kérdés faktoranalízise azt mutatta, hogy létezik egy általános konfliktusészlelési dimenzió – többé-kevésbé függetlenül attól, hogy mely konkrét csoportok közti ellentétről van szó. Az egyes tételeknek a közös faktoron belüli súlyából az is látható, hogy a konfliktustudat e megjelenési formájában a hierarchikus (centrum–periféria) mozzanatok játszanak meghatározó szerepet.¹³ Ebben a tekintetben kisebb a jelentősége az ideológiai ellentéteknek (mint a hívők–nem hívők, politizálók–nem politizálók).¹⁴ A 3. táblázatban a faktorsúlyok sorrendjében közöljük az egyes tételeket, és feltüntetjük azok arányát is, akik az egyes tételeknél nagynak tartották a csoportok közti ellentéteket.

3. táblázat: Konfliktusészlelés különböző társadalmi csoportok között – a minta egészében (százalék, illetve faktorsúly)

	Nagynak tartja az ellentétet	Faktorsúly
A fizetésből élők és maszekok közt	61%	0,68
A vagyonosok és vagyontalanok közt	65%	0,67
A fizikaiak és a szellemiek közt	37%	0,67
A képzettek és az alacsony képzettségű emberek közt	32%	0,66
A keresők és a nyugdíjasok	30%	0,63
A vezetők és a beosztottak közt	39%	0,60
A budapestiek és a vidékiek közt	35%	0,59
A politizáló és a nem politizáló emberek közt	26%	0,53
A reformokat támogató és a reformokat ellenző emberek közt	39%	0,50
A hívő és a nem hívő emberek közt	17%	0,48

¹³ A faktorsúlyok az egyes tételeknek a faktor egészével való kapcsolatának erősségét jelzik.

¹⁴ A rotált változatban az ideológiai tényezők külön faktorba is szerveződtek.

Elemzéseink tárgyát a 3. táblázatban bemutatott faktorsúlyokra épülő „konfliktustudat” (KONFLTUD) látens változó képezi. Akik e változón magas (pozitív) skórártékekkel rendelkeznek, azokra erősen konfliktusos társadalomkép jellemző, míg a negatív póluson egy harmonikus, sokrétű feszültségektől mentes társadalomkép képviselői találhatók. A meghatározó tényezők keresésére alkalmazott többváltozós regresszióelemzés három objektív változó szerepét emelte ki: a településtípusát, az életkorát és az MSZMP-tagságát.¹⁵ A 4. táblázatban a faktorszórok átlaga alapján e három tényező szerint mutatjuk be a KONFLTUD változó értékeit.

4. táblázat: A konfliktusészlelés (KONFLTUD) alakulása (faktorszórokban)

a) Településtípus szerint	
Főváros	0,22
Vidéki város	0,11
Nagyközség	-0,11
Kisközség	-0,21

b) Életkor szerint	
30 év alatt	0,11
31–60 év	0,03
60 év felett	-0,13

c) 1986-os MSZMP-tagság szerint	
Párton kívüli	-0,01
Tag, funkció nélkül	0,09
Tag, funkcióval	0,28

A lakóhely szempontjából döntően a városok és a falvak között mutatkozik különbség. A konfliktusészlelés mértékében meglévő eltérés valószínűleg a tár-

¹⁵ E három változó együtthatói: településtípus 0,14; életkor 0,10; MSZMP-tagság 0,06. (A bevont változókkal összesen 5 százalékot magyarázhatunk.)

sadalmi kontroll mechanizmusainak településspecifikus sajátosságaival hozható összefüggésbe. A falvakban a bensőségebb, egyben paternalisztikusabb viszonyok jobban letompítják az objektív helyzetkülönbségekből adódó ellentétek életét. A városi élet elidegenedetthebb viszonyainak szerepét – melyek önmagukban is hozzájárulnak a konfliktusforrások tudatosulásához – még tetézi, hogy népes településeken az egyenlőtlenségek jóval szélesebb skálán nyilvánulnak meg.

Az egyes korcsoportok közti eltérések alapja részben egy általános életciklusutasítás. A fiatalabb korcsoportok intenzívebb konfliktusészlelésében a pályára lépő nemzedékek helykeresésének konfliktusigénye, egyben nagyobb konfliktusvállalási készsége is közrejátszhat. A legidősebbek ezzel szemben már félig-meddig kilépnek a konfliktustagolt mezőből. Az életciklus-tényező mellett a fiatalok konfliktusérzékenységeiben specifikus mozzanatként szerepe lehet, hogy a nyolcvanas évek válságjelenségeit e nemzedék különösen intenzíven élte át.

Az MSZMP-tagsággal együttjáró nagyobb konfliktusérzékenység mögött olyan ideológiai összefüggések rejlenek, amelyek részletesebb kifejtésére a tanulmányunk utolsó részében térünk vissza. Az eddigieken túlmenő, további változókat bevonó elemzések ugyanakkor a státushierarchia számottevő szerepét jelzik: akár a formális munkamegosztási, akár az informális (kapcsolathálózati, presztízs-) hierarchia magas pozícióihoz intenzívebb konfliktustudat társul. E tapasztalat három irányból is megerősítést nyert. A foglalkozási csoportok közt az állami hivatalnokok, magas szintű vezetők KONFLTUD-értéke jóval meghaladja (szkórátlag: 0,33) a többi foglalkozási kategóriáét (ezen belül a beosztott értelmiségiekét is). Hasonló összefüggés mutatkozik a kapcsolathálózati (networkpresztízs) helyzettel is.¹⁶ Az „exkluzív” networkpresztízs-pozícióval jellemezhető vizsgálati személyek – akiknek szűkebb kapcsolathálózati körén belül túlnyomó többségben magas iskolázottságú, beosztású, foglalkozási presztízsű emberek fordulnak elő – ugyancsak erőteljesnek látják a különböző társadalmi csoportok közti ellentéteket. Ezzel cseng egybe a tudásstílus válfajai szerinti elemzés eredménye. Az általunk megkülönböztetett három tudásstílus – a kognitív-instrumentális, a kapcsolatteremtő-önprezen-

¹⁶ A networkpresztízs-pozíció értelmezéséről és számítási módjáról lásd a kötet I. illetve III. tanulmányát.

tációs és a szimbolikus-reprezentatív – közül az utóbbi mutat összefüggést a KONFLTUD változóval.¹⁷

Az utóbbi faktoron magas pontértékkel rendelkező – munkakörükben az „uralmi szakszerűség” dominanciájával jellemezhető, s az elitjellegű, exkluzív tevékenységeket preferáló – személyek látják a legélesebbnek a szóban forgó ellentéteket.¹⁸ Mindkét változó a nagyfokú státustudatosságra, a társadalmi távolságtartás kiemelt hangsúlyára utal, ami viszont közvetlen kapcsolatban van a vizsgált jelenséggel, az ellentétek észlelésével, a konfliktustudattal. E két utóbbi tényező egyben a foglalkozási csoportok szerinti eltéréseket is magyarázza, mivel a vezető beosztásúak mind a kapcsolathálózati, mind a szimbolikus-reprezentatív stílusdimenzióban kitüntetett értékkel szerepelnek. Emellett a magas pozíciók betöltői szinte hivatásuknál fogva a hatalmi mező felfokozott érdekkonfliktusainak hordozói, kezelői. (Egy jellegzetes kivétel a vezetők erősebb konfliktusérzékenysége alól: a vezető-beosztott relációban – alighanem öngazolásként is – viszonylag kisebb jelentőséget tulajdonítanak az érdekel-
lentéteknek.)

A társadalmi konfliktusok iránti érzékenység azonban önmagában még keveset mond a konfliktustudat irányultságáról, érzelmi-értékelő mozzanatáról. Aligha kell részletezni annak jelentőségét, hogy mennyire más, ha például az intenzív konfliktusészlelés az alacsony vagy a magas státuszú rétegek iránti rokonszenvvel, azonosulással párosul. E szempont megközelítéséhez az előző kérdés kiegészítése szolgált alapul. Azoktól, akik a tíz viszonyítás esetében (kis vagy nagy) ellentét meglétéről szoltak válaszukban, azt is megkérdeztük, hogy az adott esetben személy szerint melyik félhez (például a vagyonosokhoz vagy a vagyontalanokhoz) „húznak inkább”. Az irányultság mérésére egy indexet szerkesztettünk (affiliációs index – AFFIND), mely a kérdés faktoranalízise által az első közös faktorban legnagyobb súlyúnak bizonyult hat itemen alapul (vezető-beosztott, képzett-képzetlen, szellemi-fizikai, politizáló-nem politizáló, vagyonos-vagyontalan, budapesti-vidéki). A hat item együttese viszony-

¹⁷ A tudásstílusok értelmezéséről és operacionalizálásáról lásd a kötet I. tanulmányát.

¹⁸ A két utóbbi változónál a lépcsőzetes regresszióelemzés együtthatója egyaránt 0,06.

lag tisztán fejezi ki a „centrum-periféria” vagy a „fent-lent” dimenzió alapján a személyes azonosulást.¹⁹

A szóban forgó index összefüggései lényegében a várt irányba mutatnak. Összességében elmondható, hogy a magasabb státuszú, iskolázottságú, fővárosi csoportok tagjai inkább a „fent lévőkkal”, az alacsonyabb státuszúak a „lentiekkel” vállalnak közösséget. Az összmagyarázat azonban – figyelembe véve a kérdés erős érdekvonatozását – nem igazán számottevő (az alapvető objektív változókkal elvégzett regresszióelemzés szerint mindössze 5 százalékos). Ennek fő oka, hogy a magas státuszúak több relációban a népesség egészéhez hasonlóan viselkednek, így nemcsak a vagyonos-vagyontalan, hanem a vezető-beosztott ellentétpár esetében sem azonosulnak igazán a fent lévőkkal. (A magas szintű vezetők, állami hivatalnokok csoportjában például csak 17 százalék mondta, hogy a vezetőkhöz, és 34 százalék, hogy a beosztottakhoz húz, míg 49 százalékuk bizonytalannak vagy közömbösnek bizonyult e tekintetben.) Ez utóbbi vonatkoztatás különösen felhívja a figyelmet arra a felsőbb rétegekben kialakult identitászavarra, melynek egyik – hagyományos – forrása a „néppel való közösségvállalás” elvárt kinyilvánítása, későbbi alapja pedig a társadalmi válságtudatnak, értékerózióknak egy megnyilvánulása: még a magasabb régiókban elhelyezkedő csoportok tagjai is igyekeztek eltávolítani magukat a válságtól felelős „vezetőktől”.

¹⁹ Indexünkben a hat tételt azonos súllyal szerepeltettük, mivel az előző kérdés szűrő szerepe („nincs ellentét”) miatt a hiányzó értékek nagy előfordulása nem tette lehetővé a faktorszór alkalmazását. (A komplettálás nagyon torz értékeket eredményezett volna.)

4. RÖVID KITÉRŐ A „VÁLASZOLÓI HATÁS” NÉHÁNY FORMÁJÁNAK SZEREPÉRŐL

Erős politikai-ideológiai töltetű témákról lévén szó, célszerűnek látszott kísérletet tenni a válaszolói magatartás különböző befolyásainak, a válaszkonformitás, véleményleplezés eseteinek kontrollálására. E kontroll alapjául egy olyan – kifejezetten módszertani célból feltett – kérdéssorozat szolgált, amely a magyar társadalmi-gazdasági élet jelenségeivel kapcsolatban fogalmazott meg apologetikus vagy kritikus véleményeket.

A hét itemből álló blokk alapján öt különféle indexet szerkesztettünk. Először a kérdéssorozat faktoranalízisének eredményeiből indultunk ki, mely szerint a tételek egy pozitív megfogalmazású (apologetikus) és egy negatív megfogalmazású (kritikus) részblokkra különülnek el. A rotált változat két faktora alkalmas egyfelől az apologetikus – az ideológikus előírások hagyományos változata szerint eljáró –, másfelől a kritikus beállítódás megközelítésére.²⁰ A válaszkonformitásnak egy tartalomtól független változatát, az „igenmondási effektust” az itemsorozat egészéből szerkesztett további indexszel ragadtuk meg – az „egyetért” válaszok egyszerű megszámlálása útján. Egy negyedik indexet az állásfoglalástól való – „a középbe menekülésen” keresztüli – szisztematikus kitérés mérésére konstruáltuk, amely a hét itemen belül a „részben ért egyet” típusú közbülső véleményeket összegzi. Végül, a Noelle-Neumann (1974) által leírt „hallgatás spiráljához” kapcsolódó konformitás-jelenséget (az észlelt többségi véleményhez való közelítést) egy olyan mutatóval kíséreltük meg közelíteni, mely azt fejezi ki, hogy egy válaszadó az összes eset közül hányszor „voksolt” véleményében a modális álláspont mellett.²¹

Először az ideológiai-politikai azonosulási orientációkkal való összefüggésről szólunk. Az apologetikus és a kritikus beállítódás dimenzióján – amelyekkel a „válaszadói stílus” megnyilvánulásai közül leginkább mutatkoztak kapcsola-

²⁰ Természetesen az előbbi faktor negatív pólusa is egyfajta kritikusságot, az utóbbié pedig a kritikus véleményektől való elhatárolódást fejez ki.

²¹ Az indexek részletesebb leírását lásd a Függelékben.

tok – a baloldali gondolkodás és a reformerség ellentétesen helyezkedik el. (Ez különösen akkor válik nyilvánvalóvá, mikor az iskola tényezőjét konstansan tartjuk.) A magukat baloldali gondolkodásúnak megnevezők az apologetikus-ság faktorán magas, a kritikusságén alacsony értékkel szerepelnek, míg a reformerség címkejét választókat a kritikus beállítódás elfogadása, és az apologetikusénak az elutasítása jellemzi.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján nehezen eldönthető az a kérdés, hogy a hagyományos kultiváció „főárama” irányába húzó, elfogadó-támogató stílus (és a baloldali gondolkodásnak ezzel korreláló választása) mögött milyen arányban áll egy, a válaszadás szituációjához igazodó tendencia, vagy ellenkezőleg, egy belső meggyőződésen alapuló gondolkodási stílus. A „társadalmi kíváncsiság” (social desirability) válaszadói hatásának irodalma is fölhívja a figyelmet az értelmezési nehézségekre és az ezzel kapcsolatos vitákra.²²

Más jelleggel tapasztalható ellentétes összefüggés a konzervatív, hagyománytisztelő és a hívő emberek esetében. A hívők, jóllehet távol tartják magukat a nagyfokú lojalitástól, de tartózkodnak a kritikusság határozottabb megfogalmazásától is. Míg ők mindkét faktoron negatív értékkel szerepelnek, a magukat konzervatívoknak, hagyománytisztelőnek mondók mindkét típusú – egymással ellentétes tartalmú – kijelentéseggyüttessel egyetértenek. Azt, hogy utóbbi esetben az „igenmondási effektus” megnyilvánulásáról lehet szó, közvetlenebbül is jelzi, hogy a speciálisan erre kidolgozott, az összes egyetértés számán alapuló index a konzervatív, hagyománytisztelő csoportban éri el a legnagyobb értéket.

Bár az értelmezés itt sem egyértelmű, az eredmények alapján valószínűsíthető, hogy főként az alacsony státuszú, (például a magukat hívőknek vallókhoz képest) kevésbé határozott ideológiai acélú válaszadók számára a szóban forgó címkén belül a „hagyománytisztelőt” kifejezés vonzó és a válaszadói stílusok szempontjából kellőképpen biztonságos megoldásnak tűnhetett.

²² Így lásd Bradburn (1983).

A „középre húzás” válaszadói magatartásának indexe a szabad gondolkodással korrelál elsősorban. Ahogy e címke választásának összefüggéseiről szólva már említettük a politikától való távolságtartásnak többé-kevésbé határozott motívumait, ezzel cseng egybe a fenti válaszadói stílushoz való kapcsolódás, a bármelyik állásponthoz való csatlakozás elutasítása.

A konfliktusérzékenység változójára térve, a válaszadói magatartás indexei közül a „kritikusság” faktorával függ össze elsősorban, méghozzá igen erőteljesen ($r = 0,17$). Mivel e két változó meghatározó tényezőinek együttese is igen hasonló (így a kritikusságnál is nagy szerepet játszik a lakóhely és az életkor), bizonyos fokig ugyanannak a beállítódás-szindrómának két különböző megnyilvánulásáról lehet szó. Említést érdemel ugyanakkor, hogy a szóban forgó KONFLTUD változó azzal a válaszadási indexszel is korrelál, amelyik a modális vélemények választásának gyakoriságát méri. A „konfliktus” nyolcvanas évek végi napirendi témává válására utal, hogy azok a személyek, akik a leginkább fogékonyak a többségivé vált vélemények elfogadására, egyúttal a társadalmon belül meglévő ellentétek „legéberebb” észlelői is.

5. KONFLIKTUS ÉS INTEGRÁLTSAĞ – AZ IDEOLÓGIAI TAGOLTSÁĞ METSZETE

A társadalmak szociálintegratív berendezkedésének lényeges sajátossága, hogy milyen arányban vannak jelen, milyen orientációkhoz kötődnek, és társadalmilag hogyan ágyazódnak be a dinamikus, feszültség-hordozó és a mintaőrző, integratív hangsúlyú ideológiai mozzanatok. A társadalom hierarchikus felépítettségének közvetlen velejárója, hogy a társadalmi viszonyok konfliktusos szemlélete – mindenekelőtt a fent-lent dimenzió alapján – elsősorban az egyenlőtlenségi rendszer szélső régióiban van jelen. A szociálintegratív mechanizmusok normális működése ugyanakkor megkívánja, hogy legyenek széles közép-reteg-bázison nyugvó ideológiai orientációk, amelyek közvetítő, szintetizáló szerepet töltenek be.²³ S mivel a vezető rétegek ideológiai egyben domináns ideológiák is, a dinamikus és a mintaőrző hangsúlyok együttes érvé-

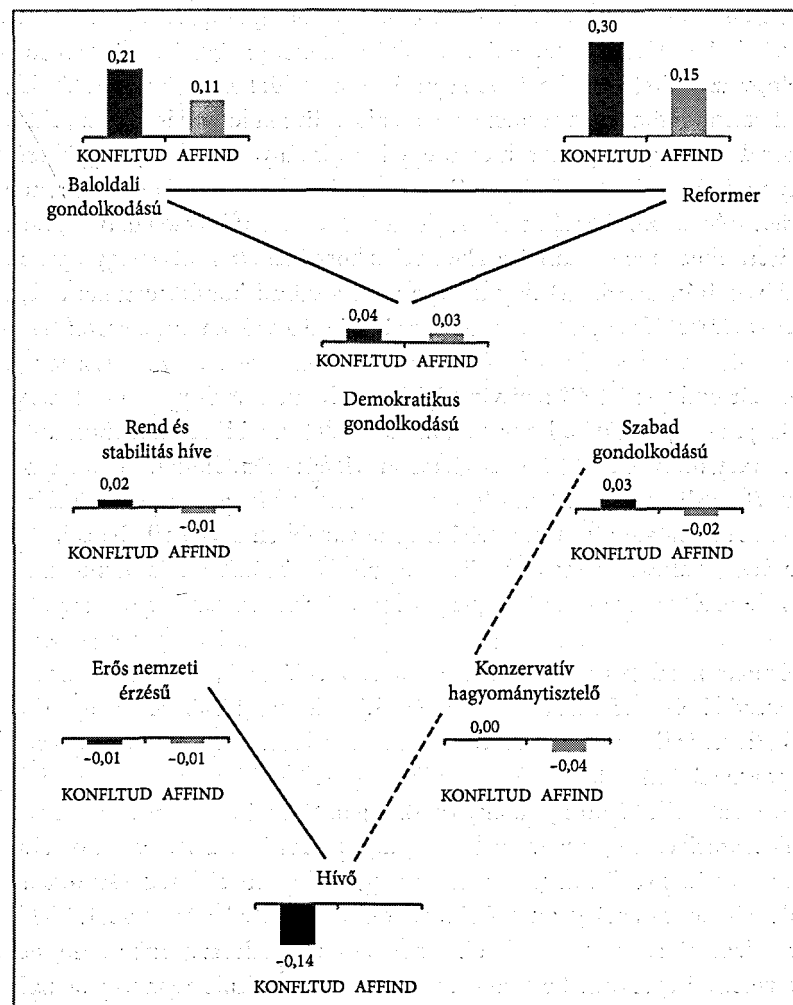
²³ A „középidéológiák” szerepéről lásd például Mannheim (1922).

nyesülése feltételezi, hogy a csúcson a konfliktusos (elit-) ideológiák mellett létezzenek olyan orientációk is, amelyek a maguk részéről a közép-reteg-ideológiák integratív funkcióit erősítik. Felvételünk ezeknek az összefüggéseknek a vizsgálatához is nyújt adalékot. E kérdéseket néhány ponton már az előző részekben is érintettük, az ideológiai orientációk és a konfliktustudat viszonyát azonban közvetlenül még nem tettük elemzés tárgyává. Az alábbiakban az idevonatkozó adatokat mutatjuk be, felhasználva az ideológiai orientációknak azt a „hálózatterképét”, amelyet az első részben vázoltunk fel (4. ábra). (Hogy a társadalmi tagoltság hierarchikus dimenzióját közvetlenül érzékeltessük, az 1. ábrát 90 fokkal elforgatjuk, hogy a felső rétegek jellegzetes orientációi ideológiai sémákon is fent, az alsó rétegeké lent foglaljanak helyet.)

Az ideológiai-politikai orientációkat hierarchikus beágyazottságuk szerint rendezve mind a konfliktusészlelés, mind a társadalmi azonosulás tekintetében szabályosság érvényesül. A felső rétegekhez kötődő ideológiákat erős konfliktusérzékenység, az alsó rétegek tipikus orientációit ezzel szemben az ellentétek mérsékelt hangsúlya, a különböző társadalmi csoportok közötti érdekközösség érzékelése jellemzi. A konfliktustudat magas szintje főként a baloldali gondolkodásúaknál és a reformereknél jelenik meg (miközben a kritikai érzékenység szempontjából e két orientáció, mint előzőleg már érintettük, egymással ellentétes pólusokon foglal helyet), az alacsony szintje pedig a hívő emberek-nél. A konfliktusoknak, osztályantagonizmusoknak a társadalom felfogásában hagyományosan centrális szerepet juttató baloldali gondolkodás esetében nem meglepő ez az ideológiai összefüggés, és esetünkben a „reformerség” is alapjában hasonló töről fakad. Az ellenkező végponton a hívők alacsony szintű konfliktustudata is jól magyarázható a vallás hagyományos integratív, megbékélést hirdető szemléletmódjával.

Míg a szóban forgó ideológiai összefüggések megfelelnek az adott orientációk alapvető irányultságának, a szabad gondolkodás esetében nem kézenfekvő a konfliktustudat alacsony szintje (hiszen a hagyományos liberálisnak a „létért való küzdelem”, illetve a konkurenciaelv szervezés része). Emlékeztetni kell azonban arra, hogy az adott esetben jellemző módon a szabad gondolkodásnak egy passzív jellegű, a társadalmi, politikai csatározásokat kerülő változatáról van szó.

4. ábra: A konfliktustudat (KONFLTUD) és az affiliációs index (AFFIND) értékei az ideológiai-politikai azonosulási orientációk szerint (szkór, illetve indexértékek)²⁴

²⁴ Az adatok könnyebb áttekinthetősége végett mind a KONFLTUD, mind az AFFIND változó értékeit olyan módon transzformáltuk, hogy az átlagot a nulla pontba (és a többi értéket ennek megfelelően) toltuk el.

A társadalmi affiliáció mutatója esetében is érthető, hogy a felső rétegek ideológiai általában véve a felfelé, az alsó rétegeké a lefelé irányuló azonosulással párosulnak. Már korántsem maguktól értetődőek azonban az összefüggések, akár a konfliktustudat és a társadalmi affiliáció kapcsolatát, akár a konkrét ideológiák jelentéstartalmát tekintve.

Hogy az utóbbi vonatkozásban egy eklatáns példát említsünk, tisztán ideológiai szempontból nem természetes a baloldali gondolkodásnak az „elit felé húzással” való együttjárása, hiszen egy hagyományosan plebejus gyökerű és irányultságú társadalomfelfogásról van szó. Szorosan összefügg ez a rendhagyó jelenség a konfliktusérzékenység és a társadalmi affiliáció közti kapcsolattal. Esetünkben nem is annyira a közvetlen korreláció ($r = 0,11$) nagysága, mint inkább az iránya érdemel figyelmet: a magas szintű konfliktustudat a felfelé orientálódással jár együtt (maga az ábra is sejteti a szóban forgó összefüggést).

A már említett NSZK-beli vizsgálatban – ha nem is ugyanazon itemek alapján – azt találták, hogy a konfliktustudat inkább az alacsony státuszúakat, illetve a szubjektív értelemben is lefelé orientálódókat jellemezte inkább. Alighanem ez tekinthető a „természetes” ideológiai összefüggésnek. Az is a várokozásnak felel meg ugyanebben a vizsgálatban, hogy a (jobb-bal skálán mért) baloldali politikai beállítódás a „fent-lent” orientációt tekintve a „lenti” pólussal függ össze.²⁵

Ha nem is szólhatunk bizonyossággal az ideológiák „normális” társadalmi elrendeződéséről, a fentiek mégis azt sugallják, hogy a kirajzolódó konstelláció távol áll az ideálistól. A konfliktustudat a társadalmi hierarchia csúcsára való összpontosulása részben azért mondható problematikusnak, mert az irányt szabó ideológiák közül így hiányoznak a jellegükön fogva integratív természetűek, amelyekre a kooperatív készséget próbára tevő válsághelyzetben különösen nagy szükség lenne (sőt, a feszültséggel teli szituációkban a konfliktusos ideológiák dominanciájának még bizonyos öngerjesztő hatása is van). Másfelől látens ideológiai feszültségek forrása az is, ha a társadalmi egyenlőtlenségek következményeitől leginkább sújtott alsó rétegekben túlsúlyra jutó kvietisztikus ideológiák lefojtják a társadalmi dinamizmust ösztönző problématudatosító szemléletmódokat. A fenti diszfunkciók szerepét különösen felnagyítja a mar-

káns középréteg-ideológiák hiánya, a közbülső képződményeknek a pólusokhoz való asszimilálódása. Részben a társadalmi végpontoktól való kisebb távolságuk, részben azokhoz való közvetlen kötődésük révén a középideológiák lennének hivatottak a társadalmi integráció szempontjából oly fontos hídszeret betöltésére. E közvetítések nélkül a konfliktusok kiszámítható keretek közti „lejátszása” és a konszenzusok újrateremtése is elképzelhetetlen.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bradburn, Norman M. (1983): Response effects. In: Rossi, Peter H. – Wright, James D. – Anderson, Andy B.: *Handbook of survey research*. New York: Academic Press.
- Burt, Ronald S. (1981): *Toward a Structural Theory of Action*. New York: Academic Press.
- Csepeli György (1988): Negatív identitás Magyarországon. *Társadalomkutatás*. 1988/4.
- Hankiss Elemér – Manchin Róbert – Füstös László – Szakoczi Árpád (1982): *Folytonosság és szakadás*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet Értékszociológiai Műhely.
- Kolosi Tamás – Papp Zsolt – Gombár Csaba – Pál László – Bara János (1980): *Réteghelyzet – rétegtudat*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Lázár Guy – Nagy Lajos Géza (1989): Politikai – ideológiai áramlatok a magyar társadalomban. In: Kulcsár László (szerk.): *Az információ társadalmi útjai*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Mannheim Károly (1922): *Ideologie und Utopie*. Bonn: Cohen.
- Nagy Lajos Géza (1989): *Történelem-képek és jövőképek. Ideológiai szerveződések a '80-as évek elején*. Kandidátusi értekezés.
- Noelle-Neumann, Elisabeth (1974): The spiral of silence: a theory of public opinion. *Journal of Communication*. 1974/2.
- Pataki Ferenc (1982): *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Schmidt, Peter – Wolf, Gunter (1984): Sozialstrukturelle und individuelle Determinanten von subjektiver Schichtidentifikation und politischen Einstel-

²⁵ Lásd az idézett munkában közölt korrelációs mátrix-értékeket.

lungen In: Mayer, Karl U. – Schmidt, Peter: *Allgemeine Bevölkerungsumfrage der Sozialwissenschaften*. Frankfurt am Main: Campus Verl. 267–314.

FÜGGELÉK

1. Az elemzett kérdések szövege és a válaszok alapmegoszlása (százalék)

a) Ideológiai-politikai azonosulási orientációk

A kártyalapra különféle felfogású embereket írtunk, amilyenek Magyarországon manapság előfordulnak. Kérem, válassza ki közülük azt, amelyik a legközelebb áll az Ön felfogásához, nézeteihez. (Miután választott) És melyiket választaná másodiknak?

	1.	2.	Nem választotta	Nem tudja	Válaszhiány	Összesen
	választás					
Erős nemzeti érzésű emberek	11	15	71	1	2	100
Hívő emberek	8	6	83	1	2	100
Baloldali gondolkodású emberek	2	4	91	1	2	100
Demokratikus gondolkodású emberek	25	19	53	1	2	100
Szabad gondolkodású emberek	29	16	52	1	2	100
Reformerek	1	4	92	1	2	100
A rend és stabilitás hívei	16	22	59	1	2	100
Konzervatív, hagyománytisztelő emberek	8	12	77	1	2	100

b) Társadalmi konfliktusészlelés, KONFLTUD

Az emberek különböző csoportjai között ellentétek lehetnek, különböző kérdésekben ellentétbe kerülhetnek egymással. Felolvasok néhány ilyen csoportot. Ön szerint a budapestiek és a vidékiek között van-e ellentét?

(Ha van) Nagy vagy kicsi az ellentét? És a ...

	Van		Nincs köztük ellentét	Nem tudja	Válaszhiány	Összesen
	nagy	kicsi				
	az ellentét					
A budapestiek és a vidékiek között	35	41	19	5	0	100
A fizikaiak és a szellemiek között	37	46	13	3	0	100
A fizetésből élők és a maszekok között	61	26	9	4	0	100
A hívő és a nem hívő emberek között	17	35	39	9	0	100
A képzett és az alacsony képzettségű emberek között	32	46	19	4	0	100
A keresők és a nyugdíjasok között	30	37	29	3	0	100
A politizáló és a nem politizáló emberek között	26	39	28	8	0	100
A reformokat támogatók és a reformokat ellenző emberek között	39	34	14	13	1	100
A vagyonosak és a vagyontalanok között	65	24	8	3	0	100
A vezetők és a beosztottak között	39	47	11	3	0	100

c) Társadalmi affiliáció, AFFIND

CSAK AZOKRA KÉRDEZZ, AMELYEKNÉL NAGY VAGY KICSI ELLENTÉTET MONDOTT!

Kérem, mondja meg, hogy a ... CSOPORT NEVE ... közül Ön melyikhez húz inkább?

				„Egyikhez sem”; „Attól függ”; „Akinak igaza van”	Nem tudja	Válaszhiány (nem kellett feltenni)	Összesen
Budapestiek	10	Vidékiek	51	14	1	25	100
Fizikaiak	42	Szellemiek	17	23	1	17	100
Fizetésből élők	67	Maszekok	6	14	1	13	100
Hívó emberek	19	Nem hívó emberek	16	15	1	49	100
Képzett emberek	45	Alacsony képzettségű emberek	12	19	1	23	100
Keresők	30	Nyugdíjasok	19	18	1	33	100
Politizálók	17	Nem politizálók	29	18	1	36	100
Reformokat támogatók	45	Reformokat ellenzők	4	22	1	28	100
Vagyonosak	15	Vagyontalanok	40	32	1	11	100
Vezetők	6	Beosztottak	51	27	1	15	100

d) Válaszkonformitás

Egyetért-e Ön, részben ért egyet vagy nem ért egyet a következő kijelentésekkel?

	Egyetért	Részben ért egyet	Nem ért egyet	Nem tudja	Válaszhiány	Összesen
1. Ma már biztató jelei vannak a gazdasági problémákból való kilábalásnak.	18	32	44	6	1	100
2. Az elmúlt években Magyarországon a demokrácia komoly fejlődése ment végbe	28	35	31	6	1	100
3. Az egészségügyi ellátás színvonalával nincs sok büszkélkedni valónk.	66	23	9	2	1	100
4. Igazi szegénységről Magyarországon nem beszélhetünk	51	26	21	1	1	100
5. Ma már lényegében úgy utazhat bárki külföldre, mint a nyugati országokban	54	20	20	6	1	100
6. Nálunk a komoly reformokról csak beszélnek.	51	33	7	9	1	100
7. A sajtó, a televízió valójában nem ad teret a legfontosabb problémáinknak	31	41	21	6	1	100

2. Válaszkonformitás-index (az előző itemsorozat alapján)

a) Apologetikusság: rotált 1. faktor

	Faktorsúly
1. item	0,75
2. item	0,74
5. item	0,66
4. item	0,61

b) Kritikusság: rotált 2. faktor

	Faktorsúly
6. item	0,77
7. item	0,77
3. item	0,64

c) Középre húzás

A közbülső („részben ért egyet”) válaszok előfordulása.

Pontszám: 0–7

d) Igenmondás

Az „egyetért” válaszok előfordulása.

Pontszám: 0–7

e) A főáramhoz húzás

A modális vélemények (3., 4., 5., 6., itemnél az „egyetért”, a 7. itemnél a „részben”, az 1. itemnél a „nem ért egyet”) előfordulása

Pontszám: 0–6

VIII. KAPCSOLATHÁLÓZATI MINTÁK, TUDÁSTÍLUSOK ÉS GONDOLKODÁSMÓDOK AZ EGYETEMI HALLGATÓK KÖRÉBEN

1. A VIZSGÁLATRÓL

Az egyetemi hallgatók körében végzett vizsgálatunk ahhoz a kutatáshoz kapcsolódik, amelyet a társadalom kulturális-interakciós rétegződésének témakörében végeztünk. E kutatás több reprezentatív alapfelvételre épült, melyek 1987 és 1990 között folytak le. Abból az alaphipotézisből kiindulva, hogy a tudati-kulturális jelenségeket és a társadalmi-gazdasági helyzeteket meghatározó tényezők együttese nem esik egybe, arra tettünk kísérletet, hogy egy olyan tudásszociológiai rétegződésmodellt vázoljunk fel, amely a tudati jelenségek magyarázatára a hagyományos megközelítéseknek alkalmasabb. Az elgondolás két alappillére épült: a makrocsoportoknak mint látens interakciós csoportoknak a kapcsolathálózati elemzésen alapuló megközelítésére, illetve bizonyos koherensen megjelenő, jellegzetesen elkülönülő tudásstílusok feltételezésére. A kutatás egyik alapcélja, hogy a kapcsolathálózati- és a tudásstílus-változók meghatározott kombinációjával kulturálisan pregnánsan kirajzolódó, egyes esetekben szubkulturális jellegzetességeket mutató, belsőleg többé-kevésbé homogén társadalmi makrocsoportokat ragadjon meg.

A kutatási koncepció kialakításánál eleve feltételeztük, hogy a diákság egyike a legmarkánsabb kulturális jegyekkel rendelkező csoportoknak. Egész sor

szociológiai tényező szől amellet, hogy az egyetemi hallgatók bizonyos fokig önálló karakterisztikummal bíró, rétegszerű elkülönülését feltételezzük. Így a diákság egyike a leghomogénebb intézményes keretek közt tevékenykedő és a legegyneműbb tevékenységeket végző társadalmi csoportoknak. Egzisztenciális alapjai specifikusak: biológiai és állampolgári értelemben már nagykorúak, önálló megélhetési alapokkal azonban még nem rendelkezvén, a fiatal- és a felnőttkor közt átmeneti helyet foglalnak el. A munkamegosztási keretek közé még nem integrálódva, és inkább az eszmék és ideális elvek, mint a gyakorlati élet szférájában mozogva, e csoport testesíti meg leginkább akár a mannheimi „szabadon lebegő”, akár a döntésekért viselt felelősség nélkül „verbalizáló” schumpeteri értelmiség ideáltípusát. A diákságnak az újabb kori jelentős létszámnövekedése ugyanakkor már önmagában is nagy esélyt ad arra, hogy a hallgatók kapcsolatrendszerében a kortárscsoport, és ezen belül is a diáktársak csoportja jusson kitüntetett szerephez. A térbeli koncentrátság pedig csak növeli a homofil interakciók valószínűségét. És a legtöbb szabadidővel is az egyetemi hallgatók rendelkeznek ahhoz, hogy kulturális stílusjegyeiket, identitásukat pregnánsan kimunkálhassák. Ebben az önmeghatározási folyamatban érdekeik ahhoz kötődnek, hogy az idősebb (értelmiségi) nemzedék már konvencionális megoldásaival szemben saját perspektívát a meglévő kritikájára irányuló gyakorlatokhoz, innovatív tevékenységekhez kösse. Mindez azt a feltevést foglalja magába, hogy a diákság mind a felnőtt értelmiségiectől, mind a fiatalok más csoportjaitól kulturálisan sok szempontból megkülönböztethető csoportot alkot.

E megfontolások és technikai szempontok is szerepet játszottak abban, hogy célszerűnek lássuk a reprezentatív minta mellett egy egyetemi hallgatókból álló almintát bevonását is a vizsgálatba. Bár viszonylag népes alpminta állt rendelkezésre (3000 fő), azonban ennek csak mintegy egy-másfél százaléka tartozik a diákokhoz, ami komolyabb elemzéshez semmiképp sem elég. A szóban forgó vizsgálat tehát egy kiegészítő felvételt igényelt e speciális csoport bevonásával, amelyet a TS-IV középtávú kutatási terv megbízása alapján tudtunk lebonyolítani. A diákminta kialakításánál ésszerűnek látszott arra a hallgatócsoportra koncentrálni, amelyikre feltevéseink szerint a legpregnánsabban jellemzőek a fent említett kulturális jegyek: így a nappali szakra járó egyetemi hallgatókat tekintettük alapsokaságnak (a többnyire rövidebb tartamú, és inkább gyakorlati célokra orientálódó főiskolai képzésben részesülőket pedig mellőztük). A Magyarországon működő valamennyi egyetem valamennyi évfolyamú hall-

gatójának egyenlő esélyt biztosítottunk a mintába kerülésre. A (tervezett 300-ból) ténylegesen elért 298 egyetemi hallgató 24 százaléka műszaki, 20 százaléka bölcsészeti és természettudományi, 12 százaléka agrár és állatorvosi, 8-8 százaléka jogi és közgazdasági szakirányú képzésben vesz részt.

Az egyetemi hallgatók stílusjegyeinek önállóságát természetesen nem elégséges a teljes felnőtt népességhez viszonyítani, mivel a diákok eleve sajátos életkori és iskolázottsági pozíciót foglalnak el. Az összehasonlításhoz ezért két olyan szociálisan közel eső csoportot emeltünk ki, mint egyfelől a (nem tanuló) hasonló korúakét, másfelől a már dolgozó értelmiségiekét, vezető állásban lévőket. Az előbbi alminták kialakításához a reprezentatív minta 18 és 25 év közötti nem tanuló tagjait (271 fő) vettük alapul, az értelmiségiek, vezető állásúak esetében ugyanakkor egy, a diáklévitelhez kapcsolódó pótlólagos felvételt hajtottunk végre, az MKI 1987-es (összesen 9000 fős) panelvizsgálatának mintájából választva le a szóban forgó foglalkozási kör tagjait (499 fő). A következőkben végzendő elemzéseink tulajdonképpen alapkérdése annak megállapítása, hogy mennyiben tekinthető a diákság kulturálisan valóban sajátos csoportnak, illetve mely kérdésekben válik az életkori, és melyekben az értelmiségi jelleg meghatározóvá.

A teljesség kedvéért az összehasonlítás nem korlátozódott e két csoportra, hanem ezek mellett a reprezentatív mintából kialakítottunk egy olyan szűkebb mintát is, amelyből az említett korú fiatalokat és az értelmiségieket, vezető állásúakat vettük ki. Ezt elsősorban az tette szükségessé, hogy kulturális szempontból a két fent említett összehasonlító minta is nagymértékben sajátos, és e közel reprezentatív csoport bevonása jelölheti ki valóban a szóban forgó három csoport elhelyezését a szociális spektrum egészében. További elemzéseink egy része tehát ezen négy csoport összehasonlításán alapul.

2. AZ EGYETEMI HALLGATÓK SZOCIÁLIS JELLEGZETESSÉGEI

A társadalmi mobilitással és az értelmiséggel foglalkozó különböző szociológiai vizsgálatok már hosszabb ideje felhívták a figyelmet az értelmiség fokozódó szociális bezáródásának, növekvően szelektív reputációjának tendenciájára. Ezt a tendenciát némiképp közömbösítette, hogy a felsőfokú oktatás az elmúlt évtizedekben bővülő létszámban bocsátott ki hallgatókat olyan csatornákon, mint a főiskola, felsőfokú technikum, illetve az esti vagy levelező képzés, amelyek a szociális háttér tekintetében heterogénebb körből merítettek. Figyelembe véve, hogy a témában közzétett statisztikai adatok többnyire globális jellegűek, vegyesen tartalmazzák a különböző fajta felsőfokú képzésben részesülők összetételei jellemzőit, a bizonyos értelemben a felsőfokú képzés elitjét jelentő egyetemi mintákon különösen markánsan mutatkoznak meg a szociális bezáródás említett jegyei.

Az adott kérdésben legáltalánosabban használt viszonyítás az apa foglalkozásával, illetve iskolai végzettségével való összehasonlítás. Mivel az egyetemi hallgatókon kívül az értelmiségiekre, vezető állásúakra és a fiatal nem tanulóakra vonatkozóan is az iskolai származásról rendelkezünk teljes adattal, az 1. táblázatban ezeket mutatjuk be.

1. táblázat: Az egyetemi hallgatók apjának iskolai végzettsége, valamint az értelmiségiek, vezető állásúak és a 18–25 éves nem tanuló fiatalok hasonló adata (százalék)

Apa iskolai végzettsége	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók
8 általános alatt	1	25	19
8 általános	22	36	61
Középiskola	26	16	13
Egyetem, főiskola	50	23	8
<i>Összesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

A jelenlegi egyetemi hallgatóknak tehát mintegy fele már másod- vagy többgenerációs értelmiségi lesz, míg az idősebb értelmiségi társadalomnál ez az

arány még az egynegyed körül mozgott. (A mintából az egyetemi végzettségű diplomás értelmiségiekre vonatkozóan ez az adat az 1. táblázatban közöltnél valamivel magasabb, 27 százalék, de ez is lényegesen alatta marad a mostani egyetemi hallgatókéknak.) Ezek a tendenciák fokozottan érvényesülnek a leginkább exkluzívnak számító orvosi, jogi és bölcsészkar hallgatóknál, ahol 64, 61 és 58 százalék a diplomás származásúak aránya.

A szociális szelekciónak a fiatal korosztályokban rendkívül erőteljes érvényesülését tükrözi az egyetemi hallgatók és a hasonló korú nem tanuló fiatalok kulturális háttére közti szakadékszerű eltérés.

A fentieket erősítik meg az apa foglalkozása szerinti bontások is. A diákok szülei közt 55 százalék az értelmiségiek és vezetők aránya, míg az összehasonlítási alapul szolgáló két csoport közül az idősebb értelmiségieknél 29, a többi hasonló korú fiataloknál 9 százalék ez az arány. A diákok származását tekintve gyakorlatilag a szakmunkás származás az a szint, ameddig a rekrutáció egyáltalán lehatol; a szakképzetlen fizikaiak, mezőgazdasági foglalkozásúak gyerekei jórészt egyáltalán nincsenek (pontosabban 4 százalékban vannak) képviselve az egyetemi hallgatók közt.

A származási zártsgot erősíti fel a településháttér szerinti jelentős homogenitás. Az egyetemi hallgatók 89 százaléka városi, s ezen belül 31 százaléka fővárosi születésű. Az értelmiségieknél, vezető állásúaknál még csak 64, illetve 21 százalékot tettek ki ezek az arányok. (Az összehasonlítási alapul szolgáló fiatal csoportban is 60, illetve 20 százalék körül vannak.)

A diákok jelentős részének, 87 százalékának még nincs önálló családja, és anyagi háttérét még alapvetően a szülők helyzete határozza meg. 42 százalékuk lakik a szüleinél, 41 százalékuk diákszálláson, a többiek albérlésben, egyéb helyeken. A személyes anyagi helyzet feltárására kevésbé tehetünk kísérletet, egy adat azonban jelzi az egyetemi hallgatók átlagon felüli lehetőségeit: az elmúlt három évben jóval többen jártak köztük külföldi turistaúton, mint az idősebb értelmiségiek. 70 százalékuk vett részt ilyen utazáson, és ebből 41 százalék költségesebb nyugati úton, míg az értelmiségieknél mindössze 43, illetve 23 százalékot tesznek ki ezek az arányok. Még kedvezőbb a diákokra az összehasonlítás, ha a fiatalok más csoportjaival vetjük őket egybe (köztük csak 24 százalék tett turistaútat, és ebből 5 százalék volt nyugati).

3. TÁRSADALMI-TÁRSAS KAPCSOLATHÁLÓZATOK AZ EGYETEMI HALLGATÓK KÖRÉBEN

Ha azt a kérdést akarjuk körüljárni, hogy a diákság mennyiben képez szubkulturális tömböt a társadalomban, az egyik legkézenfekvőbb vizsgálati terület az interakciós viszonyok, a kapcsolathálózati jellegzetességek feltárása. Egy-egy szubkulturát nem utolsósorban a belső kommunikáció nagyfokú intenzitása, a személyes kapcsolathálózatokon belül a „hasonlósági elv”, a homofil kapcsolatok dominanciája és kifelé bizonyos zártság jellemez. További mozzanat, hogy a szubkulturális alakzatokban az „erős kötésű” kapcsolatok relatív súlya a „gyenge kötésűekhez” képest nagyobb, mint a kulturálisan kevésbé koherens társadalmi csoportokban.

A kapcsolatok kiterjedtségét, gazdagságát legegyszerűbben azzal a mutatóval jellemezhetjük, hogy a megkérdezettek összesen hány személyről számoltak be különböző szituációk kapcsán.¹ A módszer alapján két különböző kiterjedtségű hálózati körhöz, kétféle „mérethez” jutunk: 1. az összes említett kapcsolatok száma; 2. ezen belül a „fontosként” említett kapcsolatok száma. (Megjegyezzük, ez utóbbi körben a legközelebbi családtagokat – szülők, házastárs, gyerek – nem vettük figyelembe, mivel e közeli kapcsolatokat az adott kontextusban a megkérdezettek szinte természetesen említik; erre a korábbi nyugatnémet vizsgálati tapasztalatok is utaltak.) A szűkebb network méretét a módszer eleve behatárolja, ezért a kiterjedés jellemzésekor a tágabb networkkel foglalkozunk részletesebben.

Először tehát azt az adatsort mutatjuk be a 2. táblázatban, amely a nyolc szituáció kapcsán említett összes személy számán alapul.

Az eredmények értelmezéséhez megemlítjük, hogy a reprezentatív felvétel alapján a felnőtt népességre jellemző átlagos kiterjedési mutató 6,1 fő, tehát mindhárom csoport a viszonylag kapcsolatgazdagok közé sorolható. Ezek közt is kiemelkednek az egyetemi hallgatók, ahol a kapcsolatszegénység szinte egyáltalán nem fordul elő és nagyjából a felük igen kiterjedt személyes hálózati körrel rendelkezik.

¹ A kapcsolathálózatok vizsgálatában alkalmazott megközelítési módunkról lásd a III. tanulmányt.

2. táblázat: A személyes kapcsolathálózatok kiterjedtsége (az őket alkotó személyek létszáma alapján – tágabb network) (százalék)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók
„Kapcsolatszegény” (0–4 fő)	2	15	23
Közepes létszámú (5–9 fő)	50	51	54
„Kapcsolatgazdag” (10 fő felett)	48	34	23
Összesen	100	100	100
Elemsszám	298	499	271
Átlag	10,0 fő	8,4 fő	7,2 fő

Ami a szakirányultság szerinti összefüggéseket illeti, a diákokon belül az orvosi- és a bölcsészkarokra járónál a legnagyobb, és a műszaki- és közgazdászhallgatóknál a legalacsonyabb a kapcsolatok száma. Ezek az eredmények feltehetően párhuzamba hozhatók az eltérő szociális háttérrel és az egyes karok exkluzivitásáról az előzőekben elmondottakkal.

A kapcsolatok mennyiségi kiterjedtségén túl a szóban forgó adatok a személyes kapcsolathálózatok minőségi jellemzőire, tartalmi összetételére is fényt vetnek. A kapcsolatok jellege alapján a networkök a tradicionalitás–modernség dimenziója mentén is elhelyezhetők, másfelől már ebből a megközelítésből is kirajzolódik bizonyos fókig az erős kötésű kapcsolatok relatív súlya.

3. táblázat: A személyes kapcsolathálózatok belső összetétele a kapcsolatjelleg szerint (átlagos darabszám)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók
Közei családtag (szülő, házastárs, gyerek)	1,28	1,40	1,30
Egyéb rokoni kapcsolat	1,44	1,88	1,96
Barát, ismerős	3,45	2,73	2,53
Munkatárs	1,15	1,39	0,81
Szomszéd	0,48	0,72	0,52
Egyéb	0,23	0,19	0,10

A tradicionalizmus–modernség dimenzió egyik egyszerű mutatójaként gyakran használják a „rokonsági hányadost” a személyes network jellemzésére, ami azt mutatja, hogy az összes kapcsolaton belül mekkora a rokoni kapcsolatok (a 3. táblázaton belül a közeli családtagok plusz az egyéb rokoni kapcsolatok) hányada. Magyarországon a felnőtt népesség ilyen szempontból viszonylag tradicionális kapcsolathálózatúnak mondható: 47 százalékot tesz ki a szóban forgó hányados (ami számottevően magasabb például az NSZK-ban megfigyelt értéknél). Az egyetemi hallgatók kapcsolatszerkezete sokkal „modernebb” képet mutat be az adott szempontból: a „rokonsági hányados” itt mindössze 27,2 százalék, míg az idősebb értelmiségieknél 39,0 és a hasonló korú nem tanulóknál 41,5 százalék. A rokonsági kapcsolatoknak ez a kisebb súlya a diákoknál nem annyira a családi szálak hiányából adódik – a 3. táblázatból látható, hogy a közeli és egyéb rokoni kapcsolatok összesített értéke alig marad alatta a másik két összehasonlító csoporténak –, mint inkább az egyéb viszonylatú kontaktusok viszonylagos bőségéből.

Fordított tendenciájú összefüggések figyelhetők meg a baráti-ismerősi kapcsolatok szerepére vonatkozóan, amely a networkök modernitásának egyik általános jellemzője. Az egyetemi hallgatók esetében a kontaktusok több mint fele, 54,5 százaléka ilyen kapcsolatokból tevődik, míg az értelmiségieknél, vezető állásúaknál 32,5 százalék, a másik fiatal almintánál 35,0 százalék ez az arány. (A felnőtt népességen belül pedig 25 százalék.)²

Végül a fenti adatokból egy harmadik mutató is kiszámítható: a jellegében „erős kötésű” kapcsolatok hányada. Az irodalom nem teljesen egységes annak meghatározásában, hogy mely kapcsolatfajták sorolhatók globálisan e típusba – itt nyilván a nemzeti-kulturális különbségek sem elhanyagolhatóak –, azonban általában a közeli családi és a baráti kapcsolatok minősülnek ilyenek.³

² Az összehasonlítási alapul szolgáló NSZK-beli (mannheimi) adat a magyar országos átlagnál számottevően magasabb, 45 százalék volt. (Lásd erről részletesebben a III. tanulmányt.)

³ Jelen beszámolónkban az összehasonlíthatóság végett ugyanazt a kategorizálást alkalmazzuk, mint az országos adatoknál. Így itt sem tettünk különbséget a barát és ismerős fogalma között, amelyet a tapasztalatok szerint falun például kevésbé különböztetnek meg. Az adott kontextusban azonban kétségtelenül jellemzőbb a közeli baráti, mint a hébe-hóba ismeretséget képező, ad hoc kontaktusok említése a megkérdezettek részéről. Hasonlóképp, a testvéri kapcsolatokat itt sem a közvetlen családi kontaktusokba soroltuk (bár fiatal korban e kapcsolatok minden bizonynyal gyakrabban „erős kötésűek”, mint az idősebb népességben).

A diákoknál kiugróan a legmagasabb a bizonyos intimitáson alapuló, erős kötésű kontaktusok hányada: 67,3 százalék. Hogy ez nem csak a fiatalkori életkezetek jellegzetességeiből adódik, arra az utal, hogy a hasonló korú nem tanulóknál ez az arány csak 53,2 százalék. (Az idősebb értelmiségieknek pedig 49,1 százalékos a szóban forgó mutató.)

A kapcsolatok szorosságára, tartalmi intenzitására utaló további dimenzió a kontaktusok multiplex vagy uniplex jellege. Egy kapcsolat annál inkább tekinthető multiplexnek, minél több funkciót tölt be, minél több vonatkozást foglal magába a partnerek viszonyában. (A barátság például szinte definíciószerűen többfunkciójú, multiplex viszonylat.) Adatainkból e mutató úgy számolható ki, hogy a Fischer-féle megközelítés nyolc szituációjában említett összes kontaktus hány (különböző) ember között oszlik meg. Minél nagyobb ez az [összes említés/összes személy] hányados, annál nagyobb a kapcsolatok multiplicitása.

Mindhárom csoportra az országos átlaghoz (1,63) képest nagyobb multiplicitás jellemző – ezen belül is elsősorban a diákokról mondható el, hogy kapcsolataik sokrétűek, a mindennapi együttélés több viszonylatát fogják át (4. táblázat). Ezt sem tulajdoníthatjuk egyedül az életkori sajátosságoknak – a diákok értéke nemcsak az idősebb értelmiségiekhez, hanem a fiatalok más rétegeihez képest is magas.

4. táblázat: A személyes kapcsolathálózatok multiplicitása (említés/személy hányados)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók
Az említett kontaktusok száma (összesen)	21,4	15,4	13,9
A kapcsolathálózat átlagos kiterjedése (személy)	10,0	8,4	7,2
Multiplicitás	2,1	1,8	1,9

A mikronetworkök egyik legáltalánosabban alkalmazott morfológiai mutatója a „sűrűség”. Minél több kapcsolat áll fenn egy mikrohálózat elvileg lehetséges kapcsolatai közül, annál „sűrűbbnek” mondható egy network. Szélső eseteket említve példaként: egy öt személyből álló személyes network esetében

maximális a sűrűség, ha mind a tíz lehetséges pár közt fennáll valamilyen interakció, és minimális, ha egyiknél sem. Az előbbi esetben átfedik egymást az egyén összes kapcsolatai, a kapcsolathálózat körkörös, egy bizonyos értelemben kohezív csoportalakzat jegyeit körvonalazva. Az utóbbi esetben szétágazóak a kontaktusok, jelezve, hogy az egyén viszonyai különböző körökből valók; a simmeli értelemben „átmetszik” egymást. Kontextuális elemzések nemegyszer erős korrelációt mutattak ki a morfológiai és az egyéni viselkedésformák, gondolkodásmódok között. A megközelítések azonban távolról sem egységesek e jellemzők operacionalizálását tekintve. Eltérnek a vizsgálatok abban a tekintetben, hogy a kontaktusokat milyen minőségük szerint kategorizálják. Egy részük egyszerűen az ismeretség meglétét veszi alapul, mások a kapcsolatokat érzelmi jellegére helyezik a hangsúlyt. Saját felvételünkben – nem utolsósorban interjúszituációs megfontolások miatt – az előbbi megoldás mellett döntöttünk (az egyes párok jellemzésére használt három kategóriánk: „nem ismerik egymást” – „futólag ismerik egymást” – „jól ismerik egymást”). A szűkebb networkkapcsolatokra vonatkozó válaszokra számolva indexünk 0 és 1 között mozoghat.⁴

A rendelkezésünkre álló összefüggésekből kirajzolódnak a „kollektivistikusabb” és „individualisztikusabb” kapcsolatszerveződések társadalmi körvonalai. Ha a felnőtt népesség átlagos sűrűségmutatóját tekintjük kiindulási alapnak (0,67), ettől ismét a diákok adata tér el a legjobban – az alacsony sűrűség irányában: 0,56. Az idősebb értelmiségiekénél 0,58, a fiatal nem tanulóknál viszont 0,70 ez az érték. E tekintetben tehát elsősorban az értelmiségiekre általában jellemző individualisztikusabb kapcsolatszerveződés megnyilvánulásával találkozunk az egyetemi hallgatóknál. Vagyis az előzőekben kimutatott intenzívebb és bensőségesebb társas kapcsolatok nem jelentik egyúttal a diákok networkjeinek belső zártságát – e hálózatok nem viselik magukon a más típusú ifjúsági szubkultúrák „gangszerű”, keményebb kötődésű csoportszerveződéseit (amelyek a külső kapcsolatokat erősen kontrollálják), hanem olyan nyitottabb, szétágazó alakzatok, amelyek sok tekintetben a Kadushin által leírt „társadalmi körökhöz” (social circle) hasonlóak. Ezek személyes kapcsolathálózatok lazán egymásba nyúló, különböző „hidakon” keresztül érintkező tágabb hálózatai,

⁴ Az alkalmazott számításnál a „jól ismerik egymást” értéke 1, a „futólag” értéke 0,5, a „nem ismerik egymást” értéke 0.

amelyeknek viszonylag távol eső pontjai is látens interakciós viszonyban állnak egymással.⁵

Míg az előző mutatók a kapcsolathálózatok morfológiai minőségét írták le, a szociális milió tartalmi jellemzésére a homogenitás–heterogenitás mutatói szolgálnak. Ezek különböző ismérvek alapján mérhetik, hogy mennyire szerveződnek a kapcsolatok a Laumann által „like me” elvnek nevezett hasonlósági szelekció alapján. A mi esetünkben a személyes kapcsolathálózat tagjainak iskolai végzettsége jelenti a legkézenfekvőbb kiindulási alapot. Akár a szűkebb, akár a tágabb networkból indulunk ki, az adatok azt jelzik, hogy a kulturálisan homogénebb kapcsolathálózattal az egyetemi hallgatók rendelkeznek. A hasonló végzettségűeknek az össznépelességen belüli alacsony aránya az ellen szólna, hogy (az általunk gyakorlatilag diplomásnak tekintett) egyetemisták leggyakrabban a magukhoz hasonlókkal teremtsenek kontaktust, így még nyomatékosabb az, hogy az általunk használt homogenitási mutató, a személyes kapcsolathálózaton belül az azonos iskolázottságúak aránya a diákok közt a legmagasabb (5. táblázat).

5. táblázat: Kulturális homogenitás a személyes kapcsolathálózatokon belül (az azonos iskolázottságúak hányada, százalék)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók
Szűkebb network	74	57	60
Tágabb network	64	52	58

Szociális értelemben tehát határozott zártság jellemzi az egyetemi hallgatók kontaktusait, és ez az idősebb értelmiségiekkel szemben is világosan jut kifejezésre. E ténynél indokolt visszautalni az egyetemi hallgatók összetételéről, származásáról a korábban leírtakra, amelyekben a fiatalabb kohorszok exkluzívabb szociális háttérrel, a többgenerációs értelmiségi származás jelentősen megnőtt arányáról esik szó. Tulajdonképpen ez az exkluzívabb jelleg jut kifejezésre a (főként baráti kapcsolatokat magába foglaló) személyes kapcsolathálózatokat illetően is. Itt egy közvetlen összefüggés is szerepet játszik. Adataink szerint a diplomás származású diákok esetében a szóban forgó homogenitási mutató

⁵ Lásd Kadushin (1988).

még magasabb: a szűkebb networkre vonatkozóan 81, a tágabb networkre vonatkozóan 73 százalék az azonos iskolázottságúak aránya.

A szociális mellett a demográfiai zártság is megfigyelhető a kapcsolatok életkori szelektivitására vonatkozó adatokból, s ez ismét a diákság szubkulturális jellegzetességeit húzza alá. Az egyetemi hallgatók (tágabb) networkjeinek átlagosan 71 százaléka tevődik ki 30 évnél fiatalabb partnerekből, míg a hasonló korú, nem tanuló fiataloknál ez az arány csak 54 százalék. (Azt nem is kell különösebben hangsúlyozni, hogy a népesség más rétegeiben az életkori homogenitás lényegesen alacsonyabb mértékű.)

A kapcsolatok potenciális szociális nyitottságának a viszonylag szoros kapcsolatoknál talán még fontosabb forrásai a lazább, „gyengébb kötésű” kapcsolatok, amelyek elvben tágabb társadalmi mezőt hidalhatnak át. A többé-kevésbé alkalmi ismeretségek olyan foglalkozási csoportok közt is nexust teremthetnek, amelyeket viszonylag nagy szociális távolság választ el egymástól, és alig kerülhetne sor köztük közelebbi érintkezésre. A „gyenge kötésű” kapcsolatok kiterjedtségének mérésére egy olyan kérdéssorozat szolgált, amelyben arról kérdeztük meg a válaszolókat, hogy egy megadott (több mint húsz tételes) heterogén foglalkozási csoportot tartalmazó listáról milyen foglalkozású embereket ismernek személyesen (közelebről vagy futólag). Az ennek alapján számítható különféle mutatók közül itt a legegyszerűbbet használjuk: az említett foglalkozásokat egyszerűen összegezve (ahol a „jól ismer valakit” 1 pontnak, a „futólag ismer” 0,5 pontnak számít), az összpontszámból már önmagában is következtethetünk az ismeretségi kör szociális kiterjedtségére. A gyenge kötésű ismeretségek extenzitásának mérésére azt a további kérdést is felhasználtuk, amelyben a megkérdezettek összes ismerősük számát próbálták megbecsülni megadott válaszalternatívák segítségével (ahol a szélső alternatívákat a „kevesebb, mint ötven ember”, illetve a „tízezer ember fölött” képviselte). Az e kérdésekre adott válaszok éppúgy korreláltak a fent említett mutatóval, mint az a további kérdés, amelyben a megkérdezettek arról számoltak be, hogy (karácsonykor, újévkor) körülbelül hány üdvözlőlapot szoktak küldeni. A fenti három komponens segítségével egy olyan aggregált, faktorjellegű mutatót is szerkesztettünk, amely a kapcsolatgazdagság és -szegénység különböző fokozatai szerint különíti el az összehasonlított csoportokat.

A diákoknak a közvetlen környezetükön túlmenő lazább kapcsolatai nemcsak az idősebb értelmiségiekhez képest szegényesebb, de valamennyi idevonatkozó mutatószám alapján elmarad a felnőtt népesség egészét jellemző

értékektől is (6. táblázat). E kapcsolatok szociális kiterjedtsége meglehetősen mérsékeltnek mondható az egyetemi hallgatók esetében. Konkrétabban nézve, az érintkezési körhöz tartozó foglalkozások spektruma az értelmiségiekhez, vezető állásúakhoz képest is erőteljesebben koncentrálódik a „fehérgalléros”, és különösen az elitértelmiségi területekre, és itt a legalacsonyabb a fizikai foglalkozások részesedése.

6. táblázat: A gyenge kötésű kapcsolatok kiterjedtsége a különböző mutatók alapján

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók
Az ismeretségi kör foglalkozások szerinti terjedelme (23 foglalkozás alapján max. 23 pont)	10,4	12,7	11,0
A személyes ismeretségi kör becsült létszáma (modális érték)*	400–500	600–800	400–500
Elküldött üdvözlőlapok átlagos darabszáma	5,2	13,1	6,8
Globális mutató (faktorpontszám)	–0,83	1,39	–0,62

* Az alapul szolgáló kérdés a következő volt: Kérem, a kártyalap segítségével mondja meg, hogy mindenkit beleértve hány embert ismer személyesen? („Személyesen ismer”: ha köszönő viszonyban vannak) tízezer ember fölött; több ezer ember; egy-két ezer ember; hat-nyolcszáz ember; négy-ötszáz ember; két-háromszáz ember; ötven-száz ember; kevesebb mint ötven ember. (A globális mutató kiszámításánál e kérdésnél is az alapértékelésekből indultunk ki.)

Az erős kötésű kapcsolatok dominanciája és belső intenzitása, ezzel szociális homogenitása tehát a saját millión túlnyúló kapcsolatok korlátozottságával, egyfajta viszonylagos szociális izoláltsággal párosul, ami a társadalmi-társas kapcsolathálózatok oldaláról mindenképpen a diákság szubkulturális csoportjellegzetességeit nyomatékosítja.

4. A TUDÁSSTÍLUSOK ELOSZLÁSÁNAK JELLEGZETESSÉGEI A DIÁKOK KÖRÉBEN

Kutatásunk alapkoncepciója a tudásstílusok három válfaját különböztette meg. E tudásstílusokat az általuk hangsúlyozott jellegzetes produktumok alapján a következőképpen jelöltük meg: 1. kognitív-instrumentális tudás; 2. kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás; 3. szimbolikus-reprezentatív tudás.⁶

A továbbiakban bemutatjuk a három tudásstílus mérésében lényegesnek bizonyult indikátoroknak az egyetemi hallgatók, a vezető állásúak, értelmiségiek és a fiatal nem tanulók közt kapott adatait. Mivel valamennyi alapkérdés esetében a skála 1 és 3 között mozog, egyöntetűen olyan átlagértékekre épülő mutatószámokra alapozzuk az összehasonlítást, amelyeknek maximális értéke 3, minimális értéke 1.

Mindent egybevéve, a kognitív-instrumentális tudás eloszlása – a népesség egészben is tapasztalt tendenciának megfelelően – elsősorban az iskolázottsághoz igazodik. Mint a számbavett komponensek listája jelzi, ez nem abból adódik, hogy e tudásstílus empirikus mutatói a szellemi készségekre, tevékenységekre korlátozódnak, inkább abból a fajta kumulativitásból, hogy míg az alacsonyabb végzettségűek döntően a praktikus-manuális szilke terén járatosak, az iskolázott csoportok a szellemi készségek mellett az előbbi gyakorlatiasabb készségekben is bizonyos jártasságot mutatnak. (Valószínű az is, hogy az értelmiségiek hajlamosabbak arra, hogy pozitív önértékelésüket általánosan kedvező minősítéssel erősítsék meg a különböző tudásfajták terén. Azonban az is kétségtelen, hogy maga az iskolarendszer egyfajta kognitív – s bizonyos tekintetben instrumentális – készségűző.)

Az iskolázott csoportokon belül is határozott eltérések vannak a diákok és az idősebb értelmiségiek kognitív-instrumentális tudásprofiljában (7. táblázat). Az egyetemi hallgatók körében elsősorban a több szabadidőt igénylő, illetve exkluzívabb, „ünnepnapi” tevékenységek (a „komoly kultúra” területei) a kultiváltabbak; főként olyan vonatkozásokban múlják felül az értelmiségieket, vezető állásúakat, amelyek a felső körök által nagyra értékelt, a bourdieui értelemben magasan legitimált szférához tartoznak, s ennyiben bizonyos fokig

⁶ A tudásstílusok tartalmáról és operacionalizálásáról lásd az I., illetve a VI. tanulmányt.

már (az eredeti koncepcióban megfogalmazott) szimbolikus-reprezentatív tudásstílus tartományával határosak. Ezek mellett a matematikai készség – eltérően a más készségekre vonatkozó önértékelésektől – még az a mozzanat, ahol az egyetemi hallgatók megelőzik az idősebb értelmiségieket – valószínűleg nem függetlenül olyan, viszonylag újfajta szilke kialakulásától, amilyeneket a számítástechnika utóbbi évtizedbeli terjedése hozott magával.⁷

7. táblázat: A kognitív-instrumentális tudásstílus komponenseinek átlagértékei

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók
Logikai készség*	2,40	2,52	2,07
Matematikai készség	2,17**	2,14	1,83
Találékonyság	2,35	2,45	2,24
Gyors kapcsolás	2,28	2,50	2,22
Nagy munkabírási	2,37	2,54	2,26
Önállóság	2,53	2,73	2,42
Ért a kőművesmunkához	1,56	1,63	1,49
Ért a villanyszereléshez	1,71	1,78	1,59
Ért az asztalosmunkához	1,37	1,50	1,23
Ért a festéshez, mázolásához	1,77	2,02	1,86
Ért az autószereléshez	1,38	1,50	1,48
Ért a befőzéshez	1,64	1,95	1,85
Ért a főzéshez	2,14	2,36	2,34
Ért a varráshoz	1,93	1,86	2,11
Ért a betegápoláshoz	1,94	1,99	1,86
Szokott főzni	2,10	2,28	2,22
Szokott varrni	1,71	1,69	1,84

⁷ A komputerizációnak a fiatalabb értelmiségi generációra való befolyását jelzi az az adat is, hogy a személyi számítógép használatában való jártasságra vonatkozó (a fentiekhez hasonló átlag-) értéknél messze kiemelkednek az egyetemi hallgatók. (Ez az adat 1,84 az idősebb értelmiségiek 1,49-os és a fiatal nem-tanulók 1,21-es értékével szemben.)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók
Szokott barkácsolni	1,83	1,93	1,75
Szokott komolyzenét hallgatni	2,13	2,19	1,65
Szokott múzeumba járni	2,24	2,13	1,69
Szokott operába járni	1,55	1,49	1,14
Szokott kiállításra járni	2,15	2,10	1,67
Szokott szépirodalmat olvasni	2,59	2,53	2,05
Szokott szakirodalmat olvasni	2,69	2,66	1,86
Összátlag	2,02	2,10	1,86

* Mint az alábbi kérdések bármelyike esetében, itt is kérdőíves önbesorolásról van szó.

** Vastagon jelöljük azokat az adatokat, amelyek az egyetemi hallgatók esetében a legmagasabbak.

Az előbbiekkal szemben a gyakorlatiasabb készségek terén – beleértve a kézi tevékenységeket – rendre az idősebb értelmiségiek előzik meg az egyetemi hallgatókat. Említést érdemel, hogy – bár a népesség egészében nincs hasonló, életkor szerinti összefüggés – a diákok alacsonyabbra értékelik munkabíráskat, mint az idősebb értelmiségiek.

A munkaorientációs önkép generációs különbségeire további adalék, hogy amikor az egyes tudásstílus-váljakról direkt formában kérdeztünk, az idősebb értelmiségiek sokkal inkább tartották magukat „munkájuknak élő, munkaközpontú embereknek”, mint az egyetemi hallgatók. Az adott esetben 1–5-ös skálán az átlagérték az előbbieknél 4,08, az utóbbiaknál 3,45 volt. (Megjegyezzük, a diákok értéke messze alatta volt a – 3,8 körüli – országos átlagnak, ugyanakkor gyakorlatilag egybeesett a fiatal nem tanulók értékével.)

Bevonva a népesség egészére vonatkozó eredményeket is, legáltalánosabb tendenciaként az állapítható meg, hogy három olyan csoportról van szó, amelyek mind átlagon felüli mértékben rendelkeznek kapcsolatteremtő-önprezentációs szkilllel (8. táblázat). Ez tulajdonképp egybecseng azokkal a felnőtt népességre vonatkozó eredményekkel, melyek szerint a szóban forgó tudás

szintjének legfőbb meghatározói az életkor és az iskolai végzettség. Elsősorban a fiatalok és a magas iskolázottságúak rendelkeznek a kapcsolatteremtő-önprezentációs készségekkel.⁸

8. táblázat: A kapcsolatteremtő-önprezentációs stílus komponenseinek átlagértékei*

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók
Ért a divathoz	2,06	2,02	2,29
Ért a borraival adáshoz	1,97	1,93	2,00
Ért a menetrendhez	2,57	2,60	2,42
Ért az ajándékozáshoz	2,52	2,38	2,55
Ért a hivatalos ügyintézéshez	2,08	2,61	1,97
Ért a felköszöntéshez	1,74	1,96	1,85
Jó beszéd-készsége van	2,17	2,42	2,20
Jó kapcsolatteremtő készsége van	2,25	2,43	2,31
Jó fellépése van	1,96	2,11	1,97
Könnyedség jellemzi	1,98	2,04	2,13
Szokott vendégeket fogadni	2,09	2,23	2,15
Szokott kártyázni, társasjátékot játszani	1,91	1,79	1,86
Szokott társalogni, diskurálni	2,83	2,67	2,59
Szokott összejönni állandó társasággal	2,52	2,02	2,10
Szokott társaságba járni	2,53	2,07	2,30
Szeret új emberekkel megismerkedni	2,71	2,47	2,59
Szeret nagy társaságba járni	2,19	1,82	2,29
Szeret vendégeket fogadni	2,24	2,44	2,38
Szereti a változatosságot	2,90	2,79	2,80
Szeret szerepelni, fellépni	1,66	1,71	1,43

⁸ Lásd a kötet VII. tanulmányát.

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók
Szeret mesélni, történeteket előadni	2,22	2,05	1,93
Szeret közügyekben tevékenykedni	1,84	1,98	1,80
Összátlag	2,22	2,21	2,18

* Vastagon jelöljük azokat az adatokat, amelyek az egyetemi hallgatók esetében a legmagasabbak.

Ami már e tudásstílus belső válfajait illeti, e tekintetben több a jellegzetesség a három összehasonlított csoportot tekintve. Az egyetemi hallgatókra főként a szabadidőigényes, affiliatív társasági tudás jellemző – olyan komponensek vezető szerepével, mint a változatosság, az új ismeretségek keresése, a társalgás, társasági együttlét, a sztorizás, társasjátékok. Az idősebb értelmiségi csoportokban inkább a kapcsolatteremtésnek a szakmai, professzionális, a karrierépítés szempontjából fontos mozzanatai állnak előtérben (mint a – nyilván a nexusok ápolásához is kapcsolódó – hivatalos ügyintézés, a közügyekben való tevékenykedés, a jó fellépés, szereplés, a vendégek fogadása). Végül generációs sajátosság tükröződik abban, hogy az informális szférában, a második gazdaságban való közlekedéshez szükséges szkillék (borravaló, ajándékozás, könnyedség, divatkövetés) a nem értelmiségi fiataloknál mutatkoznak a legfeltebbeknek, de a diákok se sokkal maradnak el ebben a tekintetben.

Az uralmi-reprezentatív tudásstílus társadalmi eloszlása – mint a felnőtt népesség egészére vonatkozó elemzések is jelezték – a társadalom hierarchikus tagoltságát követi (9. táblázat). Ennek felel meg, hogy az idősebb értelmiségiek, vezető állásúak árulják el a legmagasabb szintet az itt összehasonlított csoportok közül e tudásstílus tekintetében; a diákokat is megelőzik csaknem az összes komponens tekintetében. E készségek főként a szervezeti-hatalmi mezőben való mozgás, a vezetői szkillék gyakorlati elsajátítása révén jönnek létre, s az egyetemi évek ehhez inkább csak szocializációs előzményt jelentenek. Azt, hogy ez az előzetes szocializáció többé-kevésbé megvalósul az egyetemi tanulmányok során, jelzi, hogy a nem tanuló fiatalokhoz képest e készségek a diákoknál általában inkább előtérben állnak. Figyelmet érdemel azonban – ha az önjellemzések valóságértékét nem is becsülhetjük túl –, hogy a vállalkozókész-

ség, határozottság, önfegyelem tekintetében a diákság elmarad a nem tanuló fiatalokat jellemző értékektől.

9. táblázat: Az uralmi-reprezentatív tudásstílus⁹ komponenseinek átlagértékei*

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók
Szereti a sok fejtöréssel járó nehéz feladatokat	2,55	2,63	2,01
Szereti a hajtást a munkában	2,31	2,47	2,11
Szokott politikai előadásokra, szemináriumokra járni	1,33	1,49	1,13
Szokott bankettre, fogadásra járni	1,33	1,46	1,29
Szokott TIT-rendezvényre járni	1,47	1,45	1,24
Szokott színházi premierre járni	1,64	1,39	1,34
Van önfegyelme	2,29	2,60	2,35
Van alkalmazkodó készsége	2,45	2,53	2,40
Határozottság jellemzi	2,21	2,40	2,25
Meggyőzőkészség jellemzi	2,27	2,37	2,25
Vállalkozókészség jellemzi	2,22	2,29	2,32
Összátlag	2,01	2,10	1,88

* Vastagon jelöljük azokat az adatokat, amelyek az egyetemi hallgatók esetében a legmagasabbak.

A diákok tudásstílus-jellegzetességei a tényleges gyakorlatukhoz képest hangsúlyozottabban jelennek meg az ideális életvezetésről alkotott értékválasztásaikban. Világosan jut ez kifejezésre abban a kérdéssorozatban, amelyben tizenkét tulajdonság közül kellett a megkérdezetteknek azt az ötöt kiválasztaniuk, amit a legtöbbször tartanak. Az itemek közül tartalma alapján négy-négy képviselte a három tudásstílus mindegyikét.

⁹ A szimbolikus-reprezentatív stílus helyett ezúttal is az uralmi-reprezentatív megnevezést alkalmaztuk. Ennek okairól lásd a kötet VII. tanulmányát.

Az eredményeket a tudásstílusok szerint csoportosítva a 10. táblázatban közöljük.

10. táblázat: Tudásstílus-tulajdonság választások (százalék)

		Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók
Kognitív- instrumentális	Szakmai tudás	77	82	62
	Önállóság	58	57	66
	Pontosság	24	45	46
	Szorgalom	33	43	57
Kapcsolat- teremtő- önprezentációs	Eredetiség	48	28	21
	Nyitottság	46	39	27
	Humor	42	28	29
	Közvetlenség	35	20	29
Uralmi- reprezentatív	Kiegyensúlyozottság	63	58	57
	Fegyelmezettség	29	56	45
	Udvariasság	24	18	43
	Mértéktartás	21	26	18

A legegységesebb tendencia, hogy a diákok a kapcsolatteremtő-önprezentációs tulajdonságokat valamennyi összehasonlítási csoportnál magasabbra értékelik. Ez nem is csak a kapcsolatteremtő tudásstílus generációs sajátosságát képezi le, mivel az adatok szerint e tekintetben a nem tanuló fiatalok is erősen elkülönülnek a diákoktól. Úgy tűnik – és ez egybecseng a szociális attitűdök, értékeállítódások kapcsán a következőkben bemutatandó eredményekkel –, a diákoknak ezekben a stílus-értékválasztásaiban a tényleges gyakorlat mellett nagyobb mértékben jutnak a szuverén életfelfogás programszerű elvei. Az általánosan tapasztaltnál jóval nagyobb hangsúlyt kapnak náluk az olyan, a tolerancia és a permisszivitás gondolatvilágával összefüggő értékek, mint az eredetiség, nyitottság, közvetlenség, humor. Ezekhez képest a diákoknál – akár a kognitív-instrumentális, akár az uralmi-reprezentatív stí-

lus tulajdonságkészletéből – az olyan hagyományos értékek kerülnek háttérbe, mint a pontosság, szorgalom, fegyelmezettség, amelyek nemcsak az iskolázottabb rétegekben, de az idősebb értelmiségiek közt is jóval magasabban állnak a prioritásrangsorban.

A fenti tendenciák az egyetemi hallgatók közül a legegységesebben a bölcsészeknél mutathatók ki, akik a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás elemei esetében csaknem mindenütt vezetnek a rangsort (az eredetiséget tekintve például a diákok közt is kiemelkedően magas, 70 százalékos választással). Az ellenpóluson ugyanők különösen az olyan hagyományos értékek választását szorítják a háttérbe, mint a pontosság, fegyelmezettség, szorgalom (a pontosságot csak 3 százalékuk választotta). Az utóbbi tulajdonságok ugyanakkor elsősorban az agrárszakosok, és bizonyos fokig a műszakiak közt kapnak nagyobb hangsúlyt.

Immár átfogóbb generációs változások, a szocializációs folyamatok során általánosabb elvekké leszűrődő tapasztalatok tükröződnek azokban a gyereknevelési súlypontokban, amelyek a három tudásstílus koncentrált megfogalmazásával függnek össze. Az alapul szolgáló kérdés így hangzott: „A mai világban egy szülőnek sok mindenre kell figyelnie, ha azt akarja, hogy gyereke boldoguljon az életben. Az alábbi kártyalapon ezek közül olvashat hármat. Kérem, mondja meg, hogy melyiket tenné az első helyre, a második helyre és melyiket a harmadik helyre?” A 11. táblázatban az első választások arányát adjuk meg.

11. táblázat: Tudásstílusok prioritása a gyereknevelési elvek közt (az első helyre való választás, százalék)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók
Szeresse a társaságot és könnyen találja meg a hangot az emberekkel	67	37	59
Munkájának élő, „munkaközpontú” ember váljon belőle	25	53	27
Olyan ember váljon belőle, aki ad a megfelelő stílusra, a kellő formákra	7	10	13

Mint a 11. táblázatban látható, a tudásstílusok „szocializációs hatékonyságát” illetően az egyes kohorszok közt igen jelentősek a különbségek, és különösen erőteljes szakadék mutatkozik e téren az idősebb és a fiatalabb értelmiségi generáció felfogása közt. Az a munkaközpontúság, amit az idősebb értelmiségi nemzedék változatlanul érvényes életvezetési elvnek tartott a jövő generáció számára, a „címzett” fiatal korcsoportokban valójában elvesztette vonzását. Minden bizonnyal az informális kapcsolatoknak a magyar társadalomban betöltött szerepéről szerzett tapasztalatok is megnyilvánulnak – az affiliációs értékeket egyébként is preferáló fiatalok sajátosságok mellett – abban, hogy a diákok mindenekelőtt a társasági tudás jelentőségét emelik ki az életben való boldogulás szempontjából.

Áttekintve a három tudásstílus egészét, az egyetemi hallgatókat az idősebb értelmiségiekhez képest a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás nagyobb hangsúlya jellemzi, s ennyiben egy életkori-generációs sajátosságot tükröznek, hiszen e tendencia még erősebb a nem tanuló fiataloknál. Valamennyi tudásstíluson átüt ugyanakkor, hogy az egyetemi hallgatók főként a szabadidővel, a szabadidő kihasználásával összefüggő kulturális tevékenységek, készségek terén emelkednek ki, s – legalábbis e potenciál felől nézve – ők közelítenek leginkább a kötetlen, autonóm értelmiség ideáltípusához.

A diákságról kimutatott sajátosságok ugyanakkor számottevően különböznek az egyes szakirányokat tekintve. Bár az egyetemi hallgatók belső differenciáltságát e tanulmányban nem elemezzük részletesebben, meg kell említeni, hogy a tudásstílust tekintve a szakok eltérő profilt mutatnak, s e különbségek több esetben jelentősebbek, mint a fiatal és az idősebb értelmiségi csoportok közt megfigyeltek. A műszaki és a természettudományos hallgatókra a kognitív-instrumentális tudásstílus viszonylagos dominanciája jellemző, s különösen visszafogottak a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás tekintetében. Az ellenkező pólust a bölcsész- és a jogászhallgatók képviselik, akikre a legkoncentráltabban jellemző a diákság egészében is érvényesülő kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílus, s főként annak a szabadidőhöz, társas tevékenységekhez kapcsolódó válfajai. Az uralmi-reprezentatív stílus elsősorban az agrár (például állatorvosi) és az orvosi karok hallgatóinál jelenik meg. Az előbbieknél minden bizonnyal a vidéki helyi társadalmak sajátos szerepelvárásai jelennek meg az előzetes szocializáció során (a teljes népességre vonatkozó adatok is azt jelzik, hogy e tudás-

stílus főként a vidéki vezetők, értelmiségiek tudáskészletében hangsúlyos), míg az utóbbiaknál feltehetően az orvosi társadalom erőteljes belső hierarchizáltsága, és az orvosi hivatás gyakorlása során érvényre jutó, s a mi esetünkben különösen aszimmetrikus szerepviszony fejeződik ki már a pályára való felkészülés folyamatában. Az orvostanhallgatóknál ugyanakkor a kapcsolatteremtő tudás is hangsúlyosnak mondható, az agráregyetemek hallgatóinál pedig a kognitív-instrumentális stílusjegyek haladják meg kiegészítésképpen az átlagot. A közgazdászhallgatóknál nem mutatható ki valamely tudásstílus dominanciája (mindhárom esetben összességében némileg az egyetemi hallgatók átlaga alatt helyezkednek el).

5. SZOCIÁLIS ATTITÜDÖK, TÁRSADALMI-POLITIKAI BEÁLLÍTÓDÁSOK

Az eddigi elemzések nem egy ponton arra utaltak, hogy a diákság bizonyos egységes szubkulturális jegyeket felmutató, „rétegszerű” tulajdonságokkal rendelkező társadalmi csoport. Számos tekintetben ugyanakkor lényegében megegyeztek az értelmiségre általánosan jellemző vonásokkal, egy-két ponton pedig mintha a generációs sajátosságok jeleznék a fő választóvonalat. Az eddigi nyomvonalat próbáljuk meg követni, mikor azt vizsgáljuk meg, hogy a diákság specifikus jegyei a fontosabb szociális attitűdök, társadalmi-politikai beállítódások esetében is megjelennek-e bizonyos koherenciával. Tudásszociológiai megállapítások szerint ugyanis a hasonló szemlélet, a mentális azonosságok, az identitás közös jegyei a szubkulturák integráns részeit képezik. A következőkben ismét azt hasonlítjuk össze, hogy mennyiben sajátosak az egyetemi hallgatók az összehasonlítási csoportokkal szemben – ezúttal egy sor kiemelt jelentőségű kognitív változó mentén. Az eddigiekben rendre bemutatott, viszonyítási alapként szereplő csoportokat (az idősebb értelmiségieket és a fiatal nem tanulókat) ezúttal kiegészítjük a 25 éven felüli népesség

nem értelmiségi részével, egy olyan aggregátummal, amelynek értékei – nagyságrendje következtében – a legközelebb esnek a társadalmi átlaghoz.

Az A) alfejezetben azokat az attitűdöket vesszük szemügyre, amelyek nagyon közvetlenül tapadnak a társadalom tagolódásához, s a társadalomban elfoglalt pozícióiról, a réteghelyzetről alkotott képet fejezik ki. A B) alfejezetben néhány alapvető fontosságú társadalmi-politikai attitűdöt állítunk középpontba, amelyek betekintést engednek a diákság aktuális gondolatvilágába.

A) Rétegtudat, szociális attitűdök

A társadalmi struktúrára, réteghelyzetre vonatkozó kérdéseink három skálát foglalnak magukba: szociális identitás- és distanciatudat, szociális affiliáció és társadalmi konfliktustudat.

A szociális identitás- és distanciatudat mérésére a kulturális rétegződésvizsgálatban egy olyan mérőműszert dolgoztunk ki, amely a foglalkozási csoportok egy jellegzetes együttesét alkalmazza viszonyítási keretként. Hasonló foglalkozási csoportlistával dolgoztunk, mint a lazább ismeretségi kör, a gyenge kötésű kapcsolatok körülhatárolása során. A kérdés konkrét szövege – egy 23 foglalkozást tartalmazó kártyalap segítségével – így hangzott: „Kérem, mondja meg, hogy az itt olvasható foglalkozások közül melyeket érzi társadalmi helyzetét, gondolkodásmódját, életvitelét tekintve saját magához közelállónak. [Miután választott:] És melyekről gondolja úgy, hogy igen távol állnak Öntől?” Az 12. és 13. táblázatban – az áttekinthetőség érdekében – külön közöljük az észlelt hasonlóságra és a társadalmi távolságra vonatkozó adatokat (úgy, hogy a foglalkozási csoportokat a diákok említésének rangsora alapján rendezzük).

12. táblázat: Tudásstílusok prioritása a gyereknevelési elvek közt
(az említések aránya, százalék)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók	25 év feletti nem értelmiségiek
Középiskolai tanár	66	61	12	12
Mérnök	57	53	7	9
Sebész orvos	33	12	2	4
Tudós	33	16	1	2

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók	25 év feletti nem értelmiségiek
Újságíró	26	17	2	3
Ügyvéd	23	12	2	3
Technikus	16	28	14	19
Szakmunkás	15	23	42	47
Színész	12	8	3	2
Kisiparos	9	7	14	13
Igazgató	8	13	1	3
Sofőr	7	5	19	18
Politikus	7	12	1	3
TSZ-tag	7	8	9	21
Könyvelő	6	16	15	13
Kőműves	5	4	12	22
Tanácsi dolgozó	4	21	11	15
Gyári munkás	4	11	20	28
Butikos	3	1	9	4
Pincér	3	3	13	7
Segédmunkás	2	3	9	18
Bolti eladó	2	6	23	22
Vasutas	1	5	7	11

13. táblázat: A távolinak tartott foglalkozási csoportok
(az említések aránya, százalék)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók	25 év feletti nem értelmiségiek
Butikos	45	59	13	21
TSZ-tag	34	18	5	7
Vasutas	34	23	6	8
Politikus	32	25	40	34
Segédmunkás	31	24	11	8
Tanácsi dolgozó	29	12	6	8

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók	25 év feletti nem értelmiségiek
Színész	28	36	33	40
Pincér	28	32	2	11
Kőműves	27	23	6	7
Könyvelő	26	10	9	8
Gyári munkás	22	14	4	4
Bolti eladó	19	15	3	5
Ügyvéd	18	22	27	33
Újságíró	17	18	18	29
Sebész orvos	15	29	36	44
Sofőr	14	12	2	6
Kisiparos	13	23	7	11
Igazgató	12	18	41	36
Szakmunkás	11	7	2	2
Tudós	8	20	32	32
Technikus	6	3	12	9
Középiskolai tanár	6	4	13	17
Mérnök	2	4	19	22

Adatainkból legátütöbben az a – természetesnek mondható – tendencia rajzolódik ki, hogy mind az identitás-, mind a distanciatudat tekintetében a réteg-hovatartozás képezi a választóvonalat: a diákok választásai lényegében az értelmiségiek, vezető állásúak vonzási és taszítási körének mintájával esnek egybe, és a generációs azonosság gyakorlatilag elhanyagolható szerepet játszik. (Hasonlóképpen, az összehasonlítási alapot képező nem értelmiségi csoportok közt is alig tesz különbséget az életkor.)

Az alaphasonlóság mellett azonban jelentősek a különbségek is a fiatalabb és az idősebb értelmiségiek között. A diákoknak mind a pozitív választásai, mind az elutasításai exkluzívabb jellegűek, és egy erőteljesebb szociális szegregáltság felé tendálnak. Valamennyi értelmiségi foglalkozást nagyobb arányban választják, mint az idősebb értelmiségiek (leszámítva a kifejezetten hatalmi státuszokhoz kötődő politikai és igazgatási foglalkozást), és kevésbé is tartják magukat távol ugyanezeketől. A fizikai csoportokkal ugyanakkor rendre kevésbé azono-

sítják magukat, sőt olyan, tipikusan a középrétegekhez tartozó foglalkozások esetében is tartózkodóbbak vagy elutasítóbbak, mint a technikus, a könyvelő, a tanácsi dolgozó. Figyelmet érdemel, hogy az értelmiségi foglalkozásokon belül is főként a nagy presztízsű vagy legalábbis a nagy reflektorfényben álló pályákat választják hangsúlyosabban a diákok, mint az értelmiségiek (különösen pregnáns a preferenciabeli különbség a sebészorvos, a tudós, az ügyvéd, a színész és az újságíró esetében). Kérdés, mennyiben adódik a diákoknak ez az elitzsakmák (illetve a kérdés konkrét tartalmából következően az elit életstílus) felé orientálódása egy rendiesedési tendenciából (azaz kohorszthatásból) vagy egy általánosan érvényes, (az egyetemi világ, életforma kissé hermetikus jellegéből adódó) mindenkor meglévő szubkulturális adottságból.

A fentieknel kicsit halványabban, egy másik ponton is felbukkan a kohorszthatás érvényesülésének egy – immár az életkori csoportok összehasonlításából kirajzolódó – tendenciája. Valamennyi, jellegzetesen a piacon, illetve a második gazdaságban működő foglalkozás (kisiparos, butikos, pincér) kevésbé áll távol a fiatalabbaktól, mint az idősebb korcsoportoktól – így a diákoktól is –, mint az értelmiségiaktől, vezető állásúaktól.

A szociális identitástudatot egy másik oldalról közelítette meg az a kérdéssorozatunk, amely – módszertanilag és tartalmilag – az észlelt társadalmi konfliktusokkal kapcsolódott össze. E kérdésblokk tíz, a társadalomban többkevesebb intenzitással meglévő szociális konfliktusforrásból, a társadalmat megosztó ellentétekből indult ki.¹⁰ A kérdéscsoport első része az észlelt konfliktusok meglétére és nagyságára vonatkozott, a második része pedig arra, hogy azokban a vonatkozásokban, amelyekben a megkérdezettek kisebb-nagyobb ellentéteket látnak a különböző csoportok közt, kiknek a pártjára állnak. Mivel a fenti témához ez utóbbi kérdés kapcsolódik közvetlenebbül, ennek elemzésével kezdjük.

A társadalmi affiliáció mérésére az ellentétek észlelésére vonatkozó kérdéssorozat után a következő kérdést tettük fel: „Az alábbi csoportok – például a budapestiek és a vidékiek – közül Ön melyikhez húz inkább?” A kérdés háromfokú skálán alapul, ahol az 1-es és a 3-as fokozat az ellentétpár egyik vagy másik tagját, a 2-es a közbülső típusú válaszokat („attól függ”, „egyikhez sem”) jelöli. Mivel az ellentétpárok nagy része – az erre vonatkozó faktorana-

¹⁰ Lásd erről részletesebben a VII. tanulmánynak a társadalmi konfliktustudatról szóló írását.

lízisek tanúsága szerint – a társadalmi egyenlőtlenség dimenziójában mozog, az áttekinthetőség érdekében az elithez, centrumhoz, felső rétegekhez tartozó csoportok kapják a magasabb értékeket. (A téma kapcsán nem említjük a nem kifejezetten e hierarchikus egyenlőtlenséghez kapcsolódó ellentétpárokat.)

Az előbbi kérdéssorozat tendenciáival cseng egybe a társadalmi affiliációról kirajzolódó kép: itt is a réteg-hovatartozás befolyásolja dominánsan az álláspontokat úgy, hogy a fiatalabb és az idősebb értelmiségiek közt viszonylag csekély a különbség, és – bár az előbbinél kevésbé egyértelműen – itt is a diákok húznak némileg inkább az elit irányába (14. táblázat). Bár ez az utóbbi különbség valóban minimális, figyelmet érdemel, mert hasonló képzettségű csoportokról van szó, és korábbi kutatásaink azt mutatták, hogy számos szociálpolitikai kérdésben inkább a fiatalok mutatnak nagyobb szociális érzékenységet. Valószínűleg itt is kohorsz-tendencia – az elmúlt évek gazdaság szerkezeti alaptrendje, illetve a polgárosodás növekvő kultivációja – fejeződik ki abban, hogy a fiatalok az idősebbeknél inkább tendálnak a vagyonosok felé, legalábbis csökkent körökben a vagyonosokkal szembeni averzió. Az sem magától értetődő, hogy az egyetemi hallgatók nem húznak jobban a beosztottak felé, mint az idősebb értelmiségiek, holott azok számottevő része vezető beosztást tölt be.

14. táblázat: Társadalmi affiliáció különböző ellentétpárok alapján (átlagértékek a felsőbb rétegek irányában)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók	25 év feletti nem értelmiségiek
Szellemiek – fizikaiak	2,5	2,4	2,0	1,9
Képzett emberek – alacsony képzettségűek	2,6	2,7	2,5	2,4
Vezetők – beosztottak	1,8	1,8	1,4	1,4
Vagyonosak – vagyontalanok	1,9	1,7	1,9	1,7
Budapestiek – vidékiek	1,6	1,7	1,5	1,4
Összátlag	2,1	2,1	1,8	1,8

A társadalmi konfliktustudat mérésére egy, a nyugatnémet ALLBUS vizsgálatokból átvett kérdéssorozatnak a magyar viszonyokra adaptált változatát

alkalmaztuk. Ahogy már utaltunk rá, ennek során tíz lehetséges társadalmi érdekellentétről – csoportkonfliktus-forrásról – kérdeztük meg az emberek véleményét. A kérdés szövege így hangzott: „Az emberek különböző csoportjai között ellentétek lehetnek, különböző kérdésekben ellentétbe kerülhetnek egymással. Ezek közül néhányat felolvasok. Ön szerint – például a budapestiek és a vidékiek között – van-e ellentét? [Ha van:] Nagy vagy kicsi ez az ellentét?” Ez esetben is háromfokú skáláról van szó; a 3-as érték a nagy ellentétet jelöli, az 1-es érték esetében pedig nem észlelnek ellentétet a csoportok közt a válaszolók. (Ennél a témánál a kérdéssorozatnak már valamennyi itemjét közöljük a 15. táblázatban.)

15. táblázat: Társadalmi konfliktustudat különböző ellentétpárok alapján (átlagértékek; 3 = nagy ellentét, 1 = nincs ellentét)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók	25 év feletti nem értelmiségiek
Szellemiek – fizikaiak	2,57	2,49	2,27	2,22
Képzett emberek – alacsony képzettségűek	2,34	2,35	2,16	2,10
Vezetők – beosztottak	2,48	2,49	2,37	2,26
Vagyonosak – vagyontalanok	2,84	2,84	2,67	2,55
Budapestiek – vidékiek	2,26	2,31	2,19	2,14
Keresők – nyugdíjasok	1,99	2,24	2,06	2,00
Maszekok – fizetésből élők	2,77	2,84	2,59	2,53
Hívők – nem hívők	1,70	1,78	1,87	1,74
Politizálók – nem politizáló emberek	1,83	1,95	2,04	1,98
Reformerek – a reformok ellenzői	2,81	2,73	2,42	2,22
Összátlag	2,36	2,40	2,26	2,17

E kérdésben is a réteghelyzettel, rétegtudattal kapcsolatos kérdéseknél általában tapasztalt kép rajzolódik ki; a társadalmi konfliktusok észlelése tekintetében határozottan különválnak a különböző képzettségi csoportok. Nemi különbség az előzőekhez képest, hogy a konfliktustudat az idősebb értelmiségieknél valamivel hangsúlyosabb, mint az egyetemi hallgatóknál. (Ennek hátterül szolgálhat az a – VII. fejezetben leírt – részletesebb elemzések szerinti tapasztalat, hogy a konfliktusészlelés erősen hierarchiafüggő, a vezető beosztásban lévők másokhoz képest polarizáltabb, konfliktusokkal telítettebb világot látnak maguk körül – s az idősebb értelmiségiek közt sokan ilyen pozíciókat töltenek be.) A két utóbbi kérdést együttesen tekintve elmondható, hogy a nyolcvanas évek végi diákság meglehetősen erős ellentétéktől szabdalta társadalmat észlel, amelyen belül alapállását döntően értelmiségi voltából fakadó egzisztenciális érdekei határozzák meg. Az eredmények értelmezéséhez hozzátartozik, hogy más kérdéscsoportokkal való összefüggések részletesebb elemzése szerint a konfliktustudatosság egy általánosabb társadalomkritikai szindróma részét képezi, amely leginkább az értelmiségiek körében – fiataloknál és időseknél egyaránt – jelenik meg pregnáns módon.

B) Társadalmi-politikai attitűdök

A társadalmi struktúráról alkotott képtől a politika szférájához közelebb eső vélemények, gondolkodásmódok felé mozdulunk el, amikor olyan beállítódásokat veszünk sorra az alábbiakban, mint a gazdasági liberalizmus és a hétköznapi liberalizmus, a közösségi tradicionalizmus (populizmus), a politikai-ideológiai identitás és a materialista-posztmaterialista értékválasztás.

A hetvenes-nyolcvanas években a gazdasági reform, a gazdasági liberalizmus kérdései voltak azok a legitimnek tekintett vitapontok, amelyekben a rendszerváltás kérdései többé-kevésbé burkolt formában megfogalmazódhattak. 1988-ban lezajlott felvételeink több oldalról próbálták megközelíteni az e téren szembenálló táborokat. Nyolc tételből álló kérdéssorozatunk olyan konkrét állításokat tartalmazott, amelyekből összességében kirajzolódott a redistributív és a piaci szemlélet különválása. Emellett egy, a különböző fajta reformok szükségességéről direkter módon, ugyanakkor általánosabban kérdező itemsorozatot is feltettünk. A két párhuzamos skála alkalmazása így a tartalmi és a csupán deklarációk szintjén mozgó reformorientáció, „piacbarátság” megkülönböztetésére is módot nyújtott.

Az elsőként említett kérdéssorozat nyolc itemet tartalmazott, amelyeket a megkérdezettek egy (a „teljesen egyetért” és az „egyáltalán nem ért egyet” szélső értékek között mozgó) ötfokú skálán értékelték. Az itemeket a gazdasági liberalizmus belső tartalmi hierarchiájának megfelelően közöljük a 16. táblázatban (abban a sorrendben, ahogy az a diákok mintáján elvégzett faktoranalízis alapján kirajzolódott). A második kérdéssorozat a gazdaságon kívül három további terület reformjának szükségességéről érdeklődött, háromfokú skála alapján (17. táblázat).

16. táblázat: A gazdasági liberalizmus kérdésköréhez tartozó kijelentések értékelése (átlagok; 5 = teljesen egyetért, 1 = egyáltalán nem ért egyet)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók	25 év feletti nem értelmiségiek
A vállalkozások lehetőségeit bővíteni kellene (+)	4,37	4,25	4,03	3,93
A politikusoknak nem kellene beleszólniuk a vállalatok termelésébe (+)	3,97	4,11	3,36	3,64
Vannak olyan vállalatok, amelyeket magánkézbe kellene adni (+)	3,77	3,67	3,30	3,20
A veszteséges üzemeket be kellene zárni. (+)	4,01	3,91	3,74	3,75
Keménykezű rendcsinálásra lenne szükség a gazdaságban (–)	3,49	3,90	3,81	4,01
Nem kellene erőltetni a reformokat a gazdaságban (–)	2,13	2,16	3,03	3,00
A jövedelemkülönbségeket csökkenteni kellene (–)	3,23	3,20	3,80	3,72
Korlátozni kellene a piaci versenyt Magyarországon (–)	1,68	1,69	2,67	2,67

17. táblázat: A reformok fontosságának megítélése a gazdaságban és további területeken (átlagpontszámok; 3 = nagyon fontos
1 = nem fontos)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók	25 év feletti nem értelmiségiek
A gazdasági életben	2,77	2,68	2,21	2,26
A politikai életben	2,65	2,66	2,13	2,15
A tájékoztatásban	2,68	2,58	2,21	2,27
Az egészségügy, szociálpolitika terén	2,76	2,76	2,44	2,46

A gazdasági reformmal, a gazdasági liberalizmussal kapcsolatos elemzéseink az össznépszerűséget tekintve kimutatták, hogy a piaci gondolkodásmód támogatása főként a magasabb iskolai végzettséghez és a kedvezőbb anyagi helyzethez kötődik, míg az alsóbb rétegekben, alacsonyabb jövedelmi csoportokban óvatosabbak az emberek a gazdasági szerkezetváltással kapcsolatban. Ez az általános tendencia fejeződik ki a 16. táblázatban közölt adatokban is, ahol az alapvető törésvonal ismét az értelmiségi és az alacsonyabb képzettségi csoportok közt húzódik. A diákok és az értelmiségiek, vezető állásúak közt e téren alig tapasztalható eltérés. Ettől az alapmintától egyedül a „keménykezű rendcsinálásra” vonatkozó item tér el (amely nem sorolható egyértelműen sem a piaci, sem a redistributív irányultságú kijelentések közé). A határozott vezetői eszközök igénybevételének igénylése életkor-, illetve generációs specifikus sajátosságot mutat. A fiatalok, különösen a diákok toleránsabbak a gazdaság „rendetlenségeivel”, rendhagyó megnyilvánulásaival szemben, legalábbis kevésbé fogadják el az ezekkel szembeni autoriter fellépést. Az ilyen típusú „laissez faire” attitűd már átvezet a hétköznapi liberalizmus kérdésköréhez.

A hétköznapi liberalizmusra vonatkozóan a nemzetközi irodalomból ismert (liberalizmus-, illetve autoritarianizmus-) skálákból vettünk át és adaptáltunk egy viszonylag rövid itemsorozatra való kijelentésegyüttest. A 18. táblázatban bemutatott kijelentések háromfokú válaszkálán alapulnak. (Az itemek sorrendjénél itt is az egyetemi hallgatókon belüli tartalmi hierarchiát vesszük alapul.)

18. táblázat: A hétköznapi liberalizmus kérdésköréhez tartozó kijelentések értékelése (átlagpontszámok; 3 = egyetért
1 = nem ért egyet)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók	25 év feletti nem értelmiségiek
A mai világban az embereket erős kézzel kell vezetni. (-)	1,70	1,84	2,21	2,19
A túl sok vita csak arra jó, hogy ne kelljen cselekedni. (-)	1,88	2,25	2,10	2,36
Az egyén mindig rendelje magát alá a többség érdekeinek. (-)	1,74	1,94	1,96	2,11
A legtöbb ember maga is azt igényli, hogy vezessék. (-)	1,97	2,03	1,89	2,02
Egy család életében a legfontosabb döntéseket a családfőnek kell meghoznia. (-)	1,46	1,58	1,74	2,11
A mai fiatalok semmivel sem rosszabbak, mint a régebbi idők fiataljai voltak. (+)	2,78	2,59	2,44	2,21
15 éves korában általában meg lehet engedni már valakinek, hogy maga döntsön a saját dolgaiban. (+)	1,97	1,68	1,92	1,63

Bár a korábbi „nézetklasztereződés”, amelyben az iskolázottsági csoportok váltak csupán külön, nem bomlik teljesen fel e téren sem, a diákok és az értelmiségiek között is határozott választóvonal fedezhető már fel. Összhangban azzal, ami a fiatalabb és idősebb nem értelmiségi csoportok közt is fellelhető, itt már az életkori, illetve generációs sajátosságok szerepe is világosan megjelenik.

Valamennyi kérdésnél megmutatkozik ugyanis, hogy a diákok inkább elfogadják a liberális, illetve elutasítják az antiliberális színezetű kijelentéseket. Az bizonyos fokig természetszerű, hogy az életkori választóvonal a fiatalok szerepét, önállóságát illető véleményeknél különösen pregnáns. Generációs jellegű rajzolatot mutat azonban a pluralizmusra, a viták jelentőségére vonatkozó állásfoglalás is, és a „túl sok vita” meddőségére hivatkozó vélemény elutasításában a diákok messze felülmúlják az idősebb értelmiségieket. (Sőt, az utóbbiak inkább az antiliberális színezetű álláspont elfogadására hajlanak e kérdésben.)

Sok tekintetben az előzőhöz hasonló tartalmi alapon szerveződnek a közösségi tradicionalizmussal, a „Gesellschaft-típusú” társadalmi organizációkkal szemben a „Gemeinschaft-típusú”, természet adta közösségek előnyben részesítésére vonatkozó gondolkodásmódok. Itt is egy kijelentéssorozatról van szó, amelynek komponensei az egyetemi hallgatókra vonatkozó faktoranalízisek szerint meglehetősen koherens módon kapcsolódnak egymáshoz. A 19. táblázatban az itemeket a szóban forgó faktorsúlyok sorrendje szerint közöljük.

19. táblázat: A közösségi tradicionalizmus kérdésköréhez tartozó kijelentések értékelése (átlagpontszámok; 3 = egyetért 1 = nem ért egyet)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók	25 év feletti nem értelmiségiek
Jobban kellene követni a hagyományokat.	2,20	2,45	2,28	2,62
Az embereknek ragaszkodni kell lakóhelyéhez, szűkebb hazájához.	2,23	2,56	2,51	2,75
Az ember azokhoz kötődjön, akikkel együtt nőtt fel.	1,86	2,05	2,14	2,43
A régi a legtöbbször értékesebb, mint az új.	1,76	1,93	2,39	2,44
Jobban állnánk mindenben, ha nemzeti értékeinket jobban megbecsülnénk.	2,57	2,66	2,51	2,79

A mintaőrző közösségi tradicionalizmus társadalmi eloszlására vonatkozó országos szintű elemzések két jellegzetes változóegyüttes, a társadalmi hierarchia (ezen belül elsősorban a képzettség és lakóhely) és az életkor, generációs hovatartozás szerepére mutattak rá. Elsősorban a periférikus településeken élő, idős, alacsony képzettségű emberek ragaszkodnak a hagyományok őrzéséhez, a lokális közösség tradícióihoz, életformájához való kötődéshez. A diákság e csoportoknak minden szempontból ellenpólusát képezi, s mint a fenti adatok is jelzik, mentalitásukban e téren meglehetősen határozott szubkulturális jelleg fejeződik ki. Ebben az antitradicionalisztikus attitűdben minden bizonnyal a tágabb környezetre, a világra való nyitottság igénye szorítja háttérbe a hagyományos közösségekhez való kötődést. Ha az itt vizsgált csoportokat összességében tekintjük, az is kitűnik, hogy a népesség nagy tömegeihez képest akár az értelmiségi, akár a fiatal csoportok bármelyike „avantgárdnak” tekinthető.

Bár szubkulturális jellegzetességről szólhatunk a diákság esetében, az egyetemi hallgatókon belül is meglévő, jelentős szakirányultság szerinti tagolódásról számolnak be a részletesebb bontások. A szakok közti eltérések mértéke eléri az egyetemi hallgatók és az idősebb értelmiségiek közötti különbséget. Az antitradicionalizmus a legmarkánsabban a természettudományi karok hallgatóinál és a közgazdászoknál jelenik meg – két olyan szakirányultságnál, amely egzisztenciálisan viszonylag közvetlenül kötődik a nemzetközi piaci hatásokhoz (tudományos, illetve piaci, menedzseri, külkereskedelmi karrier), s maga a természettudomány, illetve a közgazdaságtan gondolatvilága, terminológiája is meglehetősen univerzális jellegű. A másik póluson elsőként az agrárszakosok, majd az orvosi- és bölcsészhallgatók helyezkednek el. Az első két szakirányultság esetében a korábban említett, uralmi-reprezentatív tudásstílus mintaőrző hangsúlya is magyarázhatja e vonást, míg a bölcsészhallgatóknál maga a humán tudásanyag belső magja, a nyelv, a nemzeti kultúra és történelem kiemelkedő szerepe mérsékli az antitradicionalizmus mértékét. Ezek mellett mindhárom szak esetében hagyományos értelmiségi csoportokról van szó, az agrárosok pedig leendő életformájukban is a vidékhez, a lokalitáshoz, szűkebb közösségekhez kapcsolódnak.

A gazdasági liberalizmus, a hétköznapi liberalizmus és a közösségi tradicionalizmus témaköre már az ideológiai mező egy-egy metszetét is érintet-

te. Az ideológiai-politikai identitás globálisabb vizsgálatára törekedtünk akkor, amikor megkíséreltük feltárni az eszmei kötődések, azonosulási orientációk jellegzetes típusait. Kérdésünk azt a nyolc azonosulási címkét kínálta fel választásra a Magyarországon a nyolcvanas évek végén a mindennapi gondolkodás szintjén megfogalmazódott legjellegzetesebb ideológiák, gondolati irányok spektrumából, amelyekről a VII. tanulmányban szóltunk részletesebben. A 20. táblázatban immár az egyetemi hallgatók mintáján és az összehasonlítási csoportokban kapott alapadatokat mutatjuk be. (A közölt adatok az egyes címkék összes választásán alapulnak, akár az első, akár a második helyen említették.)

20. táblázat: Ideológiai-politikai orientációs címkék választása
(első és második választás együtt; százalék)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók	25 év feletti nem értelmiségiek
Erős nemzeti érzésű emberek	18	24	18	24
Hívó emberek	16	11	10	13
Baloldali gondolkodású emberek	4	8	7	5
Demokratikus gondolkodású emberek	64	69	35	37
Szabad gondolkodású emberek	67	30	73	36
Reformerek	13	18	5	3
A rend és stabilitás hívei	13	35	32	34
Konzervatív, hagyománytisztelő emberek	3	3	22	18

Az ideológiai orientációk tekintetében az egyetemi hallgatók számos ponton markáns jellegzetességet mutatnak. Az összképet tekintve elmondható, hogy ők is inkább a felső rétegek által kultivált orientációkat (így a demokratikus gondolkodást, reformerséget) részesítik előnyben, ezen belül azonban több „rendhagyó” vonás is fellelhető a csoportjukban. Míg a demokratikus gondol-

kodás és a szabad gondolkodás választása általában elkülönül (ez a helyzet jelen esetben is az értelmiségieknél, vezető állásúaknál), a diákoknál mindkét címke magas arányban jelenik meg, jelezve, hogy csoportjukban ez a két orientációs irány nem taszítja egymást. A szabad gondolkodás választása jellegzetesen életkori-generációs tendencia. A fentieket tekintve ismét a diákok szubkulturális vonása jelenik meg, amelyben az értelmiségi és a generációs sajátosságok egyesülnek.

Rendkívül markánsan válnak el az egyetemi hallgatók valamennyi összehasonlítási csoporttól, illetve az össznépszerűségtől a rend és stabilitás nagymértékű diszpreferálásában. A fentiekben szó volt róla, hogy az elemzésekből kirajzolódó ideológiai mező tengelyeinek egyikét az autonómia és az integráltság pólusai jelölik ki. Előbbinek a szabad gondolkodás, utóbbinak a rend és stabilitás címkéje felel meg. A diákok legpregnánsabb jellegzetességei tehát az autonómia-integráltság tengelyen (az autonómia irányában) jelennek meg. E tekintetben az értelmiségiektől is határozottan elkülönülnek, s valamennyi vizsgált csoport közül meglehetősen egyedi, valóban szubkulturális tendenciára utaló kognitív jellegzetességet mutatnak.

Bár kisebb eltérés alapján, de mindenképpen szólni kell arról is, hogy rendhagyó módon – mivel ez általában az alacsonyabb társadalmi rétegekre jellemző – a hívókkal az összehasonlított csoportok közül a diákok azonosulnak a legmagasabb arányban. Ez nem annyira abból adódik, hogy az egyetemi hallgatók körében nagyobb lenne a vallásosság elterjedtsége – a vallásosságra vonatkozó adatok szerint ez az arány alacsonyabb, mint az idősebb korosztályokban, körülbelül megegyezik a hasonló korú más rétegek erre vonatkozó adataival –, hanem inkább abból, hogy a diákok közti vallásosokon belül többen vannak, akik a vallással mélyebben, identitásképző jelleggel azonosulnak.

A politikai ideológiákkal és ennek generációs trendjével foglalkozó nemzetközi irodalom egyik kitüntetett területe az elmúlt egy-két évtizedben az a súlyponteltolódás, ami a materialista értékrendtől a posztmaterialista értékek irányába ment végbe. Az amerikai és nyugat-európai vizsgálatok egybehangzó tanúsága szerint ennek az eltolódásnak az első számú hordozói az egyetemi hallgatók, fiatal értelmiségiek, azonban egészében véve erősen életkorspecifikus tendenciáról van szó. A jelenség mérésére – főként Inglehart kezdeményezésére – különböző skálákat dolgoztak ki. A kulturális-interakciós rétegződésvizsgálatban ezek közül a nemzetközi összehasonlításokban legáltalánosabban használt, négy itemes rövid skálát vettük át, amelynek két tétele materialisztikus,

két tétele posztmaterialista irányba mutató állítást tartalmaz (inflációmentes gazdaság, rend és nyugalom az egyik, demokratikus részvétel és szabad véleménynyilvánítás lehetősége a másik oldalon). A 21. táblázatban az eredményeket ezen pólusok szerint rendezve mutatjuk be, elsőként a materialisztikus, majd a posztmaterialista kijelentéseket sorra véve. A közölt átlagértékek rangsorhelyet jeleznek 1–4 skálán.

21. táblázat: Materialista-posztmaterialista értékek választása – Inglehart-index (rangsor-átlagértékek; 1: legfontosabb, 2: második legfontosabb stb.)

	Egyetemi hallgatók	Értelmiségiek, vezető állásúak	18–25 éves nem tanulók	25 év feletti nem értelmiségiek
A rend és nyugalom megőrzése	3,05	2,45	2,33	1,94
Az áremelkedések visszaszorítása	2,84	2,48	2,03	2,12
A szabad véleménynyilvánítás jogának védelme	2,22	2,79	2,89	3,02
Az emberek nagyobb lehetősége, hogy a kormányzat döntéseit befolyásolják	1,82	2,27	2,72	2,90
Típusok (százalékban)				
Materialista	8	26	28	41
Vegyes típus	41	50	63	52
Posztmaterialista	51	24	9	7
Összesen	100	100	100	100

Minden korábbi változónál inkább megmutatkozik e téren a diákság sajátos látásmódja, a demokratikus, autonóm értékek prioritása és a materiális értékek viszonylagos háttérbe szorítása. Itt kifejezetten a diákságot jellemző szubkulturális vonások jutnak érvényre, hisz – mint az összehasonlítási csoportok adataiból kitűnik – sem az egyéb fiataloknál, sem az idősebb értelmiségieknél nem figyelhető meg hasonló intenzitású tendencia a posztmaterialista értékek

irányában. (Némileg elűt a nemzetközi trendtől, hogy nálunk az iskolázottság szerepe valamivel hangsúlyosabb, mint az életkoré.) Egyedül az egyetemi hallgatóknál tapasztalható, hogy mindkét posztmaterialista item – nem is kevés – megelőzi a materialisztikus kijelentéseket.

A típusokra vonatkozó számítások még markánsabban tükrözik e jellegzetességet: a diákok több mint fele a posztmaterialista típusba tartozik, míg a többi fiatalnál ez az arány 10 százalék alatt marad, és az idősebb értelmiségieknél sem éri el az egynegyedet.

A diákoknál kapott értékek nemzetközi összehasonlításban is magasnak tekinthetők, holott az össznépszerűséget tekintve ez az értékeltolódás Magyarországon jóval alatta marad a gazdaságilag fejlettebb országokban tapasztalhatónál. Az eredmények alakulásában feltehetően szerepe van annak, hogy az 1988-as felvétel idején a demokratikus fellendülés a felszálló ágban volt, s a diákság különösen fogékony volt a megnyíló lehetőségekre. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy gazdasági recesszió, válságperiódusok idején visszalendül az inga a materialista értékek felé, s a mi esetünkben már a felvétel idején huzamosabb stagnálásról, visszaesésről volt szó. Bár a szóban forgó adatokból ez nem bizonyítható, a vizsgálat egyéb adatai azt sugallják, hogy a mi esetünkben a posztmaterialista értékválasztásnál – a nyugat-európai tapasztalatokhoz képest – nem annyira a materiális értékek, javak elutasításáról, mint inkább a posztmaterialista igények, a szabadság, demokrácia iránti szükségletek határozott megfogalmazásáról volt szó. Elképzelhető, hogy a politikai rendszerváltás új stádiumában, bizonyos demokratikus alapintézmények létrejöttével s egyúttal a gazdasági gondok halmozódásával a hazai diákság körében megfigyelhető domináns posztmaterialista tendencia is mérséklődni fog.

Tartós tendenciára utalhat viszont az az összefüggés, amely a származás szerinti adatok alapján figyelhető meg. Míg az „elsőgenerációs” diákoknál 40 százalék a posztmaterialista típusba tartozók aránya, addig azoknál, akiknek már a szülei értelmiségiek voltak, 62 százalék. Mivel – mint az 1. „A vizsgálatról” című alfejezetben szoltunk róla – lényeges eltolódás mutatható ki az értelmiségi rekrutálásban a másod- és többgenerációsság irányában, ez hosszabb távon minden bizonnyal a posztmaterialista beállítódás térhódításához járul hozzá.

A posztmaterialista irányultság tendenciája valamennyi szakot jellemzi az egyetemi hallgatókon belül, leginkább azonban a bölcsészekenél, majd a természettudományi karok hallgatóinál jelenik meg. A másik póluson az agrárszakos diákok állnak, akik a gazdasági problémákat és a rend megőrzését is valamivel fontosabbnak tartották többi diáktársuknál. A 22. táblázatban a kijelentések átlagértékeit és a típusok előfordulását adjuk meg szakonként.

22. táblázat: Materialista-posztmaterialista értékek választása az egyetemi hallgatók közt – szakonként (rangsor-átlagértékek)

	Orvosi	Bölcsész	Jogász	Műszaki	Természettudományi	Agrár	Közgazdasági
Rend és nyugalom	2,95	3,53	2,96	3,96	3,18	2,84	3,00
Áremelkedés	2,98	2,80	2,78	2,86	2,87	2,65	2,75
Szabad véleménynyilvánítás	2,03	2,00	2,43	2,32	2,13	2,51	2,25
Kormányzati döntések	2,02	1,68	1,83	1,86	1,82	1,92	2,00
Típusok (százalékban)							
Materialista	9	0	17	7	11	14	4
Vegyes	41	35	35	47	29	43	50
Posztmaterialista	50	65	48	46	61	43	46
Elemszám	58	40	23	72	38	37	24

6. ÖSSZEFOGLALÁS.

AZ EGYETEMI HALLGATÓK STRATIFIKÁCIÓS, KULTURÁLIS SAJÁTOSSÁGAI

A bevezetőben abból az alapkérdésből indultunk ki, hogy mennyire tekinthetők az egyetemi hallgatók az értelmiség egy – sajátos jegyekkel rendelkező, de mégis hozzá tartozó – részének, vagy inkább olyan csoportosulás, amely elsősorban a társadalom generációs tagolódása szerint különül el más társadalmi csoportoktól, szemben a kifejezetten stratifikációs rétegeképző ismérvekkel. Végül egy lehetséges alternatívaként vetődött fel az a hipotézis is, hogy az egyetemi hallgatók körében dominánsak a csak erre a társadalmi csoportra jellemző, mind az értelmiségtől, mind a fiatalság egészétől megkülönböztető kulturális jegyek, s ennek alapján a diákság esetében bizonyos belső koherenciával rendelkező szubkulturáról beszélhetünk.

Az előzőekben e kérdések szempontjából tekintettük át az egyetemi hallgatók szociális helyzetének, kapcsolathálózatainak, tudásstílusának és mentális beállítódásainak egy sorát, és több olyan összehasonlítási csoportot vontunk be az elemzésbe, amelyekhez való közelség-távolság a diákság relatív pozíciójának jellemzéséül szolgált. Az eredmények alapján egyik felvetett hipotézis sem vetethető el egyértelműen, az összkép egésze azonban azt sugallja, hogy van olyan alternatíva, amelyet jobban, s van olyan, amelyet kevésbé valószínűsíthetünk. Először azonban sémászerűen tekintsük át a legfőbb eredményeket. A fontosabb megállapításokat aszerint csoportosítjuk, hogy a rétegszerű, a generációs vagy a szubkulturális tagolódás hipotézisét erősítették meg.

Az alábbi adatok négy összehasonlított csoport (az egyetemi hallgatók, az értelmiségiek, vezető állásúak, a 18–25 éves nem tanulók és a 25 éven felüli nem értelmiségiek) közelségére-távolságára vonatkoznak minden egyes kérdéscsoportban. Az elemzés alapjául olyan hierarchikus klaszterezés szolgált, ahol a kiinduló változók az egyes kérdéscsoportok itemeinek a négy csoportra jellemző megoszlásai, átlagértékei voltak, s a négy csoport képezte a klaszterezendő eseteket. A következő sémában a „rétegszerű tagolódás” alapesetének azt tekintjük, amikor a klaszterezés esetén egyfelől a diákok és az értelmiségiek, vezető állásúak, másfelől

a 18–25 éves nem tanulók és a 25 éven felüli nem értelmiségiek alkotnak külön blokkot. „Generációs tagolódásról” akkor beszélünk, amikor egyfelől az egyetemi hallgatók és a hasonló korú nem tanulók, másfelől az értelmiségiek, vezető állásúak és a 25 éven felüli nem értelmiségiek alkotnak egy-egy blokkot. (Ide soroltuk azt az egy bizonytalanabb esetet is, amikor a két fiatal csoport külön klasztert alkot, a két „idősebb” csoport viszont egymástól is különvált.) A „szubkulturális tagolódás” esetének azt tekintettük, amikor a diákság minden más csoporttól elkülönülő klasztert alkotott – függetlenül attól, hogy a másik három csoport milyen blokkokba tömörült. Szükséges megjegyezni, hogy a klaszterképződés lehetőségeit e három típus logikailag nem meríti ki, de az empirikus adatok alapján a fentiektől eltérő csoportosulások nem fordultak elő.

Rétegszerű tagolódás

Fiatal (egyetemi hallgató) és idősebb értelmiségiek ↔ nem értelmiségiek

- kognitív-instrumentális tudásstílus
- uralmi-reprezentatív tudásstílus
- szociális identitás- és distanciatudat
- szociális affiliáció
- társadalmi konfliktustudat
- gazdasági liberalizmus

Generációs tagolódás

egyetemi hallgatók ↔ értelmiségi és nem értelmiségi „idősebb” csoportok

- kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílus
- ideológiai-politikai identitástudat

Szubkulturális tagolódás

egyetemi hallgatók ↔ más csoportok

- társas kapcsolathálózatok
- közösségi tradicionalizmus-antitradicionalizmus
- köznapi liberalizmus
- posztmaterializmus

Az életmóddal, életvitellel összefüggő tudásstílus és az észlelt réteghelyzetre, rétegtudatra vonatkozó kérdések többségében az egyetemi hallgatók lényegében belesimulnak az értelmiségbe. Ha visszafogottabb értékhangsúlytal párosul is, az idősebb értelmiségiekhez hasonló vonásokat árulnak el a hivatással, karrierrel, potenciális hierarchikus pozícióval összefüggő kognitív-instrumentális és uralmi-reprezentatív tudásstílus esetében. Talán az értelmiségnél is exkluzívabb, elitorientáltabb beállítódások jellemzőek az egyetemi hallgatókra a szociális identitás, az észlelt társadalmi tagoltság és a kinyilvánított szociális hovatartozás tekintetében, egyszersmind még erőteljesebb választóvonalakat, konfliktusforrásokat észlelnek a társadalomban. A diákság körében tapasztalt gazdasági liberalizmus is a felsőbb rétegek érdekalapú státusztudatosságához illeszkedik.

Kevesebb olyan vizsgálati eredményünk van, amelynek értelmében az egyetemi hallgatók elsősorban a fiatalok más csoportjaival mutatnának rokonságot. A leghatározottabban a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílusnál jelentkezik ez a tendencia, ahol bizonyos fokig természetszerű életkori sajátosságról is van szó. Emellett feltehető, hogy e tudásstílus-vonulat korszakos eltérbe kerülésének generációs lecsapódása is megnyilvánul ezekben az adatokban. Az ideológiai-politikai identitástudat esetében egy-két igazán markánsan életkor-specifikus mozzanat, a (többé-kevésbé a politikával, a nagy ideológiákkal szembeni szkepticizmust kifejező) szabad gondolkodás fiatal korcsoportokon belüli prioritása, és a rend és stabilitás mozzanatának háttérbe szorulása üt át az adatok egészén.

Az előbbinél több adat támasztja alá a szubkulturális hipotézist. A társas kapcsolathálózatok legtöbb jellemzőjét tekintve a diákság meglehetősen öntörvényű képet mutat: sokrétű, intenzív, nyitott kapcsolatok csoporton belül – befelé –, s nagymértékű homogenitás, bizonyos elhatárolódás, exkluzivitás kifelé. A közösségi tradicionalizmus elutasítása ugyanakkor azt jelzi, hogy a diákok

nem annyira a szűkebb, „természet adta” közösségeket, hanem a hivatáshoz kötődő, a tágabb környezetbe integrálódó individualisztikusabb társulási módokat tekintik sajátjuknak. Ilyen értékhangsúlyok nyilvánulnak meg a (hétköznapi) liberalizmusnak az egyetemi hallgatók körében megfigyelt kiemelt prioritásában is. A posztmaterialista értékrend (nemzetközi vizsgálatban is) nagyarányú követése pedig egyszerre jelzi a diákságnak sajátos kritikai érzékenységen alapuló autonóm alapállását, s részben a gazdasági krízistől és az ezzel összefüggő köznap gondoktól való (legalábbis ebben az életszakaszban, ebben az időszakban még meglévő) viszonylagos védettségét.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy elsősorban a rétegszerű tagolódás, s részben a szubkulturális tagolódás kapott megerősítést, s bizonyos feltevésekhez képest kevésbé igazolódtak a generációs elkülönülésre vonatkozó értelmezések. Ami a két előbbi hipotézist illeti, a rétegszerű tagolódás komponensei esetében az érdekek, a szubkulturális tagolódás esetében főként az értékek szerepe domináns. Ami a jelentet illeti, a diákság sok tekintetben sajátos, öntörvényű csoportként jelenik meg a társadalmi nyilvánosság színpadán. Kérdés az, hogy ezen szubkulturális jegyek a jövőben kohorszyszerűen gördülnek-e tovább, és terjednek ki az értelmiség egészére, vagy – miután a jelenlegi egyetemi hallgatók bekerülnek a munkamegosztás rendszerébe – az értelmiség általános kulturális jegyeihez, gondolkodásmódjához asszimilálódnak (s a jövőbeli diákság örökíti majd tovább a diák-szubkultúra vonásait).

IRODALOMJEGYZÉK

- Inglehart, Ronald (1977): *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press
- Kadushin, Charles (1988): Kapcsolathálózatok a kultúra termelésében. In: *Szociológiai Figyelő*, 1988. 3. szám, 33–38, Budapest

IX. POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS VÁLASZTÓVONALAK A PARLAMENTI PÁRTOK SZAVAZÓTÁBORÁBAN

Formálódó politikai életünk leginkább reflektorfényben álló szereplői minden bizonnyal a pártok. Aki eligazodást keres a politikai történelem szövevényeiben, annak nem utolsósorban a vezető pártok jellegéről – orientációikról, tömegbázisuk szellemi arculatáról, törekvéseikről – kell képet kapnia. A politika iránt érdeklődő közönség benyomásait mindenekelőtt a pártok elitjének, a nyilvános kommunikáció fórumain fellépő vezető politikusainak megnyilatkozásaiból alakíthatja ki. Ezek kétségtelenül nem mellékesek a pártok profilja szempontjából, megtévesztő lenne azonban a pártvezetők fellépéséből, nyilvános szerepléséből „egy az egyben” következtetni a pártok egészének alapállására, orientációjára. Utóbbit ugyanis erősen befolyásolja az a kölcsönhatás, amely a különböző pártok elitje, tagsága, illetve (potenciális) szavazóbázisa közt olykor látenszen, olykor nyíltan is kifejezésre jut és ennyiben korántsem feltétlenül az egyetértés dominál.

A parlamentáris demokráciában a pártok politikai súlyának alapja a magukhoz vonzott szavazótábor mérete, amelynek nagyságával rendszerint a szociális összetétel és a csatlakozási motívumok heterogenitása is egyenletesen nő. A pártok elitjétől a pártok mellett csak esetlegesen kikötő, politikailag kevésbé involvált szimpatizánsok, választók felé haladva nő a pártok központi célkitűzéseivel csak részben azonosuló, esetleg mellékes szempontokat szem előtt tartó követők száma. Ha azonban egyszer magukhoz vonzották e lazábban kötődő szavazórétegeket, politikai profiljuk, programjuk formálásánál a pártok irányítói a továbbiakban komoly kockázat nélkül már nem hagyhatják figyelmen

kívül ezen csoportok sajátos gondolkodásmódját, érdekeit. Meg kell jegyezni, hogy sokszor éppen lappangó jellegük miatt e nézetek nemcsak a nyilvánosság, hanem a pártok vezetése előtt is homályban marad. Különösen így van ez olyan fiatal, még kevésbé kikristályosodott politikai intézményrendszer esetén, mint amilyenek a hazai pártok is részét képezik.

Az a vizsgálat, amelyet kevéssel az 1990-es parlamenti választások előtt végeztünk,¹ a pártok szavazótáborának legfontosabb szociális-demográfiai paraméterein túl – aminek felvázolására a választás környéki közvélemény-kutatások alapján már többen vállalkoztak – betekintést enged az egyes pártok hatósugarába eső csoportok társadalmi, politikai orientációiba, mentalitásába is. Jelen tanulmányunk döntően a parlamentbe bejutott hat párt „közönségét” elemzi, és csak egyes összefüggéseikben tér ki néhány további párt szavazótáborára. E lehatárolást a pártok eltérő politikai jelentőségén túl a mintanagyságból adódó statisztikai korlátok is szükségszerűvé teszik. Bizonyos részletesebb elemzéseket pedig – ahol a pártok stabilabb szavazóbázisának, „magjának” és lazább „gyűrűjének” beállítódásait külön is vizsgáltuk – még ennél is szűkebb körre, a legtöbb válaszolóval képviselt négy legnagyobb pártra vonatkozóan tudunk elvégezni. Megjegyezzük, hogy már a választást másfél hónappal megelőző, február eleji felvétel adatai is megközelítőleg tükrözték a pártok március végi választásokon érvényre jutó erőviszonyait.²

¹ A vizsgálatot a Magyar Közvélemény-kutató Intézet 1990 februárjában 1000 fős reprezentatív mintán végezte. Az átfogóbb attitűdkutatást az tette lehetővé, hogy a felvétel az 1987–1988-as kulturális-interakciós rétegződésvizsgálat mintájához kapcsolódott, amelynek során egy sor szociális beállítódás, kulturális orientáció elterjedését közelítettük meg. Elemzésünk a két felvétel adatainak együttes alkalmazására, a korábban feltárt mentális-kulturális jellegzetességek és az 1990-es választási preferenciák egymásra vetítésére épül. A korábbi adatok közül olyanokat használtunk fel, amelyekről viszonylagos stabilitást tételeztünk fel (mint például a csak hosszabb távon változó tudásstílusokról).

² A hat parlamenti párt szavazati sorrendjének felvételünk adatai pontosan meg is felelnek: MDF: 23 százalék, SZDSZ: 19 százalék, Független Kisgazdapárt: 16 százalék; MSZP: 9 százalék, Fidesz: 8 százalék, Kereszténydemokrata Néppárt: 5 százalék.

1. A PÁRTOK VÁLASZTÓINAK TÁRSADALMI HÁTTÉRÉRŐL

Mielőtt a tanulmány tulajdonképpeni tárgyára térnénk, indokoltnak látszik röviden ezúttal is áttekinteni a hat parlamenti párt szavazótáborának szociális-demográfiai jellegzetességeit. Ennek során néhány olyan változót is felhasználunk (mint a mobilitás, vagyoni helyzet, személyes kulturális miliő), amelyek árnyalják is a korábbi elemzésekből kirajzolódó összképet.

A választók objektív jellemzők szerinti megoszlását alapján két módszerrel vizsgáltuk. A regresszióelemzés segítségével az egyes pártok szavazótáboráról kapunk az egyes objektív változók szerepét konkrétan kirajzoló képet. A diszkriminanciaelemzés útján pedig azokat az átfogó dimenziókat ragadjuk meg, amelyek a legpregnansabban választják szét a hat párt híveit.

Nézzük először az egyes pártokra vonatkozó megállapításokat. Az MDF esetében a magas iskolai végzettség és a városi lakóhely látszik a szavazótábor az átlagostól leginkább megkülönböztető tényezőnek.³ Az SZDSZ-nél a kedvező anyagi helyzet szerepe emelkedik ki.⁴ Emellett a személyes kapcsolathálózatnak (a saját iskolázottsággal is összefüggő) magas végzettségi szintje, a városi (s ezen belül fővárosi) lakóhely is fontos szelekciós ismérv, s az átlag alatti életkor is szignifikáns tényező.⁵ Végül az SZDSZ szavazóbázisára az egykori MSZMP-hez tartozás viszonylag alacsony előfordulása (a regresszióanalízis által kimutatott módon) is szignifikánsan jellemző. Az MSZP esetében – nem meglepő módon – a korábbi MSZMP-tagság a döntő a rekrutációs tényező. De némi szerepet a mobilitás is játszik; az MSZP hívei között az átlagosnál nagyobb arányban fordulnak elő a szüleik iskolázottságához képest magasabb

³ A szóban forgó regresszióelemzésekben függő változókként úgynevezett dummy-változókat használtunk fel, ahol az egyes pártok híveit az összes többi párt híveivel állítottuk szembe. Az elemzésben – technikai okokból – a független változók két együttesét alkalmaztuk; a részletes eredményt a *Függelék* tartalmazza.

⁴ A szóban forgó komplex indikátor az ingatlanvagyon, a tartós fogyasztási javak állományát, a folyó fogyasztás szintjét és a jövedelmi helyzetet egyaránt magába foglalja.

⁵ Egy konkrétabb szintre lehatoló táblázatelemzés alapján megállapítható, hogy az értelmiségi szavazók közül valamennyi nagyobb párt közül az SZDSZ-nél a legnagyobb a másod-, illetve többgenerációs értelmiségiek aránya.

szintet elért választók.⁶ A Fidesz szavazótáborának kiválogatódásában az életkor játszotta a döntő szerepet (ami akkor is igaz, ha a párt választói nem kizárólag a legfiatalabbak közül kerültek ki). A további összefüggések a Fidesz szavazóbázisának bizonyos heterogenitására hívják fel a figyelmet. Míg az előbbi pártnál a felfelé, a Fidesznél a lefelé mobilitás, illetve az immobilitás jelenik meg önálló tényezőként (a vizsgálat más adatai is jelzik a leblokkolt mobilitásnak, mint a politikai beállítódások egyik szociális indítékának szerepét). Ettől eltérő irányú vonzáskörre utal, hogy – érdekes módon – az (alacsony szintet is magába foglaló) vezető beosztás is megjelent a Fidesz-tábor háttértényezőinek sorában. A Kiszegedpárt hívei főként a falusi, alacsony iskolázottságú, illetve falusi kulturális milióból való, idős emberek közül kerülnek ki. Az előbbihez sok tekintetben közel eső társadalmi meghatározottságot jelez a Kereszténydemokrata Néppárt híveinek összetétele. Az elemszámbeli korlátok nem teszik lehetővé annak részletesebb boncolgatását, hogy a KDNP esetében kimutatható önálló környezeti (kulturális milióra utaló) hatás mögött mélyebb társadalmi összefüggések húzódnak-e meg.

A fentieket viszonylag tömören foglalja össze az a diszkriminanciaanalízis, amely szerint két dimenzió választja külön erősen szignifikáns módon a hat parlamenti párt szavazótáborát (1. táblázat).

A pártok szavazótáborát legmarkánsabban elkülönítő „erőforrás-dimenzió” egyaránt tartalmaz kulturális, anyagi és (a személyes kapcsolathálózat minőségén keresztül) társadalmi erőforrásokat.⁷ A dimenzió markánsabb pólusát az erőforrás-hiányos szavazótáborok, a Kiszegedpárt és a KDNP alsó néprétegeket magába foglaló, alacsony iskolázottságú, falusi, szegény és személyes környezetükben is hasonló emberekkel érintkező választói képezik. A pozitív póluson az SZDSZ és az MDF hívei foglalnak helyet (az MSZP esetén a vidéki szavazók valamivel magasabb aránya csökkenti az erőforrások kumulálódását). Az „ex-integráltság” dimenziója az egykori állampárti tagságot, valamint

⁶ Az intergenerációs mobilitást a rendelkezésünkre álló adatok alapján a saját iskolázottság és az apa iskolázottságának egybevetésével mértük. Az így kapott skála háromfokú: felfelé mobil, immobil, lefelé mobil.

⁷ Az alapvető szociális választóvonalat képező erőforrás-dimenzió kumulatív sokféle egyenlőtlenségi mozzanatot magába foglaló jellege, másfelől az anyagi tényezőnek a kulturális melletti kitüntetett szerepe egyaránt arra utal, hogy a társadalompolitikai tagolódása a pártosodásnak már ebben a kezdeti szakaszában is az osztályspecifikus elrendeződés bizonyos jeleit mutatja. A pártok szociális bázisának komoly különbségeire hívja fel a figyelmet Hankiss (1990).

a főáramú mobilitásban való részvételt foglalja magába, melyekhez az idősebb életkor (illetve a megfelelő évjáratokhoz tartozás) is társul. E dimenzióban a személyes társadalmi, politikai háttérhez kapcsolódva sajátos módon fonódnak össze a generációs és demográfiai sajátosságok. E tengelyt a két póluson az MSZP- és a Fidesz-választók – mint a múlthoz a legtöbb és a legkevesebb szállal kötött szavazócsoporthoz – értékei feszítik ki. A többi párt hívei e dimenzióban a közbülső sávban helyezkednek el (köztük az MDF enyhén pozitív, az SZDSZ enyhén negatív irányban).

1. táblázat: A parlamenti pártok szavazótáborait

szétválasztó dimenziók (funkciók) és a pártok szavazóinak elhelyezkedése e dimenziók mentén (diszkriminanciaanalízis adatai)

	1. funkció (erőforrás-dimenzió)	2. funkció (ex-integráltság dimenzió)
Iskolai végzettség	0,76	
Személyes kulturális milió	0,68	
Anyagi helyzet	0,70	
Lakóhely (városi +)	0,55	
Mobilitás		0,52
(Volt) MSZMP-tagság		0,58
Vezető beosztás		
Életkor (idős +)		0,58
Nem		
MDF	0,40	0,09
SZDSZ	0,46	-0,14
Kiszegedpárt	-0,91	-0,01
MSZP	0,16	0,77
Fidesz	0,10	-0,69
KDNP	-0,92	0,05

2. A PÁRTOK VÁLASZTÓINAK POLITIKAI-IDEOLÓGIAI ATTITÜDJEI

Az alapul szolgáló két felvételtől jelentős mennyiségű adat állt rendelkezésre a különböző pártok híveinek politikai nézeteiről, ideológiai orientációiról. Tartalmi megfontolások, a beállítódások empirikus szerveződése és az áttekinthetőség szempontja egyaránt szerepet játszott abban, hogy a vizsgálat terrénját négy metszetre redukáltuk: 1. a rendszerrel, rendszerváltással kapcsolatos állásfoglalások; 2. a piaczgazdasággal, polgárosodással összefüggő felfogások; 3. a szociális kérdések iránti érzékenység; 4. a nemzeti szempontok hangsúlya.

A rendszerkérdés szerepét a választók pártok mögötti felsorakozásában a politikai fordulatot realizáló parlamenti választás alkalmával nem szükséges részletezni. A témában kialakított komplex indexet öt elemi véleménykérdés alapján alakítottuk ki.

A konkrét komponensek – az indexkonstrukció során felhasznált faktoranalízis szerinti jelentőségük sorrendjében – a következők: a (tízfokú) bal–jobb skálán való önbesorolás;⁸ az ideológiai orientációs címkék közül a „baloldali gondolkodás” választása vagy nem választása; a „politizáló” vagy a „nem politizáló” emberekkel való azonosulás;⁹ az ország által követendő utak közül a „demokratikus szocializmus” vagy a „nyugati típusú polgári demokrácia” előnyben részesítése; végül a (felvétel időpontjában hivatalban lévő, még egypárti) kormány iránti rokonszenv (egy hétfokú skála alapján).¹⁰

⁸ Az egyes kérdéseket részletesen lásd a *Függelékben*.

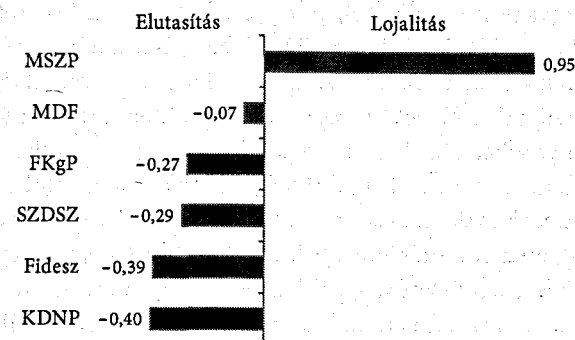
⁹ Az adott kérdést az 1988-as felvételtől vettük, amikor a „politizálás” és „nem politizálás” kifejezéseihez még a kultivált ideológiát elfogadó, illetve attól tartózkodó attitűd társult.

¹⁰ Az index kialakítása alapjául szolgáló faktoranalízis eredményeként a közös tényezőben az egyes alapváltozók faktorsúlya a következő: bal–jobb: 0,64, „baloldali gondolkodás”: 0,61, „politizáló” – „nem politizáló”: 0,53; melyik út: 0,53; kormány megítélése: 0,38.

Az öt item külön-külön sokféle sajátos tartalmat hordoz magában. Azonban mint empirikus összekapcsolódásuk mutatja, van egy közös komponensük, amelyet a kérdések szemantikai elemzése alapján nemigen lehetne másban megjelölni, mint a múlt rendszer politikai berendezkedése iránti lojalitás, illetve annak elutasítása.

A hat párt választóinak a „rendszerdimenzió” való elhelyezkedését az 1. ábra a vonzódástól az elutasítás felé haladva mutatja be.

1. ábra: A pártok választóinak értéke a rendszerdimenzió – A múlt rendszerrel szembeni lojalitás vagy elutasítás (faktorszór-átlagok)

A hat parlamenti párt közül az MSZP hívei fejezték ki lojalitást a régi rendszer értékei iránt,¹¹ míg a másik öt – korábbi ellenzéki – párt szavazói e kérdésben valóban az ellentétes oldalon foglaltak helyet.

Bármennyire pregnáns eltéréseket mutatnak az adatok, e leíró szintű eredményekből nem vonhatók le messzemenő oksági következtetések a nézetrendszerek és a pártaffiliációk összefüggéseire, alakulására vonatkozóan. A pártok és a követők beállítódásai közti megfelelések különféle mechanizmusok nyomán formálódhatnak. A nézetkapcsolódás adódhat kultivációs-szocializációs hatásokból, amikor a pártok hívei fokozatosan magukévá teszik a „hivatalos pártfilozófia” által sugallt alapértékeket. Ez elsősorban tradíciókkal rendelke-

¹¹ A hat parlamenti párton kívül regisztrált néhány további pártot is figyelembe véve, a vonzódás oldalán az (új) MSZMP híveinek átlagértéke a legmagasabb: 1,22. A többi párt választóinak értéke: Magyar Néppárt: 0,13; MSZDP: 0,04; Zöld Párt: 0,00.

ző, kikristályosodott arculatú pártok esetében juthat érvényre. Létezhet ezzel szemben egy preszelektációs mechanizmus, amikor eleve meghatározott gondolkodású emberek gyülekeznek olyan pártok köré, amelyek akár ténylegesen, akár csak feltételezésük szerint önnön értékeiket juttatják kifejezésre. Új pártok esetében ez utóbbi mozzanat különösen jelentős szerepet játszhat, s ilyenkor nagyobb lehet a „félreértésen” alapuló csatlakozások esélye is. (Igaz ugyan, mint ahogy már utaltunk rá, az ilyenfajta „nem szándékolt” kapcsolódás sem marad nyomtalan a pártok értékrendszerének alakulására nézve.) Létrejöhet az összefüggés még látensebb, kognitív áttételek nyomán is. Lehetséges, hogy a szóban forgó attitűd nem játszik kitüntetett szerepet az adott párt kultivált ideológiájában, viszont a párthívek nézetrendszerében kapcsolódik egy olyan beállítódáshoz (vagy stílusjegyhez), amelyre a fent említett két eset valamelyike jellemző. Ilyen például, amikor a követők egy része a párthoz esetleg bizonyos stílusjegyek – például radikalizmus vagy kiegyensúlyozottság – vonzása nyomán zárkózik fel, amelyekhez nézetrendszerükben más attitűdök társulnak, mint amilyeneket a szóban forgó pártok magukénak vallanak. Végül egy olyan összefüggéstípusra is utalni kell, amely az előzőektől eltérően nem annyira mentalitásbeli, hanem „kemény változókon”, társadalmi, demográfiai jellemzőkön alapuló rekrutációra épül. Ilyen eset az, amikor egyes pártokat zömében meghatározott státuszú, például a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő emberek választanak, akik sajátos érdekeikből, értékeikből adódóan – párthovatartozástól függetlenül is – jellemzően meghatározott nézeteket vallanak.

A rendelkezésre álló adatokkal és módszertani eszközökkel e hatások összessége nem választható külön. A választókról meglévő objektív ismérvek alapján azonban legalább az utolsó effektus elemzésére mód nyílik. Az alkalmazott technika révén arra kapunk választ, hogy a pártpreferencia és valamely nézet közti összefüggés „önálló” hatásnak tulajdonítható-e, vagy mindössze fenomenológiai együttjárásról, a nézetek és „hordozóik” külsődleges összekapcsolódásáról van szó. Az itt és a következő elemzéseknél is felhasznált regresszioanalízis során az adott beállítódás szerepel függő, a hat párthoz tartozás (külön-külön dummy változóként) és a szokásosan használt legfontosabb társadalmi, demográfiai ismérvek független változókként.

Az adatokból kitűnik, hogy a jelenlegi pártok iránti preferencia az esetek többségében közvetlenül – önálló hatás útján is – összefügg a rendszerattitűddel (2. táblázat). A kivételt képező esetek közül az MDF-nél a fent bemutatott

alapérték is kevésbé tért el az átlagtól, a Fidesznél pedig a pregnánsabban elutasító attitűd mögött jelen elemzés szerint alapjában a fiatal szavazók túlsúlya és a fiatal korcsoportok általában is jellemző ellenzéki beállítódása állt. Az is látható ugyanakkor, hogy a népességet az adott szempontból döntően az egykori MSZMP-hez fűződő viszony osztotta meg. (Részletesebb elemzések szerint az ellenzéki pártokra szavazó volt MSZMP-tagok is inkább a lojalitás, mint az elutasítás felé mutató értékkel jellemezhetők a rendszerdimenzióban.)

2. táblázat: A rendszerdimenzióban való elhelyezkedést meghatározó tényezők – lépcsőzetes regresszioelemzés eredményei (béta együtthatók, a régi rendszerhez vonzódás irányában)¹²

	Együttható
(1986-os) MSZMP-tagság	0,28
MSZP-választás	0,15
Életkor	0,15
Nem (férfiak +)	0,13
SZDSZ-választás	-0,11
Kisgazda-választás	-0,11
KDNP-választás	-0,09
	$R^2 = 22\%$

A tanulmány tárgyánál fogva nincs tér azoknak a – feltehetően az adott csoportok (korábbi) társadalmi, politikai pozícióival összefüggő – megállapításoknak taglalására, melyek szerint az életkor szerint az 50 és 70 év közöttiek, a nemek szerint pedig a férfiak mutattak inkább lojalitást a régi rendszer értékeihez.

A különböző pártok programjának további kitüntetett kérdése, a parlamenti választási kampány egyik központi témája a piacgazdaság kiépítéséhez való viszony. Ennek tengelyében a piaci automatizmusok szerepével, a gazdasági folyamatok szabad érvényre juttatásával kapcsolatos eltérő felfogások állnak.

¹² Az alapul szolgáló longitudinális vizsgálat első, az objektív változókra irányuló felvétele 1986-ban folyt a TÁRKI lebonyolításában.

Bár e kérdés a rendszerváltással politikailag erősen összefügg, a közgondolkodásban az előbbtől viszonylag független, önálló dimenzióként jelenik meg. Ez nem is annyira meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy a piacgazdaság térhódításának kultivációja már az egypártrendszeri berendezkedés késői időszakában is megindult, másrészt, hogy a rendszerváltás igénye nem minden politikai programban társult a piacgazdaság iránti egyértelmű rokonszenvvel.

A szóban forgó attitűd mérésének alapjául a két felvétel öt kérdése (kérdéssorozata) szolgált. A konstrukció alapjául szolgáló faktoranalízisben legnagyobb súlyú összetevőként a liberális gazdasági beállítódás indexe jelent meg, amely konkrétan olyan alapkategorizációkat tartalmazott vezető helyen, mint a piac szabad működésének, illetve a jövedelemkülönbségek korlátozásáról vallott álláspont.¹³ A piacgazdaság dimenzió további tényezői a munkanélküliség elfogadása vagy elutasítása; skála a teljesítményelv jelentőségéről az anyagi viszonyokban; a magántulajdon becsének helyreállításáról való vélemény. Ezekhez a gazdasági tartalmú komponensekhez (a családi szerepekhez kapcsolódó) hétköznapi liberalizmust kifejező skála is társul.¹⁴

A pártok híveinek beállítódásáról elsőként ismét az alapadatokat, a dimenzió elfoglalt egyszerű átlagértékeket mutatjuk be a 2. ábrán.

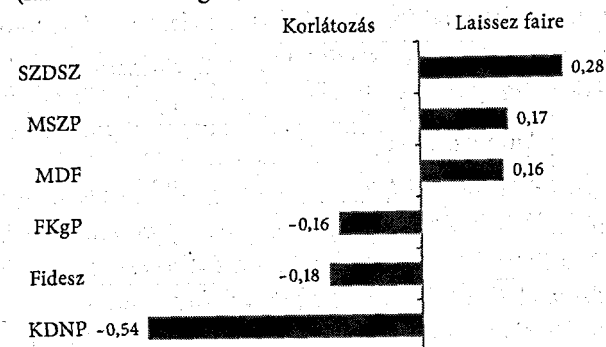
Már az egyszerű adatok is jelzik, hogy a különböző pártok követőinek a piacgazdasággal kapcsolatos beállítódása alapján az objektív társadalmi, demográfiai összetétel kapcsán kimutatott „erőforrástengely” szerinti elrendezéshez igazodik: az erőforrásokkal jól ellátottak a szabadverseny elvéhez, az erőforrásokban szegényebbek a nyers piaci erőktől való védelem felé vonzódnak.¹⁵

¹³ A szóban forgó skála itemeit, illetve a további kérdéseket lásd a Függelékben.

¹⁴ A komponensek faktorsúlya a rotálatlan első faktorban: gazdasági liberalizmus: 0,76; munkanélküliség elfogadása: 0,67; teljesítményelv: 0,51; hétköznapi liberalizmus: 0,44; magántulajdon becsének helyreállítása: 0,40.

¹⁵ Hasonló az elrendezés a felvételben regisztrált parlamenten kívüli pártok esetében is (a „laissez faire”-től a korlátozás felé): Zöld Párt: 0,22; MSZDP: -0,02; MSZMP: -0,09; Magyar Néppárt: -0,27.

2. ábra: A pártok választóinak értéke a piacgazdaság dimenzió (faktorszór-átlagok)

Az objektív elrendezéshez képest azonban már itt figyelmet érdemel az erőforrástengely tekintetében nagyon hasonló helyzetet elfoglaló kereszténydemokraták és kigazdák viszonylagos távolsága, amit talán az etikai és a piaci értékeknek a két párt szavazóbázisán belüli hagyományosan eltérő hangsúlyával hozhatunk összefüggésbe. Figyelmet érdemel az is, hogy politikai programjuk tekintetében olyan közel eső pártok, mint az SZDSZ és a Fidesz híveinél e dimenzió mentén nem jelentéktelenek a különbségek, az SZDSZ, az MSZP és az MDF „közönségei” ugyanakkor elég közel állnak egymáshoz.

Ismét felmerül a kérdés, hogy a részletesebb elemzés mennyire erősíti meg a pártpreferenciák önálló szerepét e kérdéskörben, illetve mennyire tulajdoníthatóak az eltérések alapján szociális összetételbeli különbségeknek.

A 3. táblázatból egyértelműen kitűnik, hogy a szóban forgó beállítódás mögött döntően nem annyira a párthovatartozás, mint az erőforrások mentén kialakuló hierarchikus tagolódás játszik meghatározó szerepet. Az értékek bizonyos szerepét – ha az előbbieknél kisebb súllyal is – a kereszténydemokrata orientációnak a piaci verseny negatív következményeire utaló önálló megjelenése jelzi. (A „párteffektus” vizsgálatát azonban nem zárhatjuk le a fentiekkel; a későbbiekben még kitérünk a nagyobb pártok szavazótáborán belüli, belső „magjai” és külső „gyűrűi” közt e szempontból is fennálló különbségekre.)

3. táblázat: A piacgazdaság dimenzión való elhelyezkedést meghatározó tényezők - lépcsőzetes regresszióelemzés eredményei (béta együtthatók a „laissez faire” irányában)

	Együttható
Iskolai végzettség	0,31
Anyagi helyzet	0,2
Neme (férfi +)	0,17
KDNP-választás	-0,08
	$R^2 = 25\%$

Tovább árnyalja a képet, ha nemcsak a piacgazdaság iránti attitűdöket, hanem olyan szempontokat is figyelembe veszünk, mint a piaci aktivitáshoz, az eddig fennálló hazai viszonyok között a második (sőt, harmadik) gazdaságbeli részvételhez szükséges készségek megléte. Az ennek mérésére szolgáló index (közös faktor) a vizsgálatból olyan összetevőket foglal magába, mint az ügyfelek kiszolgálásával, az utazással és „jövés-menéssel”, a számolással, kalkulációval kapcsolatos munkakör, illetve olyan készségek deklarált megléte, mint a divathoz, öltözködéshez, a borral való adásához, az ajándékozáshoz és a hivatalos ügyintézéshez való „szakértelm”. E szempontból is az erőforrás-tényezők hatása a meghatározó, ezen belül azonban inkább az anyagi, mint az iskolázottsági előnyök dominálnak. A pártok között ugyanakkor a Fidesz követői ugranak ki, s ez az összefüggés önálló hatásként is megjelenik. A piacgazdaság iránti attitűdök és a piaci, második gazdasági színter adatainak kombinálásával megragadott tipológia a pártok bázisának arculatához további adalékot nyújt. A két dimenzió klaszterezésével a piachoz való viszonyulás négy típusa rajzolódik ki: 1. a „vállalkozók” (akik készségeikben és beállítódásaikban is nagy affinitást mutatnak a piac iránt); 2. a „félvállalkozók” (akiknek megvannak – vagy megvolnának – a színterjei a piaci részvételhez, de – jellemzően a szükséges erőforrásháttér hiánya és a személyes kilátások bizonytalansága miatt – kétségeik is vannak a szabadverseny rizikóit illetően); 3. a „piacbarátok” (akiket személyes színterje nem predestinálnak az aktív piaci részvételre, de így is általános pozitív hatást várnak a piacgazdaság térhódításától); 4. a „védekezők” (akiknél a piaci

készségek hiánya a korlátlan piactól való félelemmel társul). Az utóbbi – legszámosabb – típus az alsó társadalmi rétegekben és ennek megfelelően a kereszténydemokraták és a kisgazdák híveinél fordul elő a legnagyobb arányban. A „vállalkozók” – legkisebb létszámú – csoportja az SZDSZ, a „félvállalkozók” a Fidesz, a „piacbarátok” az MSZP és az MDF táborában találhatók meg átlagon felüli gyakorisággal.

Az illető kérdéskörrel tartalmilag sok szálon függ össze a szociális kérdésekben elfoglalt alapállás. A piacgazdaság melletti határozott kiállás jellegénél fogva már valószínűsíthető bizonyos anyagi és szociális különbségek elfogadását, mint ahogy a szociális szempontok kitüntetett hangsúlya is hajlamosít a piaci erő általános érvényre juttatásának korlátozására. Bár a szociális kérdések prioritásának mérőeszközét az előbbi beállítódás kérdéseitől függetlenül dolgoztuk ki, köztük erősen szignifikáns, mértékében sem jelentéktelen ($-0,30$) korreláció figyelhető meg. (A piaci és a szociális orientáció közti pregnánsan negatív összefüggés talán azzal is kapcsolatba hozható, hogy mindezidáig gyengék az olyan – szociáldemokrata jellegű – pártszerveződések, amelyek a két elv együttes kultivációjából indulnának ki.)

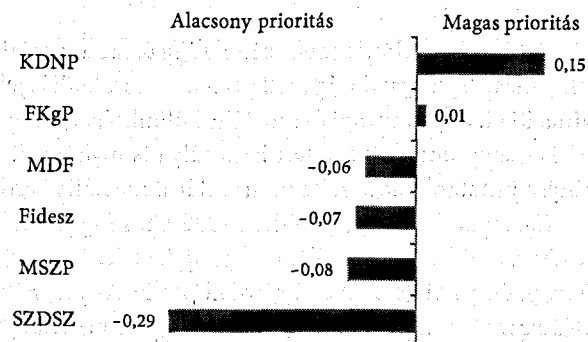
Az index olyan véleményeken alapul, mint az állami támogatásoknak rászorultság vagy érdem szerinti elosztása;¹⁶ annak elfogadása vagy elutasítása, hogy „a szegények maguk tehetnek helyzetükről”; a társadalom alsó vagy felső rétegeihez való személyes közelség;¹⁷ az (új) kormány feladatai közt a szegénység elleni küzdelem fontossága.

¹⁶ Az alapul szolgáló első rotálatlan faktor faktorsúlyai: rászorultság-érdem: 0,65; „maga tehet róla”: 0,62; személyes közelség: 0,51; a szegénység elleni küzdelem: 0,48.

¹⁷ Ez az összetevő egy, az észlelt társadalmi konfliktusokra vonatkozó kérdéssorozatból épül fel. A válaszadók különböző dimenziókban mondtak véleményt arról, hogy mekkorák az ellentétek, majd besorolták önmagukat, hogy az ellentétes csoportok közül kikhez (például a vagyonosokhoz vagy vagyontalanokhoz, a vezetőkhöz vagy beosztottakhoz) „húznak inkább”.

A szociális prioritás dimenzióján a pártok támogatóinak sorrendje a piacgazdaság iránti beállítódáshoz képest lényegében ellentétes elrendeződésű. Ezt szemlélteti a 3. ábra.¹⁸

3. ábra: A pártok választóinak értéke a szociális prioritás dimenzióján (faktorszór-átlagok)

A 3. ábráról leolvasható, hogy az eltérések szűkebb skálán mozognak, mint az előző esetekben, és feltűnhet az is, hogy inkább a negatív értékek dominálnak. Az összátlag kialakulásában ugyanis szerepet játszottak a pártpreferencia kinyilvánításától tartózkodó, a választási részvételtől elzárkózó személyek is, akik a hat parlamenti párt hívei mindegyikéhez képest jobban hangsúlyozták a szociális problémák jelentőségét (átlaguk 0,24). (A választási részvétellel foglalkozó tanulmányunk részletesebben vizsgálta a szóban forgó mozzanattal összefüggő kirekesztettségi motívumot, mint a választásoktól való távolmaradás meghatározottabban érvényre jutó indítékát).¹⁹

Az objektív háttértényezők és a pártpreferenciák viszonylagos szerepét tükröző regresszióelemzések itt is az erőforrás-tényezők jelentőségét húzzák

¹⁸ A parlamenten kívüli pártok esetében a vonatkozó értékek: Magyar Néppárt: 0,26; MSZMP: 0,14; Zöld Párt: 0,02; MSZDP: -0,03.

¹⁹ Lásd Angélusz-Tardos (1990a, 1990b).

alá (ezen belül viszont az anyagi helyzet dominanciájával), s ezek mellett az SZDSZ-affiliáció jelenik meg önálló negatív hatással (4. táblázat).²⁰

4. táblázat: A szociális prioritás dimenzióján való elhelyezkedést meghatározó tényezők - lépcsőzetes regresszióelemzés eredményei (béta együtthatók a magas prioritás irányában)

	Együttható
Anyagi helyzet	-0,16
Iskolai végzettség	-0,14
SZDSZ-választás	-0,11
	R ² = 9%

A vizsgált negyedik dimenzió, a nemzeti kérdéskör a választási kampányban megkülönböztetett szerepet kapott, és egyes politikai kommentárok szerint a választók pártok mögötti felsorakozását is alapvetően meghatározta. Mivel e témában a kognitív tartalmakhoz képest túlsúlyosak az emotív, szimbolikus elemek, valójában nem könnyű feladat a jelenség kérdőíves felvételen alapuló megközelítése és a sajátosságok egzakt mutatóba való sűrítése.

E vizsgálat keretében a rendelkezésre álló adatok közül három kérdést, illetve kérdéssorozatot használtunk fel a nemzeti kérdéskörnek tulajdonított jelentőség mérésére: a kormány teendői közt a határainkon túl élő magyar kisebbségek érdekében történő fellépés szorgalmazása; a személyes identitáscímkék közül az „erős nemzeti érzés” választása; egy (több kijelentésből álló) a nemzeti büszkeségre vonatkozó attitűdskálán elfoglalt hely.²¹

²⁰ Ez a bizonyos fokig meglepő, az SZDSZ-vezetés által megfogalmazott értékekkel ellentétes eredmény a konkrétabb összetevők szerint elsősorban a szegénység elleni küzdelem észlelt fontosságából, illetve a magasabb és alacsonyabb státuszú társadalmi csoportokhoz való személyes közelségből adódik. (Tehát az SZDSZ-választók az átlagoshoz képest bizonyos fokig alacsonyabba helyezték a problémát a kormányzati prioritások rendszerében, illetve inkább az előbbiekhöz, mint az utóbbi rétegekhez érezték magukat közel.)

²¹ Az indexkonstrukció alapjául szolgáló faktoron a faktorszűnyok: kisebbségek támogatása: 0,70; „erős nemzeti érzés”: 0,65; nemzeti büszkeség-skála: 0,48.

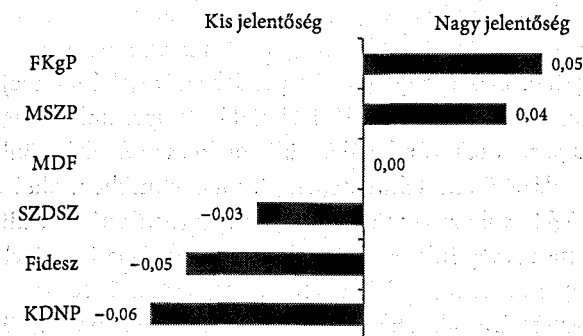
Az adott index alapján a hat párt támogatói közt jelentéktelenek a különbségek (4. ábra). Adataink szerint tehát a megjelölt négy kérdéskör közül a nemzeti kérdés az, amely a legkevésbé osztja meg a „választóközönséget”. Sőt, hasonlóan az előző, szociális problematikához, ezúttal is talán a választók és a nem választók közti törésvonal a szembetűnőbb: utóbbiak gondolkodásában kevésbé áll előtérben a nemzeti szempont. Azonban ha a kérdések konkrét tartalmát és a válaszok megoszlását tekintjük, az előbbiek sem térnek el jelentősen egészében egy mérsékelt középútnak tekinthető felfogástól. Nem arról van szó, hogy e kérdéskörben a közgondolkodást semmilyen fajta választóvonalak nem osztanak meg bizonyos mértékig, ugyanis a részletesebb elemzések szerint (korábbi kutatások eredményeivel egybevetve) az idősebb generáció tagjai nagyobb prioritást adnak a nemzeti szempontoknak, másfelől a rossz anyagi helyzetű, egzisztenciálisan fenyegetett csoportok tudatában jobban háttérbe szorul e kérdéskör. Azonban a pártok mögötti felsorakozást szemmel láthatóan nem ez a dimenzió határozta meg a választók széles körében.²² (Mint még visszatérünk rá, némileg más a helyzet a pártokhoz szorosabban kötődő, a támogatók szűkebb csoportjaihoz tartozó választók körében).

A rend kedvéért ebben a témában is közöljük az alapvető tényezőket kiemelő regresszioelemzés eredményeit (5. táblázat).²³

²² Ezek az eredmények összecsengenek Schlett István megállapításaival arról, hogy a nemzeti kérdés megosztó szerepe a közfelfogáshoz képest csekélyebb volt a választói felsorakozásban (lásd Schlett, 1990). Mindezzel összefüggésben érdemes utalni a kötetben belül VII. tanulmányunkra is, amelyben kimutattuk, hogy a hazai politikai-ideológiai közgondolkodás egy fontos tengelyén, a pragmatizmus versus szimbólumvezéreltség dimenzióján a többség gondolkodását jellemző súlypont egyértelműen a pragmatizmus pólusa felé esik. Politológus-történészekre váró érdekes kutatási kérdés, hogy az 1990-es választási kampányokban a politikai pártok részéről nem értékelődött-e túl e kérdéskör súlya.

²³ A parlamenten kívüli pártok vizsgálatban regisztrált választói közül egyedül a Magyar Néppárt esetében számottevő a nemzeti kérdéskörnek tulajdonított jelentőség, átlagértéke: 0,33. A további adatok: MSZDP: 0,13; Zöld Párt: -0,03; MSZMP: -0,11. A nemválasztók már említett átlagértéke ugyanakkor -0,18.

4. ábra: A pártok választóinak értéke a nemzeti kérdéskörnek tulajdonított jelentőség dimenzióján (faktorszór-átlagok)

5. táblázat: A nemzet dimenzióján való elhelyezkedést meghatározó tényezők - lépcsőzetes regresszioelemzés eredményei (béta együtthatók, a nagy jelentőség irányában)

	Együttható
Életkor	0,19
Anyagi helyzet	0,09
	R ² = 4%

Összefoglalva az eddigieket, elsőként a kérdéskörök viszonylagos jelentőségéről kell szólni. Az egyes témák különböző élességgel osztják meg a különböző pártok szavazótáborait. Az a mutató (az eta érték), amely azt jelzi, hogy a választóknak a pártok közötti megoszlása mennyit magyaráz az egyes nézetek társadalmi szóródásából, jól tükrözi az egyes témák súlyát a szavazókért folyó 1990-es versenyben. E tekintetben vízválasztónak bizonyult a rendszerváltás kérdésköre (az eta-négyzet 18 százalék). Elmarad ettől, de még nem elhanyagolható a piacgazdasággal, illetve a szociális problematikával kapcsolatos állásfoglalás jelentősége (a vonatkozó érték 5, illetve 2 százalék). Végül adataink szerint a nemzeti kérdéssel kapcsolatos nézetek szinte egyáltalán nem kapcsolódtak a választók pártok közötti megoszlásához (az eta-négyzet 0 százalék). A „napirendi jelentőség” kérdésnél természetesen hangsúlyozni kell az időtényezőt. Az alapvető politikai rendszerkérdések eldőltével minden bizonnyal megnő a mögöttük másodlagos helyre szorult gazdasági, szociális választóvonalak relatív súlya.

3. PÁRTOKON BELÜLI VÁLASZTÓVONALAK: VÁLASZTÓI „MAGOK” ÉS „GYŰRŰK”

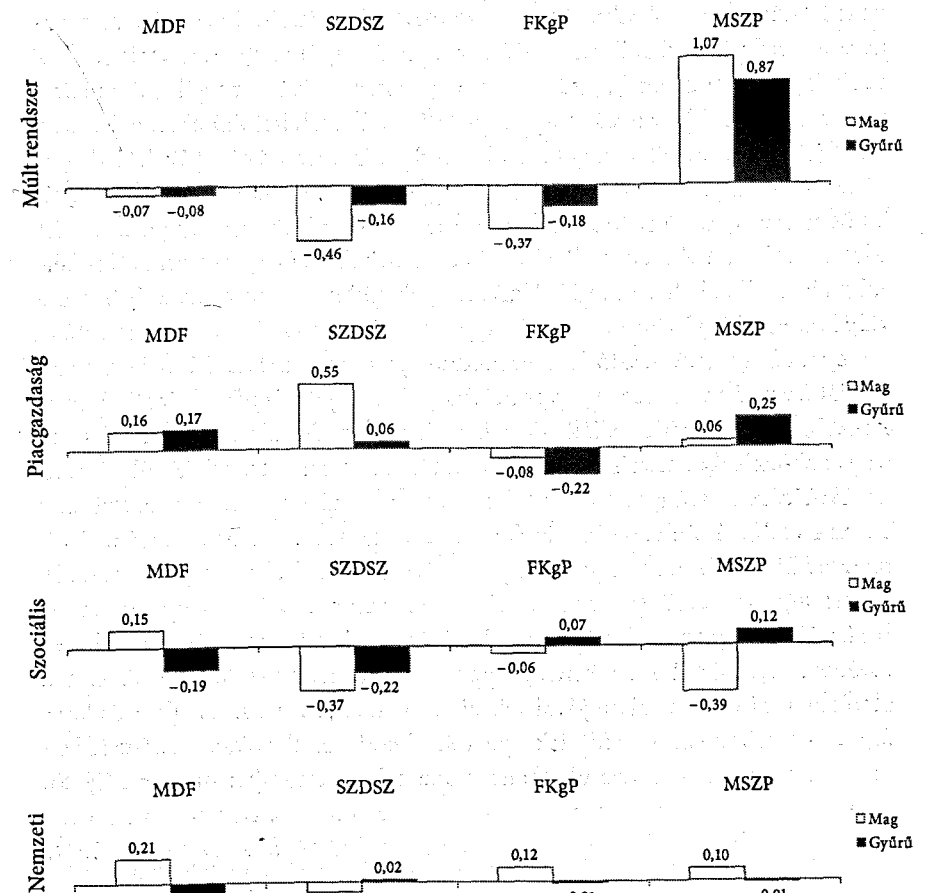
Az eddig vizsgált dimenziók egy részében csak halvány eltérések rajzolódtak ki a pártok hívei közt. Választásszociológiai kutatások tapasztalatai szerint ugyanakkor az egyes pártok táborán belül is különböző csoportok különböztethetők meg az azonosulás hőfoka tekintetében. A mi esetünkben, ahol a választók pártokhoz való felsorakozása mögött alig vannak történeti-szociális tradíciók, ez a különbségtétel még inkább indokolt már csak azért is, mivel a márciusi választással kapcsolatos felvételek a szavazók egy jelentős részénél nem kevés esetlegességet jeleztek a választási döntésnél. Felvetődhet, hogy a pártokhoz lazábban kapcsolódó választók esetében a politikai, ideológiai profilok kevésbé pregnánsak, és ez elmossa a pártokhoz szorosabban kötődő választók közti határozottabb különbségeket.

A fenti megfontolások alapján a nagyobb pártok támogatóin belül megkülönböztettük a szorosabban és lazábban kötődő szavazók csoportját: „magokat” és „gyűrűket”. Elvben természetesen kettőnél több fokozatról is szó lehetne, azonban a vizsgálat keretei között (az adott mintanagyság mellett) finomabb csoportosításra nem volt lehetőség. Az említett módszertani korlátok miatt a szóban forgó elemzést így is csak a négy legnagyobb pártra, az MDF-re, az SZDSZ-re, a Kiszegedpártra, az MSZP-re vonatkozóan tudtuk elvégezni. A megkülönböztetést a következő alapon végeztük el: a követői magok meghatározásánál az egyes pártok mellett kinyilvánított választási szándék mellett további feltételként tekintettük annak deklarálását, hogy az illetők 1. „biztosan elmennek szavazni”; 2. „biztosan az említett pártra fognak szavazni”; illetve 3. a „rokonszenz-ellenszenz” hőmérőn való elhelyezésekor az adott pártokat kedvezően értékelték.²⁴ E szétválasztás nyomán az egyes pártok választói körének 37–46 százaléka tartozott a „maghoz”, 54–63 százaléka a „gyűrűhöz”. (Ezen belül a relatíve legnagyobb „maggal” az SZDSZ, a legkisebbel az MDF

²⁴ Konkrétabban egy három pozitív, három negatív és egy semleges fokozatot tartalmazó skálán az adott pártot a pozitív térféltre helyezték el. A kritériumok eredményeként a követői magok minden párt esetében megközelítették a maximális értéket: (hétfokú skálára transzponálva), a vonatkozó magok átlagai az MDF-nél 6,82; az SZDSZ-nél 6,90; az MSZP-nél 6,50; a FKGP-nél 6,75. A „gyűrűk” esetében a megfelelő adatok rendre: 6,27; 6,28; 5,80; 6,00.

rendelkezett.) Az 5. ábra ezen megkülönböztetés szerint mutatja be a négy vizsgált dimenzió szerinti átlagértékeket.

5. ábra: A választói magok és gyűrűk elhelyezkedése a négy vizsgált dimenzió (faktorszór-átlagok)

Az 5. ábrából világosan kitűnik, hogy a választói magok valóban pregnánsabban fejezik ki az egyes pártok támogatóinak alapjellegzetességeit, míg

a gyűrűben elmosódottabbak a pártok közti különbségek, értékeik közelebb vannak az átlaghoz.

Ami az egyes pártokat illeti, ez az általános megállapítás talán legkevésbé az MDF-re jellemző. Miközben az MDF választói egészében közbülső pozíciót foglalnak el a vizsgált politikai-ideológiai kérdéskörökben, ez az átlaghoz közeli álláspont nemcsak a gyűrűre, hanem támogatóinak magjára is érvényes – kiugró értékekkel a négy dimenzió közül egyik esetben sem találkozhatunk. Figyelmet érdemel ugyanakkor, hogy a nemzeti és a szociális dimenzión a mag és a gyűrű bizonyos fokig különválik, sőt az előbbi dimenziónál a közbülső jelleg a mag esetében nem is áll, mivel valamennyi regisztrált érték közül a nemzeti szempont hangsúlya itt a legnagyobb. Az SZDSZ-re ugyanakkor különösen érvényes a választói mag pregnanciája, bár a mag és a gyűrű között nem mutatkoznak komoly jellegbeli eltérések. Utóbbi a Kisgazdapárt választóiról is elmondható. A tartalmi jellegzetességeket illetően a piacgazdaság dimenziójában egy kiegészítő megállapítás érdemel figyelmet. A szociális összetétel szerepét kiszűrő regresszioelemzés eredménye szerint az SZDSZ mellett a kisgazdák támogatói magja is a piaci viszonyok kiterjesztése felé orientálódik.²⁵ Az MSZP esetében a szociális dimenzió igen erősen megosztja a maghoz és a gyűrűhöz tartozók álláspontját. E rés a vizsgált tizenhat érték közül a legnagyobb. Nemcsak irányában tér el egymástól az átlaghoz képest a választói mag és gyűrű felfogása, de az előbbinél az adott dimenzióban valamennyi regisztrált adat közül a legalacsonyabb – a szociális szempontok kis hangsúlyára utaló – érték tapasztalható.²⁶

Az 5. ábrán a pártok választóiról, illetve azok alcsoportjairól már kirajzolódott egy átfogóbb kép a négy dimenzió együttes figyelembevételével. Az ideológiai színek azonban jóval sokszínűbb annál, mint amit a globális konfigurációk sejtetnek. Az eddigiek a pártokról csak az átlagok, a modális jellegzetességek szintjén érvényesülő tendenciákat tekintve adtak képet. Homályban

²⁵ Emlékeztetünk arra, hogy e dimenzióban – a kisgazdák szavazóit általában jellemző – erőforráshiány a piac korlátozása irányában hat. Más alacsony státuszú csoportokhoz képest a kisgazda-mag tehát viszonylag piacorientált.

²⁶ Az attitűdbeli különbségek értelmezéséhez háttéradatként indokolt megjegyezni néhány számottevő eltérést a választói magok és gyűrűk összetételében. Az MDF-nél és az MSZP-nél a magasabb életkor, az SZDSZ-nél a (fő) városiasabb jelleg különbözteti meg leginkább a választói magot a gyűrűtől. A kisgazdák esetében a mag és a gyűrű összetétele többé-kevésbé homogénnek mutatkozik.

hagyták viszont azokat az individuális (illetve csoport-) szinten előforduló mentális konfigurációkat, amelyek egyes pártokon belül esetleg oly mértékben eltérő jellegű nézetegyüttesekben öltenek testet, hogy a párt globális szintjén ki is olthatják egymás hatását. A konfigurációk részletesebb rajza azonkívül jobban meg is világítja az egyedi dimenziók speciális jelentéseit. E célokból kiindulva a négy dimenzió kombinációin alapuló klaszterelemzéseket végeztünk, amelyek nyomán – empirikus és tartalmi megfontolások alapján – végül egy nyolcosztatú tipológiát fogadtunk el.²⁷ Az alábbiakban e nyolc ideológiai-politikai típus tartalmát abban a hierarchikus sorrendben mutatjuk be, ahogy az őket hordozó személyek (az első részben említett) globális erőforráskészletük alapján elhelyezkednek. Gyakorlatilag fentről lefelé haladunk az ideológiai alakzatok szociális beágyazottsága szerint (lásd a 6. táblázatot).

Mielőtt a pártok, illetve a választói magok és gyűrűk jellegzetességeire térnénk, indokolt röviden szólni a típusok jellegéről és elnevezéséről. A felső rétegekben liberális jellegű típusok fordulnak elő. A „neoszocialistáknál” három lényeges ismérvet is figyelembe kell venni: a múlt rendszer ideológiai univerzumához való lojalitás együtt jelentkezik a piacgazdaság favorizálásával és a szociális mozzanat háttérbe szorulásával (vagyis inkább liberális, mint szociáldemokrata jegyeket hordoz). A viszonylag tiszta típusnak tekinthető „klasszikus liberális” felfogás két meghatározó összetevője a piaci verseny favorizálása és a szociális szempontok mellőzése. A „liberális nemzeti” gondolkodásmód jellegét a nemzeti kérdések igen hangsúlyos jelenléte határozza meg, amely e típusnál a piacbarát beállítódás megjelenésével társul. A „mérsékelt liberális” mentalitásnál a mérsékelt jelzőt az indokolja, hogy a valamennyire is piacbarát, liberális típusok közül itt jelenik meg egyedül a szociális problémák bizonyos hangsúlya.

²⁷ Egy pontosító megjegyzés a tipológiai képzés alapjául szolgáló empirikus eljárásról: mivel a rendelkezésre álló programcsomag QUICK CLUSTER-es technikája első lépésben viszonylag durva eredményt adott, ezt egy következő lépésben az előzetes típusokon és a kiinduló négy dimenzió alapuló diszkriminanciaelemzéssel finomítottuk, amelynek révén a válaszadó személyeket (a várható értéküknek megfelelően) a típusok közt némileg újracsoportosítottuk.

6. táblázat: Ideológiai-politikai tipológia az alkotó dimenziók szerint (faktorszór-átlagok)

	Múlt rendszer	Piacgazdaság	Szociális dimenzió		Nemzeti	Előfordulási gyakoriság	A típusokhoz tartozók erőforrás értéke*
Neoszocialista (liberális szocialista)	2,21	1,23	-0,80		0,01	3%	0,74
Klasszikus liberális	0,03	1,31	-1,28		-0,21	11%	0,65
Liberális nemzeti	-0,05	0,85	-0,30		2,08	7%	0,59
Mérsékelt liberális	-0,41	0,96	0,37		-0,52	12%	0,49
Tradicionális konzervatív	-0,60	-0,12	-1,06		0,42	11%	0,11
Ex-lojális	1,88	-0,15	0,28		-0,24	9%	0,02
Népi pragmatikus	-0,24	-0,61	0,14		-0,56	31%	-0,20
Népi-nemzeti	-0,16	-0,51	0,96		0,86	16%	-0,48

* A szóban forgó erőforrásértéket abból a diszkriminanciaanalízisből kaptuk az első funkció „kimentésével”, amelyről a pártok szociális összetételével kapcsolatos elemzés során már szóltunk (lásd 1. táblázat).

Ez azonban nem ér el olyan értéket, hogy „szociáldemokrata” beállítódásról beszélhetnénk. A főként az alsó-középrétegekben megjelenő „tradicionális-konzervatív” típus jellegadó dimenziója a szociális szempontok erőteljes korlátozása. Emellett e gondolkodásmódnál a régi rendszer határozott elutasítása a piacgazdaság iránti ambivalenciával társul. Az „ex-lojálisoknál” az elmúlt rendszerhez való lojalitás szerepe a domináns. Ezt a piaccal szemben inkább a szociális szempontok hangsúlya egészíti ki, azonban ezekben a dimenziókban már nem jelentkezik határozott irányultság. A legszámosabb típus a döntően erőforrásszegény rétegekből kikerülő „népi pragmatikus”. Őket mind a piacgazdaságot, mind a nemzeti szempontokat előtérbe állító ideológiáktól (sőt, általában mindenfajta ideológiától) való idegenkedés jellemzi. A hasonló társadalmi státuszú „népi-nemzetiek” viszont – egy bizonyos populisztikus jelleggel – egyaránt határozott beállítódást tanúsítanak a szociális és a nemzeti hangsúlyok irányában, egyszersmind bizonyos ellenérzést mutatva a piaci verseny térhódításával szemben.

A következőkben a választói magok és gyűrűk típusok közti megoszlását mutatjuk be (7. táblázat). A teljesség kedvéért feltüntetjük annak a két pártnak – a Fidesznek és a KDNP-nek – az adatait is, ahol a választói magok és gyűrűk szétválasztására a már említett okok miatt nem kerülhetett sor.

Az egyes választói csoportokat jellemző mentalitások kiemelésénél mind a típuson belüli kitüntetett helyet, mind a csoporton belüli relatív gyakoriságot figyelembe vettük. (Utóbbi szempontnál természetesen nem téveszthetjük szem elől, hogy az egyes típusok össznépe sségén belüli előfordulása erősen eltérő, s így például a „népi pragmatikus” beállítódás csaknem minden csoportban a leggyakoribb.) Ahogy már az előzőekben is utaltunk rá, itt is kitűnik, hogy a választói magokban több, az átlagostól markánsan eltérő felfogás fordul elő, mint a gyűrűkben. Utóbbiakra ugyanakkor a kevésbé ideologikus, „népi pragmatikus” típus hangsúlyos jelenléte általános jellemző. Pártonként sorra véve, az MDF választói magjában a mérsékelt liberális, a népi-nemzeti és a tradicionális konzervatív gondolkodásmódok fordulnak elő viszonylag magas arányban. A gyűrűben ebből a hármas együttesből csak a mérsékelt liberális jelenik meg egyértelműen.

7. táblázat: Ideológiai-politikai típusok a pártok választói, illetve a választói magok és gyűrűk szerint (százalék)

	MDF		SZDSZ		FKgP		MSZP		Fidesz	KDNP
	mag	gyűrű	mag	gyűrű	mag	gyűrű	mag	gyűrű		
Neoszocialista (liberális szocialista)	4	2	0	0	2	0	13	6	0	0
Klasszikus liberális	10	16	25	16	5	13	17	9	11	8
Liberális nemzeti	4	4	4	8	10	9	4	9	11	4
Mérsékelt liberális	21	22	23	11	7	11	4	6	6	8
Tradicionális konzervatív	17	6	13	16	24	11	9	0	15	16
Ex-lojális	4	10	4	2	5	2	30	33	0	8
Népi pragmatikus	21	31	21	33	29	38	9	21	49	44
Népi-nemzeti	19	10	10	14	19	17	13	15	9	12
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Elemzés	55	95	58	69	48	61	24	37	52	36

Az SZDSZ szűkebben vett bázisának jellegét a klasszikus és a mérsékelt liberális beállítódás túlsúlya adja meg, míg a tágabb választói körben – érdekes módon, a fentiekől eltérő jelleggel – a tradicionális konzervatív felfogás jelenik meg átlagon felüli reprezentációval. A kisgazdák választói magjában a tradicionális konzervatív és a népi-nemzeti típus kap kitüntetett szerepet, de az összességében kevésbé elterjedt liberális nemzeti felfogás gyakorisága is viszonylag magas. A nagyobb pártok választói csoportjai közül a kisgazdák gyűrűjében a leginkább domináns a népi pragmatikus szemléletmód. Az MSZP választói magjában eléggé eltérő jellegű típusok: az ex-lojális mellett a neoszocialista, sőt a klasszikus liberális gondolkodásmód is magas súllyal szerepel, míg a gyűrűben ezek közül inkább csak az első felfogás játszik domináns szerepet. A csak egészükben jellemezhető választói csoportok között a Fidesznél rendkívül hangsúlyos a pragmatikus orientáció, emellett a jellegében alapvetően különböző liberális nemzeti szemléletmód is itt fordul elő legnagyobb arányban. A kereszténydemokratáknál az előbbi beállítódás ugyancsak erőteljes megjelenése mellett a tradicionális konzervatív szemléletmód is jellemző.²⁸

Az utóbbiakhoz kapcsolódóan említést érdemel, hogy a két legkisebb parlamenti párt, a Fidesz és a KDNP szavazói közt legerőteljesebb az a népi pragmatikus típus, amely a népességnek messze a legnagyobb részét öleli fel. A tény e pártok szavazótáborának gyarapodási potenciáljára hívja fel a figyelmet.

4. JELLEGZETESSÉGEK A PÁRTOK VÁLASZTÓINAK TUDÁSSTÍLUSÁBAN, KULTURÁLIS MINTÁIBAN

Kikristályosodott politikai intézményrendszerrel rendelkező társadalmak politikai elemzői is gyakran kimutatják, hogy a pártok mögötti felsorakozásban a közvetlenül politikai tartalmú állásfoglalásokon túl stílusbeli affinitások, egyes pártok sajátos szimbólumvilága, önmegjelenítési formái iránti fogékonyságok esetenként meghatározó szerepet játszanak. A formálódás állapo-

²⁸ A felvételben regisztrált további pártok közül a két legkiugróbb adat a Magyar Néppártnál a népi-nemzeti típus 28 százalékos, és az MSZMP-nél az ex-lojális típus 37 százalékos „csúcs-előfordulása”.

tában lévő pártrendszerek esetében – mint a miénk – a mentalitások e mélyebb rétegei még komolyabb szerepet játszhatnak az azonosulások kialakulásában. E látensebb értéktartományok még szövevényesebbek, nehezebben megragadhatók, mint a kifejezett politikai véleményalkotás kérdéskörei, vizsgálatunk azonban – mely kiindulópontjában a társadalom kulturális-interakciós rétegződésének feltárására irányul – több metszetben is kínál idevágó adalékokat. A kutatás sajátos megközelítésénél fogva itt mindenekelőtt a tudásstílusok és a pártpreferenciák összefüggéseinek elemzésére nyílik lehetőség, de bizonyos megállapítások a különböző pártok választóinak sajátos érintkezési formáiról, érdeklődés- és ízlésvilágáról is tehetők.

Vizsgálatunkban jellegzetes produktumaik alapján 1. a kognitív-instrumentális; 2. a kapcsolatteremtő-önprezentációs; 3. az uralmi-reprezentatív tudásstílust különböztettük meg. A kognitív-instrumentális tudás produktuma bármely tárgyas természetű dolog, mű, akár fizikai, akár szellemi tevékenységen alapul. A kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás produktuma a hatás, a megteremtett személyes befolyás, a személyes vonzás megnövekedése a társas mezőben. Az uralmi-reprezentatív tudás eredménye a megkülönböztetett társadalmi helyzet, a fölény kifejezése, a társadalmi hatások, disztinkciók durvább vagy finomabb érvényre juttatása.²⁹ A tudásstílusok empirikus megragadásához több mint száz elemi indikátort használtunk fel. Tevékenységekre, a tevékenységek intézményi környezetére, a munkával és a szabadidős tevékenységekkel kapcsolatos készségekre és a jellegzetes személyes tulajdonságokra vonatkozó változók egyaránt szerepet kaptak köztük.

Bár az egyes tudásválfajok részletes leírásába nem mehettünk bele, – kiragadva két metszetet – röviden mégis megpróbáljuk konkrétan érzékeltetni a jellegüket. Vegyük először a jellemzőnek tartott tulajdonságokat (ahogy az empirikus adatok fényében stílusonként elkülönültek). A kognitív-instrumentális tudásstílus esetében a logikai, a matematikai készség, a találékonyság, gyors kapcsolás és a nagy munkabírás emelkedik ki, a kapcsolatteremtő-önprezentációs stílusnál a jó beszéd-készség, a kapcsolatteremtő készség, jó fellépés, könnyedség, az uralmi-reprezentatív tudásstílusnál pedig az önfegyelem, az alkalmazkodókészség és a határozottság. A jellegzetes tevékenységeket tekintve pedig olyan kiugró összetevőik

²⁹ Lásd a kötet VI. tanulmányát.

vannak az egyes stílus-szindrómáknak, mint egyfelől a komolyzene-hallgatás, múzeumba vagy operába járás, másfelől a barkácsolás, főzés, varrás a kognitív-instrumentális; a vendégek fogadása, társaságba járás, kártyázás, játékok a kapcsolatteremtő-önprezentációs; és a bankettokra, fogadásokra járás, politikai rendezvények, tanfolyamok látogatása, színházi premierekre járás az uralmi-reprezentatív tudásstílus esetében.

Ha elemzésünk ebben a szakaszában is a pártok választóinak jellegzetességeire tesszük a hangsúlyt, az eredmények értelmezéséhez szükséges megjegyezni, hogy valamennyi tudásválfaj erősen kapcsolódik egy-egy objektív háttértényezőhöz: a kognitív-instrumentális az iskolázottsághoz, a kapcsolatteremtő-önprezentációs az életkorhoz (a fiatalok irányában), az uralmi-reprezentatív a politikai pozícióhoz, az egykori MSZMP-tagsághoz. Egészében véve pedig mindhárom fajta stílus pozitívan függ össze az erőforrás-dimenzióval.

Hasonlóan a korábbi elemzésekhez, a közölt adatok ezúttal is faktorelemzéseken alapuló indexeknek (nulla átlagon és egységnyi szóráson alapuló) szóróértékei.³⁰

A pártok választóinak egészét tekintve leginkább kiugró két érték a kapcsolatteremtő stílus dominanciája a Fidesz, az uralmi-reprezentatív az MSZP esetében (8. táblázat). A kisgazdák és a kereszténydemokraták általános negatív értékei e szavazók erőforráshiányos pozíciójával hozható összefüggésbe. Az MDF és az SZDSZ táborának jellegzetességei a globális adatokból viszonylag halványabban rajzolódnak ki, de az SZDSZ-szavazóknál itt is feltűnik a formális viselkedésmintákat előtérbe állító uralmi-reprezentatív stílustól való idegenkedés.³¹ A két nagy párt bázisának jellege e stílus-szemponctokból pregnánsabban bontakozik ki a választói magokat és gyűrűket különválasztó adatokból, a pártokhoz szorosabban kötődő hívek térfelén. E szűkebb csoportoknál az MDF esetében a kognitív-instrumentális, az SZDSZ-nél az (informális hangsúlyú) kapcsolatteremtő-önprezentációs tudásstílus jelenik meg határozottan.

³⁰ A táblázatban megadott értékek összességükben valamivel nulla fölött vannak, mivel az itt nem szereplő nemválasztók és jellemzően a kisebb pártok választói is egészében alacsony tudásstílus-pontszámokkal rendelkeznek.

³¹ A regresszióelemzés eredménye szerint az SZDSZ-táborhoz tartozás e tekintetben „önálló hatású” tényező.

8. táblázat:

a) A pártok választóinak a tudásstílus-dimenziókon való elhelyezkedése

	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP
Kognitív-instrumentális	0,25	0,26	-0,18	0,26	0,19	-0,28
Kapcsolatteremtő-önprezentációs	0,12	0,28	-0,21	0,11	0,58	-0,42
Uralmi-reprezentatív	0,14	-0,11	-0,07	0,68	0,27	-0,13

b) Választói magoknak és gyűrűknek a tudásstílus-dimenziókon való elhelyezkedés

	Magok				Gyűrűk			
	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP
Kognitív-instrumentális	0,38	0,28	-0,22	0,36	0,18	0,24	-0,15	0,19
Kapcsolatteremtő-önprezentációs	-0,16	0,45	-0,14	0,19	0,28	0,15	-0,26	-0,06
Uralmi-reprezentatív	0,10	-0,08	0,01	0,56	0,17	-0,13	-0,14	0,76

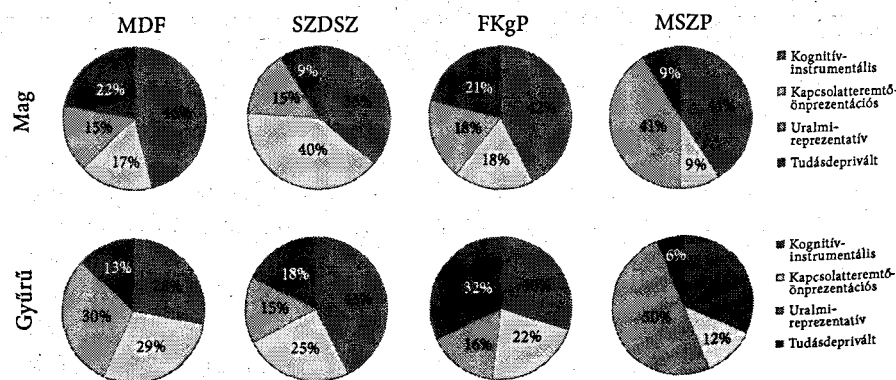
Alapjában véve hasonló képet ad, de bizonyos részleteket világosabban juttat kifejezésre az az elemzés, mely az egyéni szinten túlsúlyra jutó tudásstílusok tipológiáját vázolja fel. E tipológia kiindulásként a valamennyi dimenzió alacsony értékű, „tudásdeprivált” csoportot határolja el, a fennmaradó személyeket pedig klaszteranalízis révén három olyan csoportba sorolja, amelyek mindegyikét valamely stílusváltfaj dominanciája jellemzi. A 6. ábrán a négy nagyobb pártra vonatkozó eredményeket mutatjuk be, a választói magok és gyűrűk megkülönböztetésével.³²

Az MDF és az SZDSZ esetében a választói mag és gyűrű meglepő kontrasztja villan fel e tipológián. Nemcsak az mondható el, hogy a magok és a gyűrűk

³² Az alapul szolgáló klasztereket jellemző dimenziókénti skórokat lásd a Függelékben.

közt pártonként jelentős az eltérés, de az is, hogy (tekintve a kognitív-instrumentális stílus dominanciáját) az SZDSZ gyűrűje még inkább az MDF, mint az SZDSZ magjával, (és tekintve az előbbi stílus kisebb, a kapcsolatteremtő tudásstílus viszonylag nagyobb hangsúlyát) az MDF gyűrűje pedig valamivel inkább az SZDSZ, mint az MDF magjával mutat hasonlóságot. Erre az ellentétes rezonanciára valamelyest magyarázatot ad az a már említett tény, hogy az MDF választói gyűrűje a magnál számottevően fiatalabb, az SZDSZ-nél viszont (ha kisebb mértékben is) fordítva – vagyis e „rendhagyó” hasonlóságok mögött az azonos generációkhoz tartozók sajátos stílusjegyei is meghúzódnak. A kisgazda választóknál a tipológia eredménye rávilágít arra, amit az előzőleg bemutatott adatok még elfedtek, hogy az egészében alacsony tudásszinten belül relatíve a gyakorlatias, munkaközpontú, kognitív-instrumentális stílusváltfaj áll előtérben. Az MSZP-nél érdekességgént megjegyezhető, hogy – szemben a választói gyűrű kevésbé pregnáns jellegének általános tendenciájával – az uralmi-reprezentatív stílus dominanciája a lazábban csatlakozó szavazói csoportban még egyértelműbb.

6. ábra: Tudásstílus-típusok megoszlása négy párt választói magjában és gyűrűjében

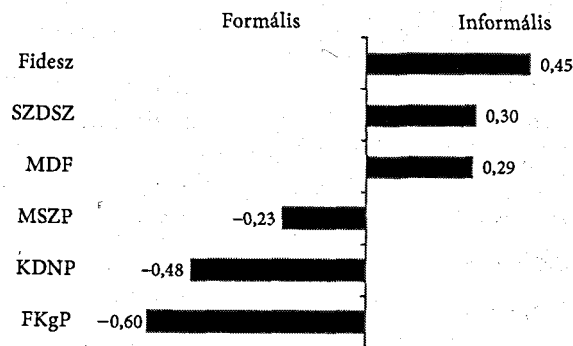

A kulturális stílusoknak az előzővel összefüggő, de mégis önálló metszete a viselkedési formákban érvényesülő formalitás, illetve informalitás. E szubkulturális sajátosságok döntően életkorhoz, illetve – ami ettől legalábbis elmeletben elválasztható – nemzedéki hovatartozáshoz kötődnek. (A változó

mérésére kidolgozott index egyszerű korrelációja az életkorral 0,7-es értéket ér el.) Azonban e viselkedésminták eloszlása nem redukálható arra a tényre, hogy a fiatalok általában az informálisabb, lazább, az idősebb korcsoportok tagjai a hagyományokhoz kötődőbb, a formákat jobban tisztelő érintkezési módokat, magatartásokat részesítik előnyben. Adott korcsoporton belül is különbséget tesz, hogy az elmúlt évtizedek kulturális főáramának nyomán az informalitás hangsúlya inkább a városi centrumokban, mint vidéken vált általánosabbá. (E tendencia egyúttal magával hozta, hogy a „bohém”, avangárd elemeket tartalmazó ifjúsági szubkultúra és a merev uralmi kultúra szembeállítását jócskán tompította az informalitás elemeinek a domináns kultúrahordozó rétegek viselkedésmódjába való „átemelődése”).

Az egymástól távol eső életformaelemeket felölelő, ezzel együtt belsőleg meglehetősen koherens stílusjegyeket mutató változó olyan összetevőket foglal magába, mint a megszólítási módok, köszönési formák, öltözködési jellegzetességek, a zenei ízlés, a (komoly és könnyebb) médiaműfajok iránti érdeklődés, a játék és a sport iránti affinitás.³³ Az egyes pártok választói közti különbségek jelentős részben szociális összetételük különbségéből adódik, így sem érdektelen azonban „névértékükön” is szemügyre venni az adatokat.³⁴

7. ábra: A pártok választóinak értéke a viselkedésmódok formális-informális dimenzióján (faktorszór-átlagok)

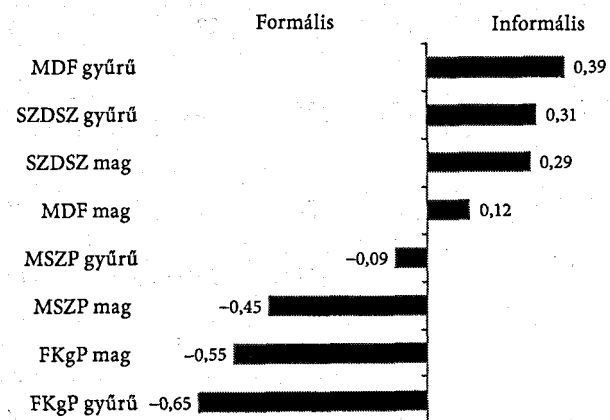

³³ A faktor konkrét összetevőit lásd a 9. táblázatban.

³⁴ A felvételben regisztrált parlamenten kívüli pártok közül az informális oldalon jelennek meg a Zöldek (0,15), a formális oldalon a Magyar Néppárt (-0,38), az MSZDP (-0,16) és az MSZMP (-0,13) választói.

A korábban bemutatott tartalmi, politikai-ideológiai választóvonalakkal egybevetve szembevetendő, hogy a rendszerdimenzió kivételével egy esetben sem polarizálódnak olyan mértékben a különböző pártok választói, mint a stílárius tekintetben (7. ábra). E kulturális jegy jelentőségét az sem csökkenti, hogy jó-részt a pártok eltérő korösszetétele húzódik meg mögötte; ráadásul e pártok választói az informalitás dimenzióján még erősebben különböznek, mint életkor szerint. Megkockáztatjuk azt az interpretációt, hogy egy olyan időszakban, amikor a rendszerváltás alapkérdései már fokozatosan háttérbe szorulnak, és a piaci esélyeken, érdekellentéteken alapuló orientációs irányok (még) nem specifikálódnak kikristályosodott pártprogramok formájában, a stílárius különbségek kitüntetett szerephez juthatnak a választói preferenciák alakulásában. A pártok választói magja és gyűrűje közti különbség ugyanakkor több párt esetében is látens konfliktusforrás lehetőségét rejtje magába (így az MSZP választói magjához képest – az általában fiatalabb – lazábban kapcsolódó választók kevésbé jellemezhetők a formális viselkedésmódok túlsúlyával; az MDF gyűrűje pedig határozott informális hangsúllyal tűnik fel az inkább középhez húzó választói maggal szemben). A kiszagda és az SZDSZ-választók e tekintetben belsőleg konzisztensebbnek mutatkoznak (8. ábra).

8. ábra: A választói magok és gyűrűk értékei a viselkedésmódok informális-formális dimenzióján (faktorszór-átlagok)

Az összetételbeli differenciákat kiszűrő regresszioelemzés eredményei ugyanakkor azt az „önálló hatást” juttatják kifejezésre, hogy elsősorban az SZDSZ-választók – és ezen belül különösen a választói gyűrűhöz tartozók – vonzódnak (bizonyos fokig életkortól, társadalmi helyzettől függetlenül) az informális viselkedésformákhoz. Az informális póluson „vezető” Fidesz-választók kitüntetett pozíciója viszont az elemzések szerint elsősorban életkori összetételükből adódik, s korcsoportjukon belül nem térnek el számottevően más szavazóktól.

A szóban forgó dimenzió konkrét tartalmának és a szavazói csoportok jellemzőinek plasztikusabb érzékeltetése végett a 9. táblázatban bemutatjuk az index komponenseinek a párthívek szerinti megoszlását. Az egyes tételeket az informalitás dimenzióján való faktorsúlyuk sorrendjében közöljük. A könnyebb áttekinthetőség érdekében minden esetben az informális pólust reprezentáló kiugró értéket emeljük ki.

9. táblázat: Az informális-formális dimenziót alkotó összetevők megoszlása a parlamenti pártok választói szerint (százalék)

(zárójelben a faktorsúly)	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP
Gyakran köszön „szia”-val (0,62)	67	73	39	48	65	42
Kedveli a popzenét (0,62)	61	64	27	48	73	36
Munkahelyen a keresztnéven való megszólítás dominanciája* (0,61)	77	76	46	66	75	47
Gyakran köszön „heló”-val (0,52)	53	72	29	31	63	39
Butikban vásárol ruhát (0,48)	30	32	17	23	40	14
A lezser, sportos öltözködést kedveli (0,43)	39	38	12	21	40	22
Az átlagosnál több fajta játékot játszik** (0,36)	45	41	29	35	45	29

(zárójelben a faktorsúly)	MDF	SZDSZ	FKgP	MSZP	Fidesz	KDNP
Az átlagosnál többet sportol*** (0,31)	45	51	27	31	42	14
A divatos öltözködést kedveli (0,28)	11	10	11	7	19	8
A hangulatos, egyéni lakberendezést kedveli (0,27)	26	30	11	30	34	8
A szenzációs eseményeket keresi a sajtóban (0,24)	50	65	47	46	40	50
A szórakoztató, humoros írásokat keresi a sajtóban (0,18)	57	66	54	45	66	56
Magázza a munkahelyi főnökét (–0,29)	34	33	50	39	39	57
Ruháit csináltatja, varratja (–0,30)	18	18	23	21	8	17
Gyakran köszön „adjonisten”-nel (–0,43)	7	9	28	13	4	28
Munkahelyen a formális megszólítás dominanciája**** (–0,43)	29	23	32	43	25	33
Kedveli a magyar nótát (–0,45)	67	72	95	77	75	89
A szolid, hagyományos öltözködést kedveli (–0,51)	41	40	61	44	38	69

* Az átlag fölötti érték előfordulása egy, a felettesekkel és a munkatársakkal való érintkezést magába foglaló indexen.

** Az alapul szolgáló index tizenhét fajta játék (társasjáték) előfordulását összegzi.

*** Az alapul szolgáló index tíz sportág (valamikori) előfordulását összegzi.

**** Az átlag fölötti érték előfordulása azon az indexen, amely a felettesekkel és munkatársakkal való érintkezésben a vezetéknéven való megszólítást, a megszólításban a foglalkozás, a cím, rang megjelölését, illetve az elvtárs, szaktárs, kartárs megjelölést összegzi.

5. ÖSSZEGZÉS: A PÁRTOK SZAVAZÓTÁBORÁNAK STRUKTURÁLIS KÖZELSÉGE-TÁVOLSÁGA

A különböző parlamenti pártok közti kooperáció és konkurencia esélyeinek mérlegelése a hazai politikai életben is az állandóan napirenden lévő, döntő fontosságú kérdések közé tartozik. A koalíciós viszonyok latolgatása során gyakran esik szó a pártok közelségéről-távolságáról, esetenként a „természetes szövetségi” kapcsolatáról vagy éppenséggel egymással szembenálló, „összszébhíthatatlan felekről”. A mi esetünkben, ahol hat parlamenti párt alkotja a politikai játékosok mezőnyét, a lehetséges szövetségeképződések még sokrétűbbek, több variáción alapulók. Amit előljáróban elmondtunk a pártok elitjének, tagságának és potenciális szavazóbázisának szerepéről az orientáció meghatározásában, e kérdéskörben hatványozottan érvényes. A pártok elitjei minden bizonnyal jóval határozottabb véleményt alkotnak más párteltek irányultságáról, mint az egyes pártok tagságának, s még inkább potenciális szavazóbázisának viszonyairól. Pedig nyilvánvaló, hogy a pártok szavazóbázisának bővülése vagy csökkenése nem független e koalíciós szövetségektől vagy rivalizálásoktól – ha a pártok e viszonyokat nem megfelelően mérik fel, ez sok potenciális választójukba kerülhet. (Arról nem is beszélve, hogy – egy magasabb szintről nézve – a pártok közötti nem kongruens kapcsolati hálózatok mennyire veszélyeztethetik a politikai intézményrendszer egészének stabilitását.)

Mielőtt e kérdéskörrel kapcsolatban a konkrétabb elemzésekre térnénk, felvetődik a kérdés, hogy az a szociális, politikai és kulturális közelség-távolság, ami vizsgálatunk adatai alapján a különböző pártok választóira vonatkozóan kimutatható, egyértelműen értelmezhető: biztos-e például, hogy ha két párt között közelség mutatható ki, az feltétlenül e pártok egészének kapcsolódási hajlandóságát jelzi. E kérdés megválaszolása túlmegy a jelen tanulmány megközelítési keretein, boncolgatása sokrétű játékelméleti szituációs logikai elemzéseket igényelne, annyit azonban – akár a kirajzolódó adatok fényében is – előre bocsáthatunk, hogy a konkrét konstellációtól függően a bázisok hasonlósága teljesen ellentétes következményekkel járhat – a szövetséget, de a rivalizáló konkurenciát is erősítheti.

A következő elemzésekben az eddigiektől eltérően nem az egyes pártok szociális, attitűdinális specifikumaira koncentrálnak, hanem az ezek alapján kialakuló viszonyokra, a hasonlóságból, illetve különbözőségekből kirajzolódó

„kapcsolathálózati” modellekre. Hangsúlyozni kell, hogy e hálózati alakzatokat nem a közvetlen interakciókból, rokonszenv–ellenszenv viszonylatokból eredeztetjük, hanem a pártok összességének pozíciórendszerében elfoglalt közelségéből-távolságából. (A social network irodalom terminológiájában elemzésünk nem a „kohéziós”, hanem a „strukturális ekvivalencián alapuló” szemléletmódot érvényesíti.)³⁵

A vizsgálat megállapításait az adott szempontból három metszetben foglaljuk össze. A szociális háttér esetében az erőforrás-dimenzióból indulunk ki (az ex-integráltság mozzanata a politikai attitűdök rendszerdimenziójában gyakorlatilag változatlanul leképeződik). A politikai-ideológiai attitűdöknél az elemzésben már bemutatott négy dimenziót vontuk be. A kulturális stílusjegyeknél egyfelől a három tudásstílus-dimenziót, másfelől a viselkedésmódok informális–formális dimenzióját használtuk fel (oly módon átsúlyozva, hogy e két vonatkozás azonos súllyal szerepeljen). A kiinduló alapadatok a pártok egészét jellemző átlagértékek voltak.

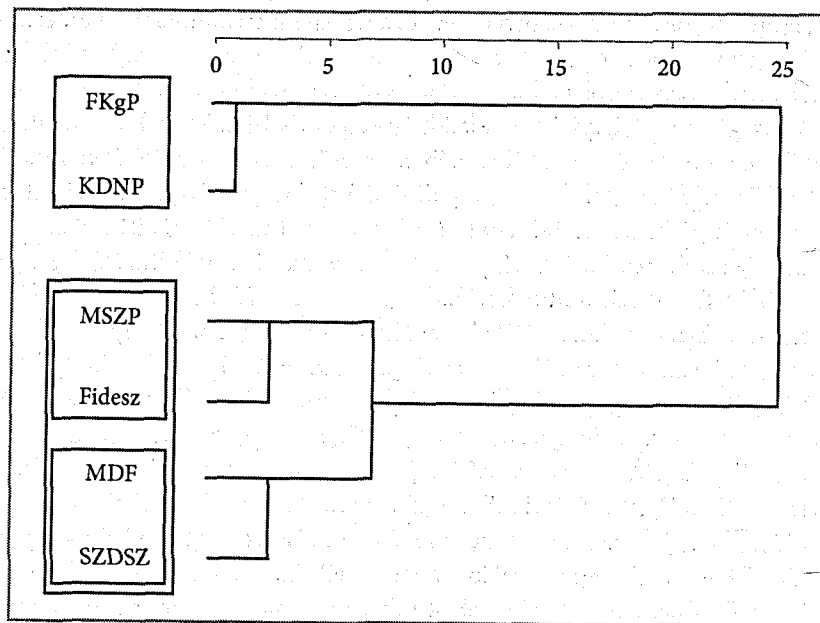
A szóban forgó elemzéshez az SPSS programcsomag hierarchikus klaszterező CLUSTER eljárásait alkalmaztuk. Az alábbiakban azokat a megoldásokat adjuk meg, amelyeket a medián módszerrel, a talán leginkább szemléletes dendrogram rajzolat felhasználásával kaptunk. (Többféle klaszterezési technikát is kipróbáltunk, az eredmények lényegében egybeestek.)

A 9. ábra plasztikusan domborítja ki a már előzőleg is érzékeltetett tendenciát, s talán még világosabban jelzi a választói tagoltságnak a társadalmi tagoltságban való gyökerezését. Első lépésben – legélesebb törésvonalként – a társadalmi bázisát az alsó rétegekből merítő kereszténydemokrata és kisdapárti választók különülnek el a többi párt híveitől. A következő lépés által, amelyben a közbülső helyzetű MSZP-³⁶ és Fidesz-szavazók válnak el a relatíve legfelül lévő SZDSZ- és MDF-követőktől, már egy harmas tagolás körvonalai bontakoznak ki.

³⁵ Lásd átfogó jelleggel Burt (1982).

³⁶ Az első részben már utaltunk arra, hogy az MSZP-hívek több tekintetben a felső szinthez sorolhatók, azonban egyfelől a vidéki szavazók relatíve nagy aránya, másfelől az örökölt kulturális háttérből származó viszonylag mérsékelt erőforrás-összeségében a mezőny közbülső sávja felé tolja őket.

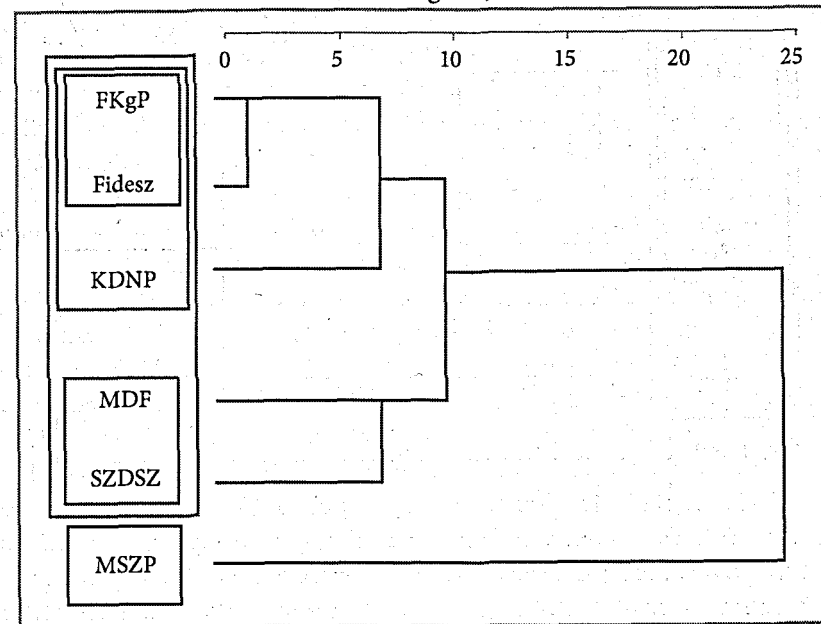
9. ábra: A parlamenti pártok klasztereződése választói objektív társadalmi pozíciója alapján (erőforrás-dimenzió, dendrogram)

A klaszterelemzések mellett kiegészítő jelleggel alkalmazott faktoranalízisek is jelzik a 10. ábrán is leolvasható tendenciát, mely szerint politikai-ideológiai tekintetben a legélesebb határvonal – a rendszerdimenzió meghatározó szerepe következtében – az MSZP és a többi parlamenti párt választói között húzódik. A következő alapvető választóvonal – egyik oldalon a piacgazdasági orientáció, másik oldalon a szociális prioritás viszonylagos hangsúlya alapján – az SZDSZ-t és az MDF-et különíti el a kisgazdapárti, a fideszes és a kereszténydemokrata szavazóktól. Ez utóbbi blokkon belül a szociális (illetve piackorlátozó) orientációt a kereszténydemokrata hívek képviselik a legmarkánsabban, akik egy következő lépésben különválnak az – adott szempontból egymáshoz igen közel lévő – FKgP- és Fidesz-támogatóktól. Az ábra egésze jól érzékelteti, hogy a politikai attitűdök szerveződése sem független az objektív társadalmi háttértől (különösen, ha az erőforrástengely mellett az ex-integráltság tengelyére is gondolunk), másrészt azt is, hogy a politikai gondolkodásmódok – az előbbtől részben le-

oldódva – komplexebb elrendeződést mutatnak. Emlékeztetve a korábbi tartalmi megállapításokra, egyik-másik politikai dimenzió szerint a kontúrok elmosódottságára, e sokrétűség forrása részben az attitűdök lazább szerveződése, a párttagolódáshoz kapcsolódó kisebb fokú kikristályosodottsága.

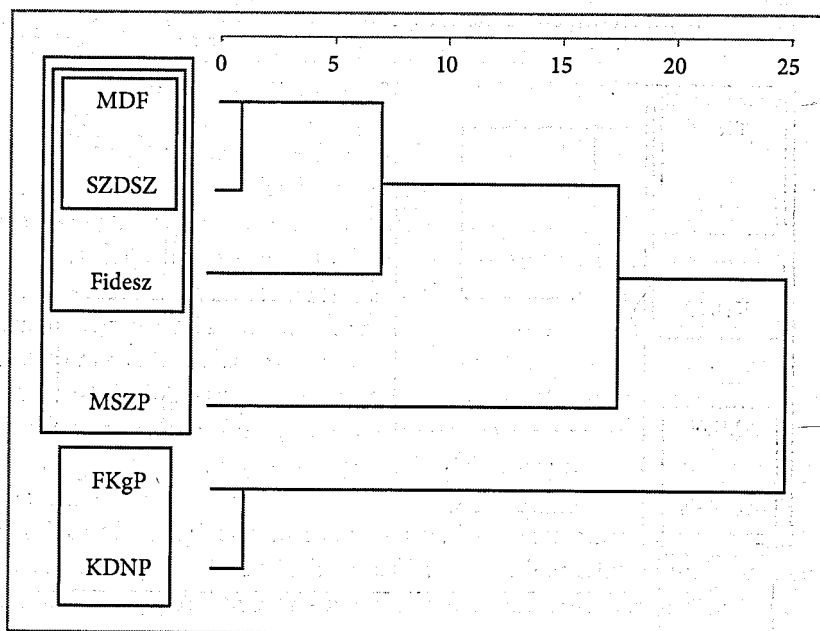
10. ábra: A parlamenti pártok klasztereződése választói társadalmi-politikai attitűdjei alapján (rendszer-, piac-, szociális-, nemzeti dimenzió, dendrogram)

A kulturális stílusjegyek szerinti elrendeződés összességében véve talán még nagyobb hasonlóságot mutat az erőforrás szerintivel (11. ábra). Első lépésben az FKgP és a KDNP követői válnak külön, akik egyfelől – mint az alsó rétegekhez tartozók általában – kognitív-instrumentális tudásjegyekkel (illetve az ösztudás viszonylagos hiányával), másfelől az informális stílusjegyekről való tartózkodással jellemezhetők. Egy következő lépésben az MSZP szavazói különböznek, nagyrészt az uralmi-reprezentatív tudásstílus, illetve a formális stílusjegyek túlsúlya alapján. Az MDF, SZDSZ és Fidesz hívek által fémjelzett blokkot alapjában az informalitás hangsúlya kapcsolja össze, majd az e tekintet-

ben leginkább „avantgárd” jellegű Fidesz-követők is elkülönülnek egy későbbi fázisban, melynek nyomán az MDF- és SZDSZ-választók immár a harmadik metszetben is közös blokkban maradnak együtt.

11. ábra: A parlamenti pártok klasztereződése választóik kulturális stílusjegyei alapján (tudásstílus-dimenziók, formális-informális dimenzió, dendrogram)

A részletesebb, a választói magokra és gyűrűkre is kiterjedő elemzések azt mutatják, hogy az MDF és az SZDSZ szavazótáborának strukturálisan ekvivalens pozíciója mindenekelőtt a gyűrűkre vonatkozóan igaz. Ezekben a lazábban kapcsolódó támogatói körökben a hasonlóság valamennyi metszetben fennáll. Ami a magokat illeti, az SZDSZ magja a kulturális stílusjegyeket illetően esik közel a két gyűrűhöz, az MDF magja a politikai attitűdök tekintetében.

Ha megkíséreljük egészében áttekinteni a különböző metszetekben a strukturális hasonlóságról kialakuló képet, a hat párt választóit egy négy blokkban körvonalazódó viszonylatrendszerrel képezhetjük le. Két, egymástól igen távol álló, a társadalom felső és alsó rétegeiből kikerülő blokkban helyezkednek el egyfelől az MDF és az SZDSZ, másfelől a Kiszgazdapárt és a KDNP hívei, akik mindhárom metszetben páronként közel ekvivalens pozíciót foglalnak el. Itt vetődhet fel konkrétan az az értelmezési kérdés, amelyet e fejezet bevezetőjében említettünk. A strukturális hasonlóság nem utolsósorban azt is jelenti, hogy a pártok nagyrészt azonos szavazóbázisból meríthetnek, ami még szövetségi viszony esetén is tartalmaz legalábbis látens ellenérdekeket. Az ellentétes táborhoz tartozás viszont manifeszt módon, fokozottan juttatja kifejezésre a rivalizálás strukturális forrását, és magában hordoz egy olyan tendenciát is, hogy a párteltek a meglévő kisebb-nagyobb különbségeknek – amelyek a pártok gyűrűje felől a mag, illetve az elit felé haladva a tapasztalatok szerint jelentősen nőnek – sokszor túlhangsúlyozottan, szimbolikus nyomatékot adjanak.

A közbülső társadalmi helyzetű választói csoportok közül az MSZP támogatói a klaszterezések tanúsága szerint a metszetek többségében valamennyi párt szavazóitól elkülönülnek, egyfajta izolált blokkot alkotnak. Sajátos blokkot képez a Fidesz szavazótábor is, amely azonban egyfajta közbülső-közvetítő, többfelé nyitott helyzetet foglal el a különböző pártok között: kulturálisan a felső rétegek stílusához, az SZDSZ-MDF választói blokkhoz áll közel, társadalmi-politikai irányultságát tekintve a piaccal, szociális kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásai pedig inkább az alsóbb rétegek blokkjával, a kiszgadzák, kereszténydemokraták támogatóival mutatnak strukturális hasonlóságot.

Ami a pártok szavazótáborának networkviszonyatainak közvetlen, a rokonszenv-ellenszenv kapcsolatokon alapuló, kohéziós megközelítését illeti, vizsgálatunkból erre vonatkozóan csak szűk körű és hiányos információkkal rendelkezünk.³⁷ Az adatokból kirajzolódó konfiguráció szerint itt is elsősorban az MSZP különül el a többi párttól (egy diszpreferált pozícióban), utána azonban külön csoportot alkotnak a kölcsönös preferenciák alapján egyfelől az SZDSZ és a Fidesz, másfelől a választásokat követően megalakult hárompárti koalíció tagjai, az MDF, az FKgP és a KDNP (s ezen belül is elsősorban az utóbbi kettő).

³⁷ A parlamenti pártok közül öt pártra vonatkozóan arról rendelkezünk adatokkal, hogy a szavazóközönség egy hétfokú skálán hogyan értékelte őket a rokonszenv-ellenszenv szempontjából. (Ebben az itemsorozatban a KDNP nem szerepelt.)

áll közel egymáshoz). A kialakult parlamenti pártviszonyok tehát – a választói bázisokat tekintve – inkább az érzelmi, kohéziós, mint a strukturális hasonlósági viszonyokon alapulnak. Tágabb kitekintésre, további, a jelenlegi kereteken túlmenő vizsgálódásokra lenne szükség annak megközelítéséhez, hogy egy politikai rendszer stabilitását hogyan befolyásolja a pártok közti strukturális hasonlósági és kohéziós alapok relatív súlya.

IRODALOMJEGYZÉK

- Angelusz, Róbert – Tardos, Róbert (1990a): A nemválasztó választó. *Figyelő*. Július 12.
- Angelusz, Róbert – Tardos, Róbert (1990b): Hiányzó szavazatok. *Juss*. 4.
- Burt, Ronald S. (1982): *Toward a Structural Theory of Action*. New York: Academic Press.
- Hankiss, Elemér (1990): Még nem a Kánaán. *Világ*. 5.
- Schlett, István (1990): Tradíciók, modellek és körülmények. *Világosság*. 6.

FÜGGELÉK

A társadalmi-politikai attitűdök méréséhez felhasznált kérdések és alapmegoszlásaik

1. Rendszerdimenzió

a) A baloldaliság–jobbboldaliság tízfokú skálája (1990. február)

Sokan használják a baloldal és a jobboldal kifejezést a politikai álláspontok jellemzésére. Ez az ábra a baloldaliság és a jobbboldaliság közti fokozatokat jelzi. Hogyan jelölné Ön ezen az ábrán a saját politikai álláspontját? Kérem, tegyen a megfelelő kockába egy keresztet.

IX. Politikai és kulturális választóvonalak a parlamenti pártok szavazótáborában

Baloldali	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Jobboldali
	5%	3%	10%	10%	21%	17%	8%	8%	3%	3%	
Nem tudja, válaszhány: 13%											

b) Kártyalap (1990. február)

A VII. kártyalapra különféle felfogású embereket írtunk, amilyenek Magyarországon manapság előfordulnak. Kérem, válassza ki közülük azt, amelyik a legközelebb áll az Ön felfogásához, nézeteihez.
/Miután választott:/ És melyiket választaná másodiknak?

	1. választás	2. választás	Nem választotta	Nem tudja, válaszhiány	Összesen
Erős nemzeti érzésű emberek	9%	13%	77%	1%	100%
Hívó emberek	10%	9%	80%	1%	100%
Baloldali gondolkodású emberek*	4%	4%	90%	1%	100%
Demokratikus gondolkodású emberek	25%	19%	55%	1%	100%
Szabad gondolkodású emberek	29%	19%	51%	1%	100%
Reformerek	4%	11%	84%	1%	100%
A rend és stabilitás hívei	16%	21%	62%	1%	100%
Konzervatív, hagyománytisztelő emberek	5%	7%	87%	1%	100%

* Az index tagját képező item.

c) A 80-as felvételtől

/Azután a kérdéssorozat után, amely a különböző társadalmi csoportok közötti ellentétek meglétére vagy hiányára irányult. A kérdés azoknak szólt, akik szerint van kisebb-nagyobb ellentét.../

Kérem, mondja meg, hogy az alábbi csoportok közül Ön melyikhez húz inkább?

				Egyikhez sem	Nem kellett feltenni	Összesen
Budapestiek	10%	Vidékiek	51%	14%	26%	100%
Fizikaiak	42%	Szellemiek	17%	23%	18%	100%
Fizetésből élők	67%	Maszekok	6%	14%	14%	100%
Hívó emberek	19%	Nem hívók	16%	15%	50%	100%
Képzett emberek	45%	Alacsony képzettségűek	12%	19%	24%	100%
Keresők	30%	Nyugdíjasok	19%	18%	34%	100%
Politizálók	17%	Nem politizálók	29%*	18%	37%	100%
Reformokat támogatók	45%	Ellenzők	4%	22%	19%	100%
Vagyonosok	15%	Vagyontalanok	40%	32%	12%	100%
Vezetők	6%	Beosztottak	51%	27%	16%	100%

* Az indexet képező item.

d) Kártyalap (1990. február)

Ön szerint a jövőben az országnak melyik irányban kellene haladnia?

Kérem, a XI. kártyalap segítségével válaszoljon:

IX. Politikai és kulturális választóvonalak a parlamenti pártok szavazótáborában

Egy nyugati típusú polgári demokrácia felé.	38%
Egy valóban demokratikus szocializmus felé.	21%
A polgári demokráciának és a szocializmusnak a saját adottságainkhoz igazodó összekapcsolása felé.	36%
Egyéb válasz, nem tudja	7%
Összesen	100%

e) Kártyalap, 7 fokú „rokonszeny-hőmérő” (1990. február)

Most pedig arra kérem, hogy a kormányt helyezze el ezen a „hőmérőn”!

-3	-2	-1	0	+1	+2	+3
8%	7%	8%	22%	19%	21%	11%
Nem tudja, válaszhány: 5%						

2. Piaccgazdaság-dimenzió

a) Kártyalap (1988-as felvétel)

Különböző tevékenységek vannak az ország gazdasági problémáinak megoldásáról. A VIII. kártyalap segítségével válaszoljon, hogy mennyire ért velük egyet.

	Teljesen egyetért	Egyetért	Egyet is ért, meg nem is	Nem ért egyet	Egyáltalán nem ért egyet	Nem tudja, válaszhány	Összesen
A vállalkozások lehetőségeit bővíteni kellene.	23%	50%	18%	4%	0%	6%	100%
A veszteséges üzemeket be kellene zárni.	24%	39%	21%	10%	2%	3%	100%
Vannak olyan vállalatok, amelyeket magánkézbe kellene adni.	10%	33%	21%	25%	4%	8%	100%
Nem kellene erőltetni a reformokat a gazdaságban.	6%	25%	26%	27%	8%	9%	100%
A politikusoknak nem kellene beleszólni a vállalatok termelésébe.	22%	34%	20%	14%	2%	8%	100%
A jövedelemkülönbségeket csökkenteni kellene.	21%	42%	16%	14%	3%	5%	100%
Korlátozni kellene a piaci versenyt Magyarországon.	5%	20%	14%	38%	15%	9%	100%
Keménykezü rendcsinálásra lenne szükség a gazdaságban.	30%	43%	14%	7%	2%	5%	100%

b) (1988-as felvétel)

Ön hogy látja, a munkanélküliség...

... minden szempontból hátrányos.	62%
... bizonyos előnyei is vannak.	34%
Nem tudja, válaszhány	4%
Összesen	100%

c) (1988-as felvétel)

Kijelentéseket olvasok fel Önnek. Mondja meg, hogy egyetért, részben ért egyet vagy nem ért egyet azzal, hogy...

	Egyetért	Részben ért egyet	Nem ért egyet	Nem tudja, válaszhány	Összesen
Igazságos, hogy az emberek anyagi helyzetében lényeges különbségek vannak.	29%	30%	39%	2%	100%
A különböző foglalkozású emberek hasznosságában óriási a különbség.	58%	22%	17%	3%	100%

d) (1988-as felvétel)

Arra kérem, mondja meg, hogy egyetért, részben ért egyet vagy nem ért egyet azzal, hogy...

	Egyetért	Részben ért egyet	Nem ért egyet	Nem tudja, válaszhány	Összesen
A mai fiatalok semmivel se rosszabbak, mint a régebbi idők fiataljai voltak.	48%	29%	22%	1%	100%
Egy család életében a legfontosabb döntéseket a családfőnek kell meghozni.	37%	29%	24%	0%	100%
Tizenöt éves korában általában már meg lehet engedni valakinek, hogy maga döntsön a saját dolgaiban.	14%	40%	46%	0%	100%
A legtöbb ember maga is azt igényli, hogy vezessék. (negatív előjel)	29%	42%	27%	3%	100%
A túl sok vita csak arra jó, hogy ne kelljen cselekedni. (negatív előjel)	50%	28%	19%	4%	100%

3. Szociális prioritás-dimenzió

a) (1988-as felvétel)

Különböző vélemények vannak arról, hogy kiket kell az államnak anyagi-
lag támogatnia. A három vélemény közül melyikkel ért leginkább egyet?

Az államnak azokat kell támogatnia, akik szegényebben, rosszabb körülmények között élnek, mint mások.	33%
Az államnak azokat kell támogatnia, akik ezt munkájukkal és magatartásukkal kiérdemlik.	48%
Az államnak senkit sem kell támogatnia, mindenki boldoguljon képességei és szorgalma szerint.	15%
Egyéb válasz, nem tudja	3%
Összesen	100%

b) (1988-as felvétel)

Mennyire ért egyet Ön azzal a véleménnyel, hogy a szegények maguk
tehetnek helyzetükről?

Teljes mértékben egyetért	6%
Egyetért	12%
Egyet is ért, meg nem is	55%
Nem ért egyet	20%
Egyáltalán nem ért egyet	7%
Összesen	100%

c) Személyes közelség-index

A fent bemutatott 1/c kérdéssorozatból az 1., 2., 3., 5., 9. és 10. itemek
alapján.

A KORÁBBAN PUBLIKÁLT TANULMÁNYOK EREDETI MEGJELENÉSI HELYEI

1. Angelusz, Róbert – Tardos, Róbert (1987): Kulturális-interakciós rétegző-
dés. *Szociológia*. 1.
2. A kapcsolathálózatok mint kontextusok – első közlés
3. Angelusz, Róbert – Tardos, Róbert (1988): A magyarországi kapcsolatháló-
zatok néhány sajátossága. *Szociológia*. 2.
4. Angelusz, Róbert – Tardos, Róbert (1991): A gyenge kötések ereje és gyenge-
sége. In: Utasi, Ágnes (szerk.): *Társas kapcsolatok*. Budapest: Gondolat.
5. Angelusz, Róbert – Tardos, Róbert (1989): Personal networks as contexts of
opinion changing. In: Somlai, Péter (szerk.): *Changing Values in Hungarian
Society. Research Review*. 2.
6. Angelusz, Róbert – Tardos, Róbert (1990): Alapadatok a tudásstílusok tár-
sadalmi megoszlásáról a nyolcvanas évek Magyarországn. In: Andorka –
Kolosi – Vukovich (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI
7. Angelusz, Róbert – Tardos, Róbert (1989): Társadalmi-politikai identitás- és
konfliktustudat. *Társadalomkutatás*. 3.
8. Kapcsolathálózati minták, tudásstílusok és gondolkodásmódok az egyetemi
hallgatók körében. – első közlés
9. Angelusz, Róbert – Tardos, Róbert (1990): Politikai és kulturális választóvo-
nalak a parlamenti pártok szavazótáborában I-II. *Társadalomkutatás*. 3–4.

X 229394

